چھ ماھي

سنڌي ٻولي

تحقيقي جرنل

جلد نائون- شمارو ٻيو
ڊسمبر 2016

ايڊيٽر

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد، سنڌ

ڇهه ماهي

سنڌي ٻولي

تحقيقي جرنل

ايڊيٽر: پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ

سب ايڊيٽر: شوڪت چاچڙ

ڪمپوزنگ: سخاوت علي جتوئي / محمد بخش ٿيٻو

ٽائيٽل : اسدالله ڀٽو

جلد: نائون_ شمارو: ٻيو: (ڊسمبر 2016ع)

تعداد: 1000

ڇپائيندڙ: پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ، چيئرمئن،
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، نيشنل هاءِ وي،
حيدرآباد، سنڌ _ 71000

ملهه: 120 روپيا

ڇپيندڙ: ميشرس پاڪيزه پرنٽرز، حيدرآباد

ISSN: 2519-9765

SINDHI BOLI [Research Journal]

Editor:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon
Sub Editor:	Shoukat Chachar
Composing:	Sakhawat Ali Jatoi/M.Bux Thebo
Title:	Asadullah Bhutto
Volume:	9th - Edition: 2nd (December 2016)
Published by:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon, Chairman Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad Sindh, 71000
Price:	Rs.120/-
E- mail:	sindhiboli@sindhila.edu.pk
Online link:	www.library.sindhila.org
Printed by:	M/S Pakeeza Printers Hyderabad

ايڊيٽوريل بورڊ

ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ

چيئرمئن، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
agmemon@uok.edu.pk

ڊاڪٽر غلام علي الانا

لسانيات جو ماهر / اسڪالر

ڊاڪٽر فهميده حسين

اسڪالر
fahmida.memon@gmail.com

ڊاڪٽر اسحاق سميجو

اسڪالر
ishaq_samejo@yahoo.com

ڊاڪٽر ادل سومرو

اسڪالر
dradalsoomro@yahoo.com

نصير مرزا

اسڪالر
naseermirza200755@gmail.com

ايڊيٽوريل بورڊ پاليسي

سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل ۾ ڇپندڙ مقالا جيئن تہ تحقيق تي مشتمل هوندا آهن، تنهنڪري مقالا نگار جي متن سان اداري جو متفق هئڻ ضروري نہ آهي.

- مقالا نگارن کي گذارش آهي تہ مقالو تحقيق جي مروج اصولن تحت لکن، حوالا ۽ تَتُ (Abstract) ضرور شامل هئڻ گهرجن.
- ڪمپوز ٿيل مقالا ٽپال ذريعي موڪليا وڃن، ساڳئي وقت مقالا اداري ڏانهن اي- ميل بہ ڪيا وڃن.
- ڪمپوزنگ لاءِ MB Bhitai Sattar فانٽ استعمال ڪيو وڃي.
- مقالي سان گڏ مقالانگار جو مختصر تعارف، ڏس پتو اي ميل ۽ فون نمبر شامل هئڻ گهرجي.
- حوالا HEC جي طئي ٿيل طريقن موجب ڏنا وڃن.

ماهرن جي ڪميٽي

- **ڊاڪٽر بلديو مٽلاڻي**
  چيئرمئن سنڌي شعبو
  ممبئي يونيورسٽي، (ڀارت)
  baldevmatlani@mail.com
- **ڊاڪٽر روشن گولاڻي**
  چيئرمئن بورڊ آف اسٽڊيز،
  گجرات يونيورسٽي، احمد آباد (ڀارت)
  roshangolani1@yahoo.com
- **ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي**
  اسسٽنٽ پروفيسر
  دهلي يونيورسٽي، (ڀارت)
  ravitechandani@gmail.com
- **پروفيسر جينيفر ايس ڪول**
  ائسوسيئيٽ پروفيسر لئنگئسٽڪ
  يونيورسٽي آف اليونوئيس ائيٽ اربانا،
  (آمريڪا)
  jcole@uchicago.edu
- **ڊاڪٽر سيد عالم شاهه**
  ريسرچ اسڪالر
  ڊپارٽمينٽ آف فلاسافي
  يونيورسٽي آف شيفلڊ (انگلينڊ)
  syed.shah@sheffield.ac.uk
- **ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو**
  چيئرمئن سنڌي شعبو،
  سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو
  sindhidepartment@yahoo.com
- **ڊاڪٽر عنايت حسين لغاري**
  چيئرمئن سنڌي شعبو
  وفاقي اردو يونيورسٽي (ڪراچي)
  dr.inayathussain@yahoo.com
- **ڊاڪٽر ساجده پروين**
  اسسٽنٽ پروفيسر، سنڌي شعبو،
  ڪراچي يونيورسٽي، (ڪراچي)
  sajida@uok.edu.pk
- **ڊاڪٽر حاڪم علي برڙو**
  اسسٽنٽ پروفيسر
  ڊپارٽمينٽ آف پاڪستاني لئنگئيجز،
  علامه اقبال اوپن يونيورسٽي، اسلام آباد
  hakimali79@yahoo.com
- **ڊاڪٽر منظور علي ويسريو**
  نيشنل انسٽيٽيوٽ آف پاڪستان
  اسٽڊيز (NIPS)
  قائداعظم يونيورسٽي، اسلام آباد
  maveesrio.nips@yahoo.com
- **آفتاب احمد ميمڻ**
  سنڌيءَ انگريزيءَ جو ماهر اسڪالر،
  (حيدرآباد)
  millionmemon@gmail.com

فهرست

- ايڊيٽوريل 07
- ادب جي ساختياتي تنقيد وارو طريقو 9-17
  ڊاڪٽر فهيمده حسين
- گجرات ۾ سنڌي مضمون نويسيءَ جا 50 سال: جائزو 18-37
  ڊاڪٽر جيتو لالواڻي
- سُر سسئي آبريءَ ۾ ڪوهستاني لهجو 38-50
  ڊاڪٽر رُخمان گل پالاري
- شاهه لطيف جي مارئي پرڏيل عورت جي روپ ۾ 51-58
  ڊاڪٽر ساجده پروين
- ثميره زرين جي ڪهاڻين جا ڪردار: اڀياس 59-71
  ڊاڪٽر نواب ڪاڪا
- سنڌي لکت جا اصول ۽ تاريخ: مختصر جائزو 72-93
  پروفيسر رستم خاصخيلي
- شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ اترادي لهجي جو اڀياس 94-121
  ڊاڪٽر احسان دانش
- شاهه لطيف جي زندگيءَ ۽ فن تي
  انگريزي ٻوليءَ ۾ تحريرن جو جائزو -136 122
  محمد حبيب سنائي
- صوفين وٽ پالڻهار جو تصور (خود شناسائيءَ کان خدا
  شناسائيءَ تائين) 137-151
  عصمت فاطمہ ويسر/غلام فاطمہ ٻبر

ايڊيٽوريل

سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل جو تازو شمار توهان جي هٿن ۾ آهي. هن نئين سلسلي جو هيءُ ٻيو پرچو آهي. ٽيون پرچو اچڻ کان پوءِ اسان هن جرنل کي HEC کان رجسٽرڊ ڪرائيندا سين. اسان ڪوشش ڪئي آهي ته هن جرنل جو معيار اڪيڊمڪ هجي ۽ منجهس شايع ٿيندڙ سڀئي تحقيقي مقالا عالمي معيار جا هجن. تنهن جي باوجود به تنقيد جا دروازا کليل آهن. ٿي سگهي ٿو اجان توهان جي عالماڻي راءِ اسان جي رهنمائي ڪري. تحقيق نهايت ڏکيو موضوع آهي. تحقيق ڪرڻ لاءِ هڪ مزاج کپي، جاکوڙ ۽ فن کپي. تحقيق موضوعي دنيا کي معروضي ثبوتن سان جوڙي اهو نتيجو ڪڍي ٿي ته اسان جو انومان غلط آهي يا صحيح! ڇوته تحقيق ڪرڻ جو بنيادي مقصد نئين خيال يا هلندڙ راءِ ۽ نظريي جي تصحيح يا ترديد ڪرڻ آهي. ان ڪري ڪيترن مقالن جي نتيجي سان اسان جو اختلاف پڻ ٿي سگهي ٿو. ڪيترا اهڙا مقالا اسان وٽ اچن ٿا، جن جي تحقيقي نتيجي سان اسان متفق ناهيون هوندا، پر پوءِ به تحقيق جو بنيادي شرط ئي اهو آهي، ته توهان نون خيالن ۽ نون انومانن کي نئين سري سان ڏسو. متان ڪا ڳالهه توهان کان لڪل رهجي ويئي هجي. انهيءَ ڪري اسان انهن تحقيقي مقالن جو فن، مواد ۽ علمي اهميت متعلق مقرر ڪيل ماهرن کان راءِ وٺي پوءِ پڌرو ڪريون ٿا.

هيءُ تحقيقي جرنل، سنڌي ٻوليءَ، ادب، تاريخ، ثقافت ۽ لوڪ ادب جي سڀني موضوعن تي مشتمل تحقيق شايع ڪري ٿو. تنهن ڪري هيءُ جرنل اسان جي سڀني تحقيقڪارن، استادن ۽ ريسرچ ڪندڙ شاگردن لاءِ هڪ وسيع ميدان مهيا ڪري ٿو ته هو پنهنجي تحقيق هن جرنل ۾ شايع ڪرائي پنهنجي اڪيڊمڪ گهرجن کي پورو ڪري سگهن. اسان کي اڪثر اهڙا مقالا ملن ٿا، جن جو تت (Abstract) لکيل نه هوندو آهي يا وري حوالا درست طريقي سان ڏنل نه هوندا آهن. اهڙن مقالن کي شايع ڪرڻ اسان لاءِ ڏکيو هوندو آهي، تنهن ڪري تحقيق ڪندڙ انهيءَ ڳالهه کي ضرور نظر ۾ رکي ته مقالو HEC جي مقرر معيار مطابق هئڻ گهرجي.

گذريل جرنل، جيڪو هن سلسلي جي پهرين ڪڙي هئي. انهيءَ کي گهڻن عالمن، اديبن ساراهيو ۽ خطن، ايس.ايم.ايس ۽ اي_ميل ذريعي اسان جي همت افزائي ڪئي، اسان سندن ٿورائتا آهيون.

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ

ايڊيٽر

ڊاڪٽر فهميده حسين

ادب جي ساختياتي تنقيد وارو طريقو

Structuralist Criticism of Literature

Abstract:

Structuralism is a trend and method of evaluating different literary genres, in which special attention is given to the system of structural patterns and construction of language and specific meaning of words and terms, in a given piece of writing. Simultaneously the theories of Post structuralism and Deconstruction were also in vogue which emphasised the ambiguity of language.

In this article, apart from giving the definition of structuralism, Construction, Deconstruction, their application on the poetry of various poets is also discussed. It is also argued that the importance and significance of “Word” has always been emphasized in the poetry of Sindhi classical poets like Shah Latif and Sachal Sarmast. Examples of such poems, along with those from Urdu language have been quoted to explain the implied meanings and their subsidiary interpretations of word in particular situation and contexts, which may sometimes appear just apposite in sense from the ordinary meanings given in the dictionary. An attempt has been made to use this method for evaluating some of the poetry of Sindhi language.

ادب جي ساختياتي (Structural) تجزيي سان ادب جي پرک ڪري سگهجي ٿي. ويهين صديءَ جي چاليهن واري ڏهاڪي ۾ ڪنهن فنپاري جي مواد جي مجموعي بناوٽ، تنظيم يا جوڙجڪ سان گڏوگڏ ان جي ساخت يا بناوٽ جي تشڪيلي عنصر ۽ اندروني ترتيب ۽ تنظيم ڪي ٻوليءَ جي مدد سان سمجھڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، خاص ڪري هڪ روسي هيئت پسند اديبن شڪلو وسڪي (Shkovskey) ۽ ڪن ٻين نقادن ادب جي ٻوليءَ خاص ڪري لفظن جي تجزيي تي گهڻو زور ڏنو. فرانس جي ليوي اسٽراس ۽ نيويارڪ ۾ هڪ اداري ۾ سندس ساٿي اديب رومن جيڪب سان گڏجي ادب جي تنقيد ۾ ٻـوليءَ جي عنصر کي شامل ڪيو. 1962ع ۾ هنن بادليئر جي مشهور نظم Le’ Chats جي ٻوليءَ جو جنهن انداز ۾ تجربو ڪيو ان کي پهريون پيرو Structural Criticism جو نالو ڏنو ويو. ان جي پٺيان سندس اهو خيال ڪارفرما هو تہ ”انساني ذهن ۾ ٻولي لاشعوري طور بناوٽ يا ساخت جي بنياد تي جڙي ٿي، ان ڪري

ٻوليءَ جون ڪي خاص بناوٽون ادبپاري کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي سگهن ٿيون، خاص ڪري شاعريءَ جي صورت ۾ ٻوليءَ جي جيڪا ساخت (structure) ٺهي ٿي اهائي ان جي حُسن ۽ تاثر کي مڪمل ڪري ٿي ۽ لفظن جي ٿوري به ڦير گهير ان تاثر کي ختم ڪري سگهي ٿي [اها ساڳي ڳالهه علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ اعليٰ شاعريءَ لاءِ ڪارلائل جي ڏنل معيارن ۾ ڄاڻائي آهي ۽ شاهہ لطيف جي حوالي سان لکيو آهي تہ سندس ٻوليءَ جو ڪو هڪ اکر بہ بدلائڻ سان بيت جو سمورو تاثر ۽ اعليٰ خيال متاثر ٿي ويجي ٿو]. اهوئي سبب آهي تہ جڏهن ڪنهن اعليٰ شاعر جي شاعري ترجمو ٿئي ٿي تہ خيال جي منتقل ٿيڻ باوجود شاعريءَ جو اهو تاثر ۽ حسن مجروع ٿي ويجي ٿو. جيڪو ان جي اصل ٻوليءَ سبب ان ۾ هجي ٿو. ڇو تہ هر هڪ لفظ جي پويان هڪ تاريخ هوندي آهي، سماجي ثقافتي پسمنظر هوندو آهي. شاعريءَ جي اهڙي نموني پرک ڪرڻ واري ڳالهہ کي ڪن سمجهيو تہ ڪن نہ سمجهيو. فرانس جي هڪ ٻئي نقاد رولينڊ بارٿس (Roland Barthas) چيو تہ ”ٻوليءَ جو مطالعو اهم آهي پر ٺلهو تشبيهون، استعارا، تجنيسون ۽ صنايع بدايع ڏسڻا ناهن، بلڪ لفظن جا گهاڙيٽا ۽ ظاهري توڙي لڪل معنائون بہ ڏسڻيون آهن. هن طبقي جي نقادن ٻوليءَ جي بناوت (Construction) کي سمجهڻ لاءِ ان جي جزن کي ٽوڙڻ (Deconstruction) جي ۽ وري جوڙڻ يا ڀڃ گهڙ جي عمل جي بہ ڳالهہ ڪئي، جنهن عمل سان ڪنهن تخليق کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري سگهجي ٿي.

ان نظريي جا اڪثر نقاد اعليٰ شاعريءَ جي خوبين ۾ شاعر جي پنهنجي تجربي کان جذبي، خيال، اسلوب، گهاڙيٽي، ترنم، عڪسيت تائين هر پهلوءَ جي هڪ جيتري اهميت کي شامل ڪن ٿا، پر اهو مڃين ٿا تہ انهن سڀني عنصرن کي پڙهندڙ تائين پهچائڻ ۾ ٻولي ۽ ان جا لفظ ڇاڪاڻ جو اهم ذريعو يا وسيلو (medium) هوندا آهن. ان ڪري انهن جي هڪ خصوصي اهميت آهي. لفظن جون نہ صرف لغوي پر پاسائتيون (Subsidiary) معنائون بہ هونديون آهن، جيڪي پڻ وڏو ڪردار ادا ڪنديون آهن. ساختيات درحقيقت ٻوليءَ جي ساخت يا جوڙجڪ ۾ مختلف عنصرن منجهہ موجود هڪ ٻئي سان تعلق کي بہ سمجهڻ جو بہ طريقو آهي جنهن سان معنيٰ مفهوم پڌرا ڪرڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي. تہ ان تعلق ۾ بہ هڪ سرشتو لڪل آهي. مشهور نقاد پي گري ان ڏس ۾ لکيو آهي تہ ”لفظ نہ رڳو معنيٰ جي لحاظ کان پر ڪيفيت ۽ مواد جي لحاظ کان بہ هڪ ٻئي کان مختلف هوندا آهن. ڪن لفظن جا مطلب مقرر ۽ جامد هوندا آهن تہ ڪن ۾ وري گوناگون دنيا لڪل هوندي آهي.“ انگريزي ٻوليءَ جي مشهور

رومانوي شاعر ۽ نقاد ڪولرج پڻ اهڙي ڳالھ ڪئي هئي تہ ”آءٌ پنهنجي لفظن جي معنائن ۾ بظاهر موجود مفهوم سان گڏ انهن سڀني مفهومن کي لاڳو ڪرڻ ضروري سمجهندو آهيان. جيڪي انهن لفظن سان وابستہ هوندا آهن.“ انهن ڳالهين مان نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ ادب جي پرک لاءِ نقاد ان جي ٻوليءَ کان بہ مدد وٺي سگهن ٿا.

اهو تہ اسان مان هر ڪو ڄاڻي ٿو تہ، شاعر يا اديب جا ادبپاري ۾ استعمال ٿيل لفظ مقرر يا متعين مفهوم يا ڊڪشنريءَ ۾ ڏنل معنائن کان سواءِ بہ وڌيڪ وسيع، گھرا ۽ گھڻ پاساوان مطلب رکندا آهن. اڄڪلھ جيئن تہ ڪمپيوٽر جو دؤر آهي، ٻوليءَ ۾ تمام گھڻي تبديلي آئي آهي ۽ اظهار جي سڀني ذريعن يا طريقن جيان ادب، خاص طور تي شاعريءَ ۾ بہ تبديلي آئي آهي. شاعريءَ جي ٻوليءَ ۾ ”لفظ“ وڌيڪ اهميت اختيار ڪري ويا آهن. انهن کي محض سادو اظهار نہ پر هڪ اهڃاڻ يا ڪوڊ (Code) وارو مفهوم ملي ويو آهي، جنهن سان معنيٰ ۾ وسعت ۽ اظهار ۾ قوت حاصل ڪري سگهجي ٿي. لفظ جي هڪڙي حقيقي معنيٰ ٿئي ٿي. ٻيون ڪيتريون ئي پاسائتيون معنائون بہ ٿين ٿيون، پر شاعر جي تخليقي سگهہ ۽ تخيل ان کي لغوي معنيٰ ۽ عام مروج مفهومن جي محدوديت مان ڪڍي لا محدود ڪري ڇڏن ٿا، جيڪي پڙهندڙن جي اندر جي تارن کي ڇيڙڻ سان گڏوگڏ دماغ ۾ ڪيترن نون مفهومن کي اجاگر ڪري سگهن ٿا.

ادب ۾ اکرن جي اهميت کان ڪوبہ انڪار ڪري نٿو سگھي ۽ اهو صرف اڄ نہ پر قديم ڪلاسيڪي ادب ۾ بہ هڪ مجيل نڪتو هو. صرف ان جو احساس نئين ڳالھ آهي. شاهہ لطيف ان جو چٽو اظهار ڪيو آهي، چوي ٿو:

اکر ڇتي هيڪڙي، ٻهون جي نہ ٻجهن،
ڪوهہ ڪبو کي تن، سڄي سٽائي ڳالهڙي،

ساڳيءَ ريت ڪجھ چوڻ ۽ نہ چوڻ يعني لفظ ڪڇڻ ۽ نہ ڪڇڻ ۾ بہ ڪا مام ڪو ور لڪل آهي جيئن سچل چيو هو تہ:

ماٺ ڪريان تہ مشرڪ ٿيان، ڪڇان تان ڪافر،
انهيءَ وائيءَ ور، ڪو سمجهو لهي سچيڏنو چوي،

ڪي ماڻهو ڪئين ڪاڳر ڪارا ڪرڻ جي باوجود پنهنجي ڳالھ سمجھائي نہ سگهندا آهن، پر ڪن جو صرف هڪڙو حرف وسرڻ جهڙو ڪونہ هوندو آهي. هو ان هڪ حرف جي اندر لڪل وڏي معنيٰ کي بيان ڪري سگهندا آهن، شاهہ صاحب چوي ٿو:

الِ اليندي ڪيترو، ڪاتب ٿا لکن،

سنهي ٿلهي ڳالهڙي، جوڙيو جمع ڪن،
تون پاڙو سي تن، جن حرف نہ وسري هيڪڙو.

ڪڏهن ڪڏهن تہ اڻ چيل ڳالهہ بہ اهڙو ڪوڊ بڻجي وڃي ٿي، جيڪو بس ڪي سمجهڻ وارا سمجهي سگهندا آهن. اتي معاملو وڃي ڪميونيڪيشن جي اڻ ڏٺل تارن جهڙو بيهي ٿو. جيئن اردوءَ جو شاعر چوي ٿو:

وه بات سارے فسانے میں جس کا ذکر نہ تھا
وه بات ان کو بہت نا گوار گذری ہے۔

شاهہ لطيف وٽ بہ چُپ سان چوڻ جو اهڙو تصور ملي ٿو:

سوڍا صبر تنهنجو مرڪ لڄاين،
چُپ سين جي چون، ادب ڪجي ان جو.

ان ڪري چئي سگهجي ٿو تہ چيل توڙي اڻ چيل لفظن جو شاعريءَ ۾ وجود ان ڪي تخليقي سطح تي سگهارو ڪري ٿو. ڪيترا لفظ شاعر وٽ گهڻ معنائي ٿي پون ٿا، جيئن هن بيت ۾ ڏسو:

محبت جن جي من ۾، تن تشنگي تار،
پي پيالو اڄ جو اڄ سين اڄ اڃيار،
پنهون پاڻ پيار تہ اڄ سين اڄ اڃاپان.

هن لفظ "اڄ" کي تخليقي سطح تي شاعر ڪيڏو نہ شاهوڪار بڻائي ڇڏيو آهي، هڪ ٻيو بہ شاهہ جو بيت ان ڏس ۾ ڏئي سگهجي ٿو. جنهن ۾ هڪ سٽ آهي:

ڏونگر تون ڏاڍو، ٿو ڏاڍا تون ڏاڍايون ڪرين.

هتي لفظ "ڏاڍو" وسيع معنيٰ وارو لفظ ٿي پيو آهي. ڪن ڪن لفظن کي شاعر ايئن استعمال ڪندا آهن جو عام پڙهندڙ انهن کي اوستائين سمجهي ڪونہ سگهندا، جيستائين هو ان جي پس منظر ۾ موجود ڪهاڻيءَ بابت نہ ڄاڻندا هجن. مثال طور:

بندي ٻيا قرار، اسين لوچيون لوهہ ۾،
متي تن ترار، سدا سانبيئڙن جي.

هن بيت ۾ لفظ "لوهہ" جو هڪ پس منظر آهي ۽ "لوهہ ۾ لوچڻ" جي هڪ ظاهري ٻي لڪل معنيٰ آهي. زنجيرن ۾ قيد ماڻهوءَ جي سوچ ۽ لوچ آزاد ماڻهوءَ جي سوچ لوچ کان مختلف هوندي آهي، ساڳيءَ طرح "تن متان ترار" جي عڪس ۾ ٻيو سي توڙي خطري جو گڏيل تصور بہ هر ڪو ڪونہ سمجهي سگهندو. هن تصور کي مارئيءَ جي ڪهاڻيءَ کان واقف ماڻهو ئي بهتر نموني سمجهي سگهي ٿو.

”لفظ“ جو تعلق ٻوليءَ سان آهي ۽ ٻوليءَ جي وصف ڪيئين طريقن سان ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ سماجي، نفسياتي ۽ لساني پهلو سامهون رکيا ويندا آهن. هڪ لساني نظريو ٻوليءَ کي ٻن حصن ۾ ورهائي ٿو. جن مان هڪڙو ٻوليءَ جو عام مفهوم رکي ٿو. يعني ماڻهن جو اظهار Langue ۽ ٻيو Parole يعني لفظ، زباني ڳالهه ٻولهه يا لکل مفهوم. انهيءَ مان لهجي (dialect) وارو مفهوم به نڪري سگهي ٿو ته هڪ فرد جو محاورو (idiolect) به پر شاعريءَ ۾ شاعر جي ڊڪشن، لفظن جي مقصد، معنيٰ ۽ مفهوم تائين پهچڻ لاءِ ٻوليءَ جي ساخت يا بناوت (Structure) کي سمجهڻ ضروري هوندو آهي، ان لاءِ ساختياتي تنقيد واري طريقي موجب ضروري ٿيو ته پهرين ٻوليءَ جي ان ساخت کي سمجهجي، جنهن جي ذريعي لفظ کي عام متعين معنيٰ کان آزاد ڪري لامحدود معنيٰ ڏيئي شاعر کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ايئن تنقيد جو اهو نئون انداز ساختياتي (Structural) ۽ تعميري يا بناوٽ وارو (Constructional) سامهون آيو، جنهن جو مدار ٽن ڳالهين تي آهي.

1. لفظ جي ظاهري سطحي بناوٽ.
2. لفظن جي اندروني ساخت.
3. لفظن جي ترتيب (Word order)

اهي ٽيئي شيون گڏجي معنيٰ جو تعين ڪن ٿيون. لفظن جي سطحي بناوٽ ٻوليءَ جي عام روايت سان تعلق رکي ٿي، پر اصل معنيٰ لفظ جي اندروني ساخت ۽ ترتيب ۾ هوندي آهي، جيڪا سٽن جي اندر يعني بين السطور هوندي آهي. مثال طور:

آءُ ڏوريئين، شال مَ لهئين، پرين هئين پري،
هڏ نه ساهه سري، تن نه تسلي ٿئي.

عشق جي انتها تي پهتل عاشق مرڳو وصل کان ئي انڪار ٿو ڪري، پر مجموعي تاثر ڪهڙو ٿو ٻيهي! اهڙو وصل ڪهڙي ڪم جو جنهن ۾ نه ساهه ٿو سري سگهي نه تن کي تسلي ٿئي. عاشق کي دائمي وصل ٿو گهرجي نه ته ان جي دائمي درد کي ئي هو پنهنجي حاصلات بنائڻ ٿو چاهي. يا هن سٽ تي سوچيو:

الا ڏاهي مَ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.

ان هڪ سٽ ۾ صدين جو تجربو سمايل آهي. شاعر چاٽي ٿو ته هڪ ڏاهي لاءِ آگهيءَ جا پنهنجا عذاب آهن. اڄاڻ ماڻهو سکيو ستو پيو هوندو، پر سڄاڻ ماڻهو جي ننڊ ڦٽي پئي هوندي، ان ڪري ڪيترن وٽ اڄاڻائي، پورائي (ignorance) هڪ نعمت مثل آهي. (ignorance is a bliss) ۽ بي خبريءَ ۾ ئي عافيت آهي (no news is good news).

اڪرن جو فهم ڏاڍو ڏکيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن شاعر جو تخيل پڙهندڙ جي تخيل کان گهڻو پري هوندو آهي. جڏهن اردوَ جو شاعر چوي ٿو:

مگس کو باغ میں جانے نہ دیجیو

کہ ناحق خون پروانے کا ہوگا۔

تہ ڪيترا ماڻهو ان جي تهہ تائين پهچندا... تہ ماکيءَ جي مک باغ ۾ ويندي، گلن جو رس چوسيندي، ميڻ ٺاهيندي، ان مان ميڻ بتي (شمع) ٺهندي تہ پڪ سان ان تي پتنگ ايندا ۽ پنهنجو سر وڃائيندا. ان ڪري مرڳوئي مک کي باغ ۾ ئي وڃڻ نہ ڏجي.

لفظن جي اندروني معنيٰ کي سمجهڻ واري طريقي ۾ غلطيءَ جو امڪان بہ گهڻو هوندو آهي. اهڙي ساختياتي اڀياس ڪرڻ ۾ پل ٿي سگهي ٿي، انهيءَ امڪان کي ذهن ۾ رکي نقادن وري هڪ ٻي راهہ بہ ڏسي آهي تہ ان طريقي سان ڪنهن تخليق کي پرکڻ سان گڏوگڏ وري ان جي بنهہ ابتڙ طريقي کي بہ لاڳو ڪري ڏسجي، جنهن کي هو رد ساختيات (Deconstruction Theory) ٿا سڏين يعني متعين معنائن کي رد ڪري ڏسجي، جيڪڏهن ڪو شاعر اکين لاءِ هيئن چوي ٿو:

پوريون پرين پسن، اپٽيان تہ انڌيون،

وڃئو روز رسن، حبيباڻي حجري

هتي شاعر پاڻ لفظن جون متعين معنائون رد ڪري ڇڏيون آهن، اکين کي کولڻ سان ڏسڻ جو عمل ٿيندو آهي. بند ڪرڻ سان انڌيون ٿي وينديون آهن، پر شاعر بنہ ابتي ڳالهہ ڪئي آهي، ان کي سمجهڻ لاءِ اسان کي نئين انداز ۾ پرک ڪرڻي پوندي.

ساڳيءَ طرح هڪ شاعره انيس ميمڻ جون هي سٽون ڏسو:

ٻہ اکيون، ٻہ چپ

چپ چاپ ڏسندا رهيا

اکيون چڻ تہ ڳالهائينديون رهيون.

معنيٰ تہ چپ جن جو ڪم ڳالهائڻ آهي، سي چپ چاپ ڏسندا رهن ۽ اکيون جن جو ڪم ڏسڻ اهي، انهن ذريعي اظهار جون ڪيفيتون بيان ٿي سگهن ٿيون. اهو لفظن جي مروج معنائن ۽ concepts جي ابتڙ استعمال آهي، پر غلط ناهي.

رد ساختيات واري طريقي جي خاص خوبي اها آهي تہ اهو هر روايتي خيال ۽ معنيٰ کي ازخد رد ٿو ڪري ۽ مروج ڪلچر، نظريي يا فلسفي کي چئلينج ٿو ڪري، مثال طور ڏسو تہ عام مروج قدرن موجب نيڪيءَ کي مثبت ۽ بديءَ کي منفي روپ ڇيو ويندو آهي. اها هڪ روايتي ڳالهہ آهي، جنهن کي رد ساختيات يا رد تعمير

(Deconstruction Theory) جي نقطئہ نظر سان ڏسبو تہ ان موجب نيڪيءَ جي پيٽ ۾ بدي هڪ آفاقي حقيقت آهي،جنهن کان انحراف کي نيڪي سمجهڻ گهرجي. ساڳيءَ طرح اوندهہ پڻ هڪ اٽَل حقيقت آهي،جنهن جو ضد آهي ان حقيقت جونہ هئڻ، جنهنکي روشني چيوٿو وڃي. شيطان برائيءَ جي علامت آهي، پر ان جي برائيءَ کي هڪ اٽل حقيقت طور قبول ڪري صوفين ان جي اندر بہ هڪ مثبت پهلو ڳولي لڌو ۽ چيو تہ:

عاشق عزازيل پيا مڙئي سڏڙيا،
منجهان سڪ سبيل لعنتي لال ٿيو.

ساڳئي قسم جي ڪميٽمينٽ جي اهميت اجاگر ڪرڻ لاءِ توحيد پرست شاعر هيئن بہ چيو تہ:

ڪوڙو تون ڪفر سين ڪافر مَ ڪوناءِ

شاهہ عبداللطيف جهڙي هڪ عظيم شاعر لفظن کي نيون معنائون ۽ نوان مفهوم ڏئي ڇڏيا آهن، هوڏانهن علامہ اقبال مسلمانن ۾ رسمن رواجن (rituals) کي اهميت ڏيڻ واري ڳالهہ کي طنزيہ طور هيئن نٿو.

ہم موحد ہیں ہمارا کیش ہے ترک رسوم
ملتیں جب مٹ گئیں، اجزائے ایماں ہوگئیں

مؤحد انسانن انهن رسمن ۽ ماضيءَ جي روايتن کي بہ ايمان جو جزو بڻائي ٿي ڇڏيو جن کي ترڪ ڪرڻ ضروري هو.

اهڙا بہ نقاد آهن جن چيو تہ هر ادبي تخليق جي متن ۾ لفظن جي مقرر معنيٰ کي رد ڪرڻ جو مادو ازخود هوندو آهي، ان ڪري رد تعمير جو نظريو خود پڙهندڙ بہ لاڳو ڪري سگهي ٿو ان ڪري ان کي يا پڙهندڙ پاران ٿيندڙ تنقيد Reader-oriented Criticism بہ چئي سگهجي ٿو جنهن ۾ هو آزاد آهي تہ جيئن چاهي لفظ جي معنيٰ ڪري، هو عام معنائن کي مڪمل رد بہ ڪري سگهي ٿو. هڪ سٺي نظم ۾ لفظن ۽ مواد جو گهرو تعلق هوندو آهي ۽ اها مربوط اڪائي هڪ معنيٰ جو دائرو ناهيندي آهي، جنهن مان غيرضروري ۽ اجايا مطلب ٻاهر هوندا آهن. لفظن جون خاص معنائون هونديون آهن. هاڻي اهي خاص معنائون ڪيئن ظاهر ٿينديون؟؟ اهڙن ڳوڙهن سوالن اٿڻ جي ڪري ان تنقيدي نظريي کي فلسفياڻو نقطئہ نظر چيو ويو آهي، جنهن ۾ ادبي معنائن، ڪلچر ۽ فلسفي جي روايتي مفروضن کي رد ڪيو ويو آهي. اهو رد تعمير هر

روايتي رويي کي چئلينج ڪري ٿو. لفظن جي معنائن ۾ صدين جا تجربا لڪل هوندا آهن. مثال طور: انگريزي لفظ Right جي معنيٰ ”ساڄو“ به آهي ”حق“ به وري ”صحيح“ به. هاڻي اهو ضروري ته ڪونهي ته ساڄو (طرف) هجي اهو حق يا صحيح به هجي! اهوئي مفهوم اسان وٽ سنڌيءَ ۾ به آهي. ساڄو معنيٰ سنئون ڪاٻو يا ڏائو معنيٰ خراب يا ڏنگو.

عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي هڪ سٽ آهي ته:

جيٺون چڱايون لکي، ڏائو ڏوهڻا

هتي ”جيٺو“ معنيٰ ساڄو آهي. انسان جا چڱا عمل ساڄي طرف وارو فرشتو لکندو آهي ۽ ڏوهه ۽ برا عمل ڏائي طرف وارو. ساڄي هٿ کي پاڪ ۽ ڪاٻي کي ناپاڪ سمجهڻ جو مذهبي تصور به موجود آهي ته ڪلچر ۾ به اهڙا ڪيترا خيال موجود آهن. گهر ۾ گهڙڻ مهل پهرين ساڄو پير رکجي ته سياڳو عمل سمجهبو خيرات ساڄي هٿ سان ڏبي ته قبول پوندي، ماني ساڄي هٿ سان کائڻ کپي وغيره. ڪيترائي پهاڪا چوٽيون ۽ اصطلاح اهڙي نفسيات کي ظاهر ڪن ٿا. مثال طور: ”ساڄو سنئون ڪري ڏائو ڏنگو“ وغيره پر جي ڪو چڱو ماڻهو ڪاٻڙيل هجي ته ڇا ڪري؟ اڪثر اهڙا ماڻهو وڌيڪ هوشيار ۽ ذهين هوندا آهن. سندن اکر سهڻا ۽ خيال اعليٰ هوندا آهن. هو انهن کي لکندا به ڏائي هٿ سان آهن ته ڇا اها عام مروج تصور کان مختلف ڳالهه قبول نه ڪجي!!. هاڻي جيڪڏهن موجوده دور ۾ ڏسجي ته سياست ۾ ساڄي ڌر ۽ ڪاٻي ڌر (Rightist and Leftist) جا اصطلاح هڪ ٻنهه جدا مفهوم ۾ مروج آهن، جتي لبرل سوچ کي ڪاٻي ڌر (Leftist) سان لاڳاپجي ٿي ۽ مذهبي انتهاپسندي ساڄي ڌر (rightist) سان – هتي صحيح ۽ غلط وارو تصور ڪن لاءِ ٻنهه ابتو ٿي ويو. ان ڪري لفظن جي روايتي تصور کي رد به ڪري سگهي ٿو اهڙي نموني پنهنجي جديد شاعريءَ جي پرک به ڪري سگهجي ٿي.

حوالا:

1. Wilber seoll, “Fine Approaches to the Literary Criticism”.
2. The concise Oxford Dictionary: of H.W fowler and F.G fowler- Oxford University Press 1964.
3. رضوی, سجاد باقر - مغرب کے تنقیدی اصول: کتابیات لاہور. 1966
4. www.wikipedia.org ۽ ڪجهه ٻيون ويب سائيٽن کان ورتل حوالا.
5. گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ڊاڪٽر، شاهه جو رسالو پٽ شاهه ثقافتي مرڪز.

ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي
[احمد آباد۔ ڀارت]

گجرات رياست ۾ سنڌي مضمون نويسي: پنجاهہ سالن جو جائزو: (1960۔2010)

50 Years of Sindhi Essay Writing in Gujarat (India)

Abstract:

Sindhi essay writing has a distinct history. Many authors have proved their worth in essay writing both in Sindh & in India. Various essayists have helped glorify this form of literature. This form is loaded with heaps of knowledge. In India, essay writing actually started during birtish rule. This paper reviews Development of Sindhi essays across the Gujrat State during last five decades (1960-2010). Many of Sindhi writters still don't understand difference between an essay & research article. These essays are about culture, History, Education, Literature, Sociology, Sindhology, Anthropology's Linguistics & other fields. These essays are published in different magazines Sindhi news papers and books. Leela Ram Ruchandani, Gangaram Samrat, Bolchand Rajpal, Ram Lakhani, Keerat Babani, Haresh wasvani, Dr. Jetho Lalavani, Hiro Shevkani, Jethmal Parsram, B.H Advani, Sateesh Rohara, Kamla Goklani, Hashmat harvani, Inder Bhojvani, Dr. Roshan Golani, Jayant relvani, Vasdev Mohi & many other writers have contributed in Sindhi essay witting.

مضمون، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ايسي (Essay) چيو وڃي ٿو، اهو فرانسيسي لفظ اسائي (Essia) جي انگريزي صورت آهي. فرانسيسي ادب جي ليکڪ "مانئين" 1571ڌاري پنهنجي مشاهدي جي آڌار تي مختلف عنوان کڻي ڪجهہ رچنائون (لکڻيون) قلمبند ڪيون جنهن کي (Essia) هن نالو ڏنو ان طرف عالمن جو ڌيان ڇڪيو ۽ "ايسي" يعني مضمون جي صنف وجود ۾ آئي. مان ٿين جي ايسيز کان متاثر ٿي انگلينڊ جي هڪ عالم، فيلسوف بيڪن 1597۔1645 تائين 85 کن مضمون لکيا، جيڪي انيڪ ٻولين ۾ ترجمو ٿيا. سنڌيءَ ۾ انهن جو ترجمو مرزا

قليچ بيگ ”مقالات الحڪمت“ نالي سان ڪيو. انگريزي ادب ۾ وليم ڪارن والس (1660)مضمون نگاريءَ کي وڏيڪ مقبوليت ڏني .[1]

مضمون نويسيءَ جي وصف پڻ جدا جدا عالمن پنهنجي پنهنجي ڍنگ سان ڏني آهي، فرانسيسي مصنف”ماتين“ مضمون کي ذاتي تصوير سڏي ٿو .هن جي مضمونن ۾ سندس شخصيت جي آئيني ۾ فيلسوفاڻي رنگ ۾ اخلاقي سبق ملن ٿا . بيڪن جي مضمونن ۾ اخلاقي آموري ۾ زندگيءَ جو سبق مرڪزي مقصد آهي .اُن ۾ گهرو فيلسوفاڻو رنگ، ربط ۽ تسلسل بہ آهي .ارڙهين صديءَ ۾ مضمون کي زندگيءَ جي هر شعبي سياست، معاشرت، مذهب، ڏرم وغيره جو ترجمان بڻايو ويو .ان ڪانپوءِ مضمون نويسيءَ جا بہ قسم ڄاڻايا ويا. پهرئين قسم جي مضمونن ۾سماجي، مذهبي، ادبي، ٻئي قسم کي شخصي مضمون چيو ويو. موضوع آندا ويا.

سنڌيءَ ۾ مضمون جي پهرئين قسم کي مقالو ۽ ٻئي قسم کي مضمون سڏيون ٿا .

مضمون سراسري طور داخلي شيءَ آهي جنهن ۾ ليکڪ جا پنهنجي شخصيت، سيرت بخش مشاهدا، تجربا، خيال، تصورات جهلڪندا نظر ايندا آهن . مضمون کي داخلي يا ذاتي نہ ٿو سڏيو وڃي، اهو بلڪل درست آهي تہ ادب جي هر شاخ داخليت کان وانجهيل نہ آهي، پر مضمون جي داخليت ڪجهہ مختلف نوعيت جي آهي، هن ريت فرق بہ نظر اچي ٿو ٻين صنفن ۾ مصنف بحيثيت ليکڪ نظر ايندو آهي پر مضمون ۾ هو بحيثيت هڪ انسان معلوم ٿيندو آهي .ناول ۽ ڊرامي ۾ اديب جي شخصيت جو اهو حصو نظر اچي ٿو جيڪو سندس ذهن ۽ فڪر سان تعلق رکي ٿو پر مضمون ۾ ليکڪ جي شخصيت جو اهو حصوا ڪرن ۾ اچي ٿو جيڪو ان جي خيالن ۽ نظرين سان گڏ فطرتي لاڙن سان پڻ لاڳاپو رکي ٿو.

مضمون، غزل جيان هڪ داخلي ۽ ذاتي شيءِ آهي پر ائين نہ آهي تہ اُن ۾ خارجي مضمون نہ ايندو، ڇاڪاڻ تہ فنڪار داخليت ۽ خارجيت جو پابند نہ هوندو آهي .جديد غزل ۾ ڪيترن شاعرن خارجي رنگ پريو آهي .مضمون بہ هر اديب وٽ صرف داخلي چيز نہ رهيو آهي پر ڪيترن اديبن معاشي ۽ معاشرتي مسئلا، واقعا ۽ ٻيون انيڪ ڳالهيون مضمون جي مخصوص رنگ ۾ بيان ڪيون آهن.

اسين ڄاڻون ٿا تہ مضمون ساهت ادب جي هڪ خشڪ صنف آهي .مضمون جي وصف لاءِ انيڪ مونجهارا آهن ۽ ودوائن نقادن اُن جي جدا جدا نموني وصف ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

انسائيڪلو پيڊيا برطانيڪا ۾ مضمون جي وصف هن ريت ڏنل آهي:

”ساهت جي هڪ شاخ جي حيثيت ۾ مضمون وچولي وِٽ جو هڪ اهڙو متن آهي جيڪو اڪثر نثر ۾ هوندو آهي ۽ جنهن ۾ سولي ۽ سرسري انداز ۾ ڪنهن موضوع تي ۽ در حقيقت اهڙي موضوع تي بحث ڪيو ويندو آهي، جنهن لکڻ واري کي متاثر ڪيو هوندو“[2] هن ۾ مضمون لاءِ ائين بہ چيو ويو آهي تہ ڪن ليکڪن جا مضمون شخصي ٿين ٿا. سنڌيءَ جي برک مضمون نگار، اديب ناٽڪن جي ابي، پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ڄاڻايو آهي تہ : ”ناول ۽ ناٽڪ زندگيءَ جو آئينو آهن تہ شعر ۽ مضمون شاعر يا ليکڪ جي شخصيت جو آئينو“. پروفيسر پوپٽيءَ هيراننداڻي جي راءِ مطابق: ”تخليقي لکڻين لاءِ ڏات کپي، تنقيدي يا تبصراتي لکڻين لاءِ اڀياس ۽ محنت کپي. مضمون لکڻ لاءِ گهڻين ئي وصفن جو هجڻ ضروري آهي، ليڪن مضمون لکڻ لاءِ اديب جي پنهنجي محنت، ٻوليءَ جي ماهريت، اڀياس، مصنف جي دائره ۽ اصولن جي ڄاڻ ٽيڪنيڪي لفظن جي ڄاڻ هجڻ ضروري آهي“[3]

حاصل مطلب تہ مضمون ۾ ترتيب، ربط، ڇٽائي هئڻ ضروري آهي، مضمون ۾ ٻولي موضوع سان ٺهڪندڙ لکڻ گهرجي .عام طرح نثر کي ۽ نثر ۾ قلم بند ڪيل ڪنهن بہ ٽڪر کي مضمون سڏيو وڃي ٿو.

ڪنهن مشهور مضمونن جي مجموعن ۾ مضمونن جي صنف هيٺ ڪهاڻي، ناولن ۽ آتم ڪٿائن جا ٽڪرا، درويشن، سنتن، اديبن ، فلاسافرن جا قول ۽ نصيحتون بہ شامل ڪيل آهن تہ وري مضمون جي عنوان هيٺ ادبي تنقيد وارا ليک، تاريخ، سائنس، جيون ڪهاڻيون وغيره بہ شامل ڪيل آهن.

مضمون، نثر جي ڪسوٽي آهي، پارتي ادب ۾ مضمون لفظ جي ڪلپنا حقيقت ۾ انگريزي حڪومت وقت آئي آهي .فرانس جو ليکڪ مونٽن، مضمون جو جنم داتا سڏيو وڃي ٿو جنهن 1580ع ۾ ڪجھ ليک لکيا ۽ اهي ايسيس نالي شايع ڪيا ۽ اِهو لفظ ادب ۾ Essay طور ڪافي مقبول ٿيو اُن ڪان اڳ جيڪي بہ ليک لکيا ويندا هئا، انهن کي ڪوشش پرک ۽ تجربو سڏيو ويندو هو. هن وقت پڻ Essay جي لغوي معنيٰ آهي ڪوشش، پرکڻ، نالو ڪنهن موضوع تي هڪ مختصر تحرير.[4]

سنڌيءَ ۾ اڃا تائين گهڻا اديب مضمون يا مقالي ۾ فرق نہ سمجهي سگهيا آهن .مقالو ادب جي اُها صنف آهي جنهن ۾ ليکڪ گهربل موضوع تي سنجيدگيءَ سان روشني وجهندو آهي ۽ پنهنجي بيان کي مستند بڻائڻ لاءِ پختا دليل ۽ موزون حوالا بہ ڏيندا آهن .مضمون ۾ ليکڪ ڪنهن شيءِ تي روشني وجهندو آهي پر اُها روشني رنگا رنگي هوندي آهي، روح کي راحت بہ ملندي آهي تہ دلي سرور بہ حاصل ٿيندو

آهي. مضمون ۾ اختصار جي ساختگي، زبان ۽ بيان جي لطافت، مقصد جي سولائي ۽ اديب جو فطري ۽ ذاتي لاڙو لازمي طور هوندو آهي.

سنڌيءَ ۾ جڏهن کان اخبار نويسيءَ جي ابتدا ٿي، تڏهن کا ن سنڌي ادب ۾ مضمون نويسيءَ جو بہ آغاز ٿيو چاڪاڻ تہ شروع ۾ اخبار ئي مضمونن لکڻ جو ذريعو بڻي .سنڌي ٻوليءَ ۾ اخبار نويسيءَ جي شروعات "خورشيد" اخبار جيڪا سکر مان1860ع ۾ جاري ٿي، اُن ۾ بہ ڪالم نمائتا هوندا هئا، هڪ فارسيءَ جو ٻيو سنڌيءَ جو بعد 1866ع ۾ سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي "سنڌ سڌار" نالي پندرهن ڏينهن رسالو شروع ڪيو جنهن ۾ تعليم بابت ليک شايع ٿيندا هئا.

پهريون مضمون جنهن ڪتابي صورت اختيار ڪئي اهو هو ديوان ڪوڙي مل جو" پڪوپهہ "،جيڪو1862ع ۾ شايع ٿيو .هن ۾ زناني تعليم جي فائدي ۾ قلمبند ڪيل هو .اُن کانپوءِ مختلف عنوانن تي مضمونن جو پهريون مجموعو بيڪنس ايسز تان مرزا قليچ بيگ1877ع ۾" مقالات الحڪمت "نالي شايع ڪيو اُن کانپوءِ سنڌيءَ ۾ ڪيترن ئي اديبن مضمون لکيا جيڪو سلسلو اڄ تائين قائم دائم آهي.(5)

منهنجي هن مقالي ۾ گجرات جي گذريل پنجاهہ سالن جي مضمون نويسي، 1960ع کان وٺي 2010ع تائين جو مختصر جائزو پيش ڪيل آهي.

ڀارتي رياست گجرات ۾ سنڌي مضمون نويسيءَ ڪافي ترقي ماڻي آهي .ان جو رچنا دائرو گهڻو وسيع آهي .مضمون نگارن مختلف قسمن جا مضمون لکي مضمون نويسيءَ کي اوج ڏني آهي. هيڏي عرصي ۾ هر هڪ مضمون نگار ۽ هر هڪ مضمون جي مجموعي ۽ ٽڙيل پکڙيل مضمونن جو مڪمل جائزو وٺڻ لاءِ هڪ جدا ڪتاب جي ضرورت آهي .ائين مان سمجهان ٿو محدود رهندي بہ مضمون نويسيءَ جي اوسر غور طلب آهي.

گجرات ۾ اخبارن، مخزنن ۾ درسي مضمون جدا جدا موضوعن تي شايع ٿيندا رهيا .هنن تعليمي مضمونن ۾ سترامداس سائل، ڪيرت مهرچنداڻي ۽ ٻيا ڪافي اڳرا رهيا، پر گجرات ۾ صحيح معنيٰ ۾ ادبي مضمونن جي شروعات بولچند راجپال، جيڪو سنڌ ۾ سنڌو مخزن شايع ڪندو هو اُن احمد آباد مان نئين سر " سنڌو" شايع ڪرڻ سان شروع ڪئي، جنهن ۾ پارت پر جي برک مضمون نويسن جا مضمون مقالا تہ شامل هوندا هئا، پر ليلارام رُچنداڻي، گنگارام سمرات جا ادبي، تواريخي، ٻوليءَ سان سرشار ٿيل تحقيقي مضمون بہ شايع ڪيا. سنڌوءَ ۾ فطري نظارن تي بہ مضمون آهن تہ انساني زندگيءَ سان تعلق رکندڙ عنوانن تي بہ مضمون آهن ۽ گڏوگڏ ڪن مثالي زندگين کي

۽ مضمون جي رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ڪن مضمونن ۾ طنز مزاح جو رنگ بہ آهي خاص ڪري ليلارام رُچنداڻيءَ جي مضمونن ۽ گنگارام سمراٺ جي مضمونن ۾ اتهاس، سان گڏ اخلاقي درس بہ سمايل آهي.

”سنڌو“ رسالي ۾ شايع ٿيل مضمونن جو سلسلو اڳتي وڌندو رهي ٿو. بعد ۾ گجرات جي انيڪ اديبن سنڌي مضمون نويسيءَ تي ڪلڪراني (طبع آزمائي) ڪئي آهي. هن مقالي جي محدود وقت ۽ وشال عرصي پنجاهہ سالن کي ڌيان ۾ رکندي غور طلب، ڌيان ڇڪائيندڙ مضمونن ۽ مضمون نگارن جو ذڪر ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

مرڪزي ساهتيہ اڪاڊميءَ 1981 ع ۾ ”بهترين سنڌي مضمون“ جو خاص شمارو ڪيرت ٻاٻاڻيءَ شايع ڪيو. اُن جو ٻيو ڇاپو 1986ع ۾ شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ 28 مضمون ڏنل آهن. جن ۾ گجرات جي ٽن اديبن ليلارام رُچنداڻيءَ جو ”سدا سونهارا سنڌي“ پروفيسر هريش واسواڻيءَ جو ”اڳ ۽ اڄ“ ۽ پروفيسر هيرو شيوڪاڻيءَ جو ”ايڪويهين صدي“مضمون شامل ڪيل آهن.

”سدا سونهارا سنڌي“ ۾ اوائلي سنڌين جو دنيا ۽ ٻين ملڪن جي رهواسين سان واپاري ناتو ڪيتري قدر هو ۽ سنڌين جي ساموندي سفر جو ذڪر ڪيل آهي سندس مضمون ”اڳ ۽ هاڻي“ ۾ انسانيت، انسان تي زندگيءَ ۾ ڪهڙا بدلاوَ ۽ لاڙن جي ڦير ڦار، زندگي جي وقت پٽاندڙ بدليل مقصدن جو ذڪر آهي تہ وري ”وري ٻيو مضمون ايڪويهين صدي“ پنهنجو پاڻ ۾ وگيان، ٽيڪنيڪ، فني ترقيءَ جون نت نيون منزلون طئي ڪرڻ جو سلسلو وڌندڙ ٻوڙ جا اشارا ڏئي ٿو.

گجرات سنڌي ساهتيہ اڪاڊميءَ طرفان 1990 ۾ ”بهترين سنڌي مضمون“ هيري ٺڪر جي ادرات ۾ شايع ٿيل آهن. ان شماري ۾ 22 مختلف مضمون شامل آهن گجرات جي سترامداس ’سائل‘ جو ”سنڌي ٻولي“ هيري شيوڪاڻيءَ جو ”سنڌي ڪٿا ساهت ۾ سنڌي جيون“ ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو ”ڀاشا ۽ سنسڪرتيءَ جو سنٻنڌ“، ليلا رام رُچنداڻيءَ جو ”ڄيٺمل پرسرام“ ۽ ڀڳوانداس دولتاڻي ’هوش‘ جو ”سامي ۽ رهسي واد فلسفو“ پنج مضمون شامل آهن، هر مضمون سنڌيءَ جي تاريخي مضمون جو هڪ نمونو آهي. هيري شيوڪاڻي جو مضمون مقالي جي قسم جو آهي اُن ۾ ”سنڌي ڪٿا ساهت ۾ سنڌي جيوت جو چٽر“ بابت عالماڻي ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا جي مضمون ۾ انساني سماج جي ٻن اهم شعبن، ٻوليءَ ۽ سڀيتا تي روشني وڌل آهي، اُنهن کي سنڌي جاتيءَ جي حوالي سان ڇٽو

ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل آهي.

ڀڳوانداس هوش جو مضمون صوفي مت ۽ رهسيہ واد جي سمجهاڻي ڏئي ٿو. ليلارام ڄيٺمل پرسرام سنڌيءَ جي جدا جدا مهان اديبن جي نظر ۾ هن جون خوبيون، نرالپ، سڀ ۽ ڀڳتي شخصيت کي پيش ڪيو آهي. گڏوگڏ ڄيٺمل پرسرام جي قلمبند ڪيل ڪتابن ،اُن مثان شاهہ، سچل، ساميءَ جي ٿيل اثر ۽ ڄيٺمل جي سنڌي ادب ۾ قائم مقام جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اسين گجرات ۾ شايع ٿيل مضمونن جي ڪتابن تي نظر ڦيرائي ورهاست ڪريون ٿا تہ اسان کي مضمونن جا قسم هن ريت ملن ٿا.

(1)سنڌ ۽ سنڌيت (2) تواريخي مضمون (3) ٻوليءَ سان لاڳاپيل مضمون (4)ساهتيڪ ادبي مضمون (5) سياسي مضمون (6)لوڪ ساهت مضمون (7) ڌرمي مضمون(8) شاهہ سچل، سامي ۽ ٻين عالمن تي مضمون(9)تنقيدي مضمون ۽ (10)ڪلا ۽ ناٽڪ سان وابسط مضمون ۽ متفرقہ مضمون.[6]

ورهاڱي بعد ڀارت ۾ سنڌ ۽ سنڌيت لاءِ تمام گهڻو چاهہ پيدا ٿيو. ان موضوع کي کڻي ڪجهہ مضمون هن ريت شايع ٿيا. هريش واسواڻيءَ جو ”رڪن جي دريافت“! ليلارام رُچنداڻيءَ جا ”چيٽي چنڊ جو مهتو“ ۽ ”سنڌي تلوار“، ڀڳوانداس دولتاڻيءَ جو ”سنڌيت ڏينهن چيٽي چنڊ“ ڊاڪٽر ڄيني لالواڻي جو ”چيٽي چنڊ جي اهميت ۽ سنديش“ وغيره سنڌ ۽ انهن جي ماڻهن جي ريتن رسمن جو ڪتاب آهي“ سنڌ جا اڳوڻا هندو ”ليڪ ٽيڪچند تولارام تاراچنداڻي، اتهاسڪ مضمونن ۾ اسان کي گهڻي ۾ گهڻا مضمون گنگارام سمراٽ جا حاصل ٿين ٿا. سمراٽ سنڌ ۽ هند جي اتهاس تي قلم هلايو .هن جي تاريخي مضمونن جا ڪتاب آهن: ”ڀارت ورش“ (1965) جي تاريخ جا ٽي جلد ”آريہ ورت “۽ ”ڀارت هندستان“ (1967)، سنڌ جي اِتهاس جو ”سنڌو سووير“ هن جي ٻولي جيتوڻيڪ خشڪ آهي پر عالم طبقي کي پڙهڻ ۾ ذهني سڪون حاصل ٿئي ٿو. گنگارام سمراٽ جا ڪجهہ تواريخي مضمون جدا جدا مخزنن ۾ پڻ شايع ٿيل آهن .جن ۾ خاص آهي”چيني ساهت ۾ سنڌ“، ”پرياڪر ورڌن ۽ سنڌ“، ” ڪڇ ۽ سنڌ جا جت عربستان ۾ “ وغيره.

گنگارام سمراٽ جي تاريخي مضمونن جا ٻيا مجموعا آهن: ۽ سڪندر هارايو! (1980) ۽ ڏاهر ڪٽيو! (1982) اڪبر هارايو پر...! (1983) شواجيءَ ڪٽيو پر! (1985) انهن ۾ اِتهاس سان واسطو رکندڙ مضمون گهٽ پر جاگرافي ۽ سڀيتا سان واسطو رکندڙ آهن. هي نج تاريخي مضمونن وارا ڪتاب نہ آهن.

ليلارام رُچنداڻيءَ جا ڏيان ڇڪائيندڙ تواريخي مضمون آهن: " مهراڻ جا موتي"، "الور برهمڻ آباد" ۽ "پنيور ڪيئن برباد ٿيو"؟ "سنڌي پراچين اِتهاس جو ن ڪجهه جهلڪيون " وغيره.

سنڌي ٻوليءَ ڪي ڪٽي هند، سنڌ ۾ جيترو ڪوجنا(تحقيق)جو ڪم ٿيو آهي، جتي ڀارت ۾ جي لسانيات جي ماهرن ٻه ان موضوع تي ڪلڪراني ڪئي آهي، اُتي گجرات جا عالم پڻ ڪافي اڳرا رهيا آهن.

ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو مضمون "سنڌي ڀاڪن جو ڀاشا وگيانڪ ۽ سماج شاستري اڀياس"، "سنڌي ڀاشا جو بدلجندڙ روپ"، سترامداس سائل جو "سنڌي ٻوليءَ جي هاڻوڪي حالت" ڀڳوانداس دولتاڻيءَ جو "ٻولي ۽ ادب قوم جا محافظ، ڪشن کوبچنداڻيءَ جو سنڌي ٻوليءَ جي مختصر واقفيت ليلارام رُچنداڻيءَ جي "پراچين سنڌي ٻولي"، "سنڌي ۽ يوناني" "سنڌي ترڪي ۽ منگولي ٻوليون " "سنڌي ۽ گجراتي ""سنڌي ۽ مرهٽي" "سنڌي ۽ هندي" "وراڇڙ جي وصف وغيره لسانياتي مضمون آهن پر ان کان سواءِ ليلارام جا سنڌي ٻوليءَ تي ٿيل معياري تحقيقي ڪتاب پڻ هي آهن: "سنڌوءَ جي جهلڪ" (1963) "سنڌو درشن" (1972) "سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس (1977) " ۽ "سنڌي ٻولي "(1989)

پروفيسر پوپٽي هيرانندڻيءَ جا "ڀاشا شاستر" تي ٻه ڪتاب آهن، جنهن ۾ ليلارام رُچنداڻيءَ جا ٻه ڪجهه مضمون درج ڪيل آهن. شري ليلارام رُچنداڻيءَ جو ڏيان ڇڪائيندڙ مضمون آهي، "سنڌي ٻولي ۽ سنڌي لپيءَ جو سوال" هتي اُهو ٻه ذڪر ڪرڻ واجب ٿيندو ته ليلارام جا سنڌي ٻوليءَ تي قلمبند ڪيل جدا جدا مضمونن جا حوالا سنڌ جي ڪيترن ئي تحقيقي رسالن ۽ ڪتابن ۾ درج ٿيل آهن.

ادبي مضمونن جو پڻ تعداد تمام گهڻو آهي. هر صنف تي مضمون شايع ٿيا آهن. گهڻا مضمون معلوماتي ۽ معياري آهن. نندلال راماڻي جيڪو سنڌي ادب ۾ ڪجهه وقت سرگرم رهي،شانت ٿي ويو، اُن جا ڪجهه شروعاتي مضمون آهن: "جديد سنڌي ڪهاڻي " ۽ "اڄ جو سنڌي ناول " سٺا آهن.

جديد ادب جي ڏاهي علمبردار، نقاد، پروفيسر هريش واسواڻيءَ جا معياري ادبي مضمون، ڪوتا، ڪونج، رچنا ۽ ٻين ادبي مخزنن ۾ ڪافي مضمون شايع ٿيل آهن ته هن جو مجموعو"40_84 " نالي سان ٻه شايع ٿيل آهي جنهن ۾ "آزاديءَ کانپوءِ سنڌي ڪهاڻي، " "جدت جي آسپاس سنڌي ڪهاڻي"، "ڪويتا_نئين" ۽ "سنڌي هاڻوڪي غزل، اڄ جي حوالي ۾ نواڻ " وغيره مضمون شامل آهن.

ليلارام چُنداڻيءَ جي مضمون جي ڳٽڪي "سنڌي گلدستو" ۾ درج ڪجھ مضمون هن ريت آهن. سنڌي ڪافي، سنڌي دوهو، سنڌ ۾ جوڳي مت، هو جمالو وغيره "سڀون منجھ مهراڻ" ڀڳوانداس دولتاڻي هوش جي مضمونن جو مجموعو آهي جنهن ۾ "سنڌي وائي ۽ ڪافي" هڪ عالماڻو مضمون آهي.

ڊاڪٽر جيتي لالواڻيءَ جي مضمونن جا مجموعا هن ريت آهن:

(1) "ويچار" 1980) جنهن ۾ "ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ادب ۾ طنز"، "سنڌي ناري" مضمون آهن (2) "ادبي سرهاڻ (1982)" (3)ناٽڪ ڪلا جو وڪاس ڪتاب ۾ "سنڌي ادب ۾ طنز"، 1947 کانپوءِ "سنڌي شاعريءَ ۾ ديش ڀڳتي"، "سنڌي ادب ۾ مذاق" "نڌي ناٽڪ نويسي-هڪ سرسري نظر" جهڙا مضمون آهن (4) "ادبي ويچار (1988)" ۾ "سنڌي ساهتيہ پرمپرا"، "سنڌي ادب ۾ پيشڪش جا تجربا"،"سنڌي ٻولي اهميت ،ضرورت ۽ ذميواري "۽ (5) "ادبي غنچو (2010) ۾ "آتم ڪٿائون -جيون ڪهاڻي"، "گذريل ڏهاڪي جو سنڌي ادب جو جائزو -ناٽڪ" وغيره مضمون ساهتيڪ ڍنگ جا مقالا قسم جا مضمون آهن. هن جا مضمون نويسيءَ تي 15 کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. ڊاڪٽر روشن گولاڻيءَ ڊاڪٽر جيتي لالواڻيءَ جي مڪمل پورهئي تي تحقيقي ٿيسز لکي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ﭘڻ ورتي آهي.

ڊاڪٽر جيتي لالواڻيءَ جي مضمونن لاءِ بقول پروفيسر پوپٽي هيرانندڻيءَ جي تہ: "جيتي، اِتهاس ۽ تبصري ٻنهي سان انصاف ڪيو آهي ،جيتو سٺو مضمون نويس بنجڻ لاءِ لڳاتار ڪوششون ڪندو رهيو آهي، مان سمجهان ٿي تہ هاڻ هو سنڌيءَ جي ڪامياب مضمون نويسن جي صف ۾ باعزت ويهي سگهي ٿو هو ڪاميابيءَ جي منزل تي پهچي ويو آهي". (7)

بقول ڊاڪٽر ڪملا گوڪلاڻي: تُز بياني، اثرائتي ٻولي، فنائتي پيشڪش، وشيہ (موضوع) ۾ اونهو وڃڻ جي سوجهي ۽ انُ سان نڀائڻ جي قوت بيشڪ جيتي لالواڻيءَ کي ڪامياب مضمون نويسن جي صف ۾ با عزت ويهي سگهي ٿو هو ڪاميابيءَ جي منزل تي پهچي ئي ويو آهي. (8)

ڪيرت ٻاٻاڻيءَ لکيو آهي تہ "ادبي ويچار" جي مضمونن ۾ نہ صرف چونڊيل وشيہ(موضوع)تي تسلي بخش اڀياس نڪري نروار ٿئي ٿو بلڪ اها بہ ڪل ٿي پوي تہ ڀن-ڀن ڪندڻ کان جائزو وٺڻ جي ڪوشش ڪيل آهي، جيتو نہ صرف ڪافي ذهين آهي جنهن جي ساک انهن مضمونن مان ملي ٿي بلڪ بيحد سرگرم جوان آهي. "ادبي ويچار" سنڌيءَ ۾ تحقيقي ادب ۾ هڪ سٺو ۽ خوش آمديد اضافو آهي".(9) ڊاڪٽر

هونداراج بلواڻيءَ جي ڪتاب ”ادبي جائزو“ ۾ چار مضمون آهن، ”ورهاڱي کانپوءِ جو سنڌي تنقيدي ادب“، ”ساهتيہ ۾ سنڌ جي سار“، عام ماڻهوءَ جي آس پاس اڄ سنڌي ڪهاڻي ۽ ”اسان جو ٻال ساهت“ ڪافي معياري مضمون آهن. ٻولي بہ سرل آهي.

پروفيسر هيري شيوڪاڻيءَ جا بہ تنقيدي ڪتاب ”جدت جو مفهوم“ ۽ ”جائزو “ آهن. هن جا ٻيا مضمون آهن: ”سنڌي ڪهاڻيءَ جو روپ“ ”چوٿين ڏهاڪي ۾ سنڌي آلوچنا“، ”گوبند مالهي ۽ سندس ناول“ ”سيڪس فاحشپڻو ۽ ساهتيہ“ ڪيرت مهرچنداڻيءَ جا ”سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ قومي ايڪتا“، ”رومانواد ۽ سنڌي ڪهاڻي“: ”ورهاڱي بعد سنڌي غزل جو هئنڊبوڪ“ واسديو موهيءَ جو تنقيدي ڪتاب آهي . هر باب ادبي ۽ تنقيدي معياري مضمونن جي تقاضا پوري ڪري ٿو.

سنڌي ڊراما ورڪشاپ طرفان ”غزل “ تي هڪ سيمينار ٿيو هو. ان ۾ جيڪي مقالا پڙهيا ويا هئا ”رچنا“ مخزن ۾ شايع ٿيا هئا. مقالا ۽ مقالا نويس هئا ”ڀارت ۾ هاڻوڪو سنڌي غزل“ هري دلگير، ”هاڻوڪي سنڌي غزل بدلجندڙ احساس ۽ بندش“ واسديو موهي.

”ڪويتا“ مخزن ۾ نئين ڪويتا تي ڪجهہ معياري مضمون شايع ٿيل آهن. ”نئين ڪويتا“، ”هري دلگير“، ”سنڌي نئين ڪويتا هيرن جي مٺ“ ”نامديو تاراچنداڻي“ ”سنڌي نئين ڪوتا، آس پاس ۽ پرڪريا جي وچ ۾ سنٻنڌ“، ڊاڪٽر پريم پرڪاش وغيره.

ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو ”اوائلي سنڌي نثر جو ڀاشا وگيانڪ اڀياس“، ”لکمي کلاڻيءَ جو“ سنڌي ادبي تقنيد جون نيون تقاضائون “ ڪافي سٺا ادبي مضمون آهن.

سياسي موضوع جا مضمون سنڌيءَ ۾ گهڻا قلم بند ڪيل نہ آهن. اُن ۾ بہ گجرات جي ايڪڙ ٻيڪڙ هن قسم جا مضمون حاصل ٿين ٿا، جن ۾ هريش واسواڻيءَ جو ”ورهاڱي جي آرپار ۽ غلاميءَ جي چانڊوڪي“ ۽ ڄيٺي لالواڻيءَ جو ”ڌرم ۽ سماجواد “وغيره ذڪر لائق آهن.

ڀارت ۾ ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتيءَ جا وڏ ۾ وڏ لوڪ ادب تي مضمون قلمبند ڪيل آهن .گجرات ۾ وري لوڪ ساهتيہ تي لکيل مضمونن ۾ ليلارام رُچنداڻي ڪافي سرگرم رهيو آهي .سنڌي لوڪ ناچ هو جمالو، ”سنڌين جون ريتون رسمون“، ”سنڌي سنگيت ڪلا“، ”سنڌي لوڪ وارتائون“ ڪتاب بہ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ لوڪ ڪٿائن جي سفر سان گڏ اِتهاسڪ پس منظر بہ ڏنل آهي. گنگارام سمراٽ جو سنڌي ڀاڪا ۽ غير سنڌي ٻوليون، ”ڪمل ڀياسيءَ جو“ لوڪ ساهت ۽ ساڪيون ڀڳوانداس

دولتاڻي ”هوش“ جو”ٻارن لاءِ لوڪ ڪٿا“ چندرسين ناواڻيءَ جو ”سنڌي لوڪ ساز“ ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ جو“ سنڌي ڀڳت“، ”ڪنپٽليون“، ”سانگ“، ”ڇيڄ“، ”سنڌي لاڏا“، ”سنڌي پروليون“، ”سنڌي ڏڻ“، ”سنڌي ريتون رسمون “، ” سنڌي لوڪ سنگيت“، ”سنڌي پهراس“ وغيره جدا جدا لوڪ ادب جي موضوعن تي ڏيان ڇڪائيندڙ مضمون قلمبند ڪيا آهن. جيڪي هند. سنڌ جي معياري رسالن جي سونهن بڻيا آهن ته وري ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿيا آهن.

شاهه سچل ۽ ساميءَ ۽ ٻين عالمن اديبن تي لکيل مضمونن ۾ هاسارام پيئا جو ڪتاب ”سچل“ ڌيان ڇڪائيندڙ آهي. ٻيا مضمون آهن: ليلارام رُچنداڻيءَ جو ”شاهه جي ٻولي“، هري دلگير جو ”سچل اڄ جي حوالي ۾“، ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو ”سچل جي ڪلام ۾ قومي ايڪتا“، ڀڳوانداس هوش جو ”سچل جي ڪلام ۾ سنگيت“ ليلارام رُچنداڻي جو ”سامي هڪ عوامي ڪوي“، هري دلگير جو ساميءَ جي شعر جي پر نه. ڀڳوانداس دولتاڻي هوش جو ”ساميءَ جي ڀڳتي“ وغيره. هوش جا ساميءَ تي نڪتل ڪتاب ”جاني جهروڪن ۾“ ۽ ”شاهه جي ڪلام ۾ رس ۽ سنگيت “ ڪي به وساري نٿو سگهجي.

ڪوي ڪشنچند بيوس تي پڻ انيڪ ادبي مضمون ۽ مقالا شايع ٿيل آهن. جنهن ۾ غور طلب آهن: ”بيوس ۽ آزاديءَ جي هلچل“: دادا هوند راڄ ”دکايل“؛ بيوس جي شعر ۾ علم عروض: دادا هريءَ ”دلگير“ بيوس جي ڀاشا ۽ مرڪبي گهڙت: ڊاڪٽر ستيش روهڙا ۽ ليلارام رُچنداڻي جو ”بيوس جي شعر ۾ سماجڪ حقيقت پرستي“ وغيره.

ٻين به ڪيترن اديبن تي ڪن ليکڪن جا مضمون لکيل ملن ٿا. جهڙوڪ ارجن حاسد. ڊاڪٽر پريم پرڪاش. ڊاڪٽر ستيش روهڙا. ليلارام رُچنداڻي. ڀڳواداس دولتاڻي هوش. ڪيرت مهرچنداڻي. ڄينتَ ريلواڻي. لکمي کلاڻي. پروفيسر هريش واسواڻي. ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي. تيج ”قابل“ ڀڳوان ”نردوش“ ڊاڪٽر هوندراڄ بلواڻي. اندرا واسواڻي وغيره .ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻي ،ارجن حاسد. هري دلگير. واسديو موهي وغيره جي جيون. فن ڪاريه تي جدا جدا ڪتاب پڻ شايع ٿيل آهن.

سنڌي ٽائيمس وارن ”شاعر شيام“ ڪتاب شايع ڪيو آهي . جنهن ۾ ”نارائڻ شيام جي ڪوتا ۾ جماليات“: ارجن حاسد؛ ”نارائڻ شيام جي ڪوتا جو انتر درشن“، هريش واسواڻي، ”فارسي علم عروض“، هري دلگير؛ ”نارائڻ جي ڪويتا جو سانسڪرتڪ ملهه“: نامديو تارچنداڻيءَ جا مقالا درج ٿيل آهن. گجرات سنڌي ساهتيه

اڪادميءَ طرفان ”نارائڻ شيام هڪ اڀياس“ ڀڳوانداس دولتاڻي ”هوش“ جو لکيل ڪتاب شايع ٿيل آهي تہ وري ”هري دلگير هڪ اڀياس“ ڀڳوان ”نردوش“ جو ڪتاب شايع ٿيل آهي.

سير سفر تي ڇپيل ڪتاب ۽ مضمون بہ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس آهن .انُهن ۾ لکمي ڪلاڻيءَ جو ”من جا محل ڪنڊر“ جنهن ۾ هن ڪيرو ڪان وٺي لنڊن تائين جن بہ يورپي ملڪن جو سير ـ سفر ڪيو, اُن جو من موهڪ احوال ڏنو آهي, ٻئي طرف لکميءَ تي ”ڪونج“ جي ڪن پرچن ۾ گوئا جو ياترا احوال بہ قلمبند ڪيو آهي. ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ جو ”مور نہ وسران سنڌ “ سچائي هفتيوار ۾ قسطن ۾”امن جا پکي اڏاُٽا سنڌ“ سنڌين جو سنسار مخزن ۾ سلسليوار سنڌ جي زيارت جو وسيلي ٻوليءَ ۽ اُتان جي لوڪن جون ڳالهيون, گڏو گڏ ڪن ادبين جون جيون جهلڪيون سان سنڌ جو سهڻو چٽر چٽيو آهي .اهڙوئي عمدو ۽ قيمتي ڪتاب آهي ڊاڪٽر موتي پرڪاش جو ”جي سپ ساڻيم ساهہ سين“ جنهن ۾ سنڌ جي ماڻهن جي سڪ, مهمان وازي جو سهڻو عڪس ملي ٿو.

ڀارت ۾ سنڌي تنقيد نگاريءَ بہ وڏي پئماني تي ترقي ڪئي آهي, اُنهن تنقيدي مضمون نگارن ۾ گجرات جا اديب هريش واسواڻي, هيرو شيوڪاڻي, ليلارام رُچنداڻي مک آهن, جن جا ڪجهہ ڪتاب هن ريت شايع ٿيل آهن. هريش واسواڻيءَ جو ”تنقيد“; هيري شيوڪاڻيءَ جو ”جدت جو مفهوم ۽ جائزو“, ليلارام رُچنداڻيءَ جا ”قاضي قادن سنڌي نظم جي تاريخ“ ۽ ”سنڌي ساهت ۾ مذاق“; ڪمل پياسيءَ جو ”شاهہ لطيف, هڪ فنڪار“; اندر پوڄواڻيءَ جا ”علم عروض“, ”فن شاعريءَ“, ڀڳوانداس هوش جو ”سنڌي شعر ۽ ڇند“ ۽ ”سنڌي شعر ۾ علم عروض ۽ النڪار“, پريم پرڪاش جا ”ڪوتا“, ”ڪهاڻي“, ”سنڌي ناٽڪ“ هيري شيوڪاڻيءَ ڪوتا ۽ ڪهاڻيءَ تي بہ گهڻو ڪجهہ لکيو آهي, گجرات سنڌي ساهتيہ اڪاديميءَ طرفان شايع ڪيل”بهترين سنڌي ناٽڪ“ ايم. ڪمل ۽ برج موهن جي ڪتاب ”بندوبست “۾ هريش واسواڻي, تجرباتي ناٽڪ ۾, ڊاڪٽر پريم پرڪاش ڪافي معلوماتي ڄاڻ ميسر ڪئي آهي .لوڪ ساهت تي ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ جو ”ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت“; ”سنڌي ناٽڪ نويسيءَ جي اوسر (1980ـ1880)“ ڊاڪٽر پريم پرڪاش; سنڌي ٻال ساهت ڊاڪٽر هوندراج بلواڻي; پوپٽي هيرانندڻيءَ جي ”ڪٿا ساهتيہ ۾ ناري ڪردار“, ڊاڪٽر ورشا اوڏوداساڻي وڏا تحقيقي مقالا ۽ ڊاڪٽوريٽ ٿيسز پڻ شايع ٿيل آهن.

”بيوس جو شعر“ ۾ هري دلگير بيوس جي شاعريءَ تي ڪافي روشني وڌي آهي ، ”جديد سنڌي شعر“ ڊاڪٽر ستيش روهڙا جو ادبي ۽ تنقيدي مضمون آهن.

مخزن ”ڪونج“ طرفان شايع ٿيل ”نوان افُق“ ۾ گجرات جي هريش واسواڻي، هيري شيوڪاڻي، پريم پرڪاش جا مضمون شامل آهن. چوئٿرام لالچنداڻيءَ جو تنقيدي مجموعو ”سپن منجهہ سرهاڻ 1998“ سنڌي ادب ۾ اهم ڪتاب آهي جنهن ۾ نون توڙي برک اديبن جي گوناگون ڪتابن جو تنقيدي جائزو پيش ڪيل آهي. سنڌيءَ ۾ ٻين موضوعن تي بہ چڱي تعداد ۾ مضمون شايع ٿيل آهن جن ۾ اصلوڪا ۽ انواد شامل آهن. ”اخبارن جي اهميت ۽ اِتهاس“ رام پاڳچنداڻي گيان ; ڳوناڻي ڪڇهري، لالجي سوٿهڙ: ”ڍولا مارو ۽ عمر مارئي “۽ ”پهاڪن جي پيڙهہ“ ، ”سنڌي ڀاشا تي الڳ الڳ ڏرمن جو اثر “۽ ”موپاسان جون ڪهاڻيون“ ، ”ليلارام رُچنداڻي: “ ”سنڌو ندي ۽ سنڌ جو اتهاس، “ ”ڪڇ جو ڪبير “ ۽ ”ڄام لاکيا پڙ“ خانچند ڪوڙاڻي، ڪيرت مهرچنداڻيءَ جو ”پڪڙيل گل “ اهم مضمون آهن. سڀ مضمون هن جي جدا جدا حالتن سان واسطو رکن ٿا .ميول آهوجا جو ”پشپ مالها“ ، بي، ايچ . آڏواڻيءَ جو ”پنڪڙيون“ ، ڄيٺي لالواڻيءَ جا ”اڄ جا وديارٿي“ ، ”شاديءَ جو اهم مسئلو“ ، ”لئبرري“ ، ”شانتي “ ۽ آنفتڪواد(دهشت) وغيره مضمون اسڪولي ۽ ڪاليجي ڍنگ جا آهن. موتيلال ٻٽاڻيءَ جو ”سنت ساهتيہ ۽ اتهاس 1965 “ ۾ شايع ٿيل آهي. ”اصلي زيور ۽ سونارا “ ۾ سنڌين جي زيورن جو لاثاني ذڪر آهي.

آسن واسواڻي مجبور جو ”معاف ڪجو“ مذاحيہ ۽ طنزيہ ليکن جو مجموعو آهي. ان جو ذڪر لائق ليک آهن ”ڪتن جا ڪرتوت“ ، ”دينبن جي ڪانفرنس“ ، ”موڊ ڪونهي“ ، ”گنجن جي ڪانفرنس“ ، ”سوپر اٽُڻ جي بيماري“ ، ”هميشہ اُڏارو وڻندڙ“ ، ”شاعر ۽ سندس تخلص“ وغيره.

ڄيٺي لالواڻيءَ جا ”نذرانو“ ۾ شايع ٿيل مضمون شاعر ٿيڻ جا سولا نسخا ۽ ”چور شاعر“ پڻ مذاقي ۽ طنزيہ ليک آهن.

ناٽڪ، اداڪاري، چتر ڪلا تي پڻ سنڌيءَ ۾ ڪجهہ ڪتاب شايع ٿيا آهن. ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ ان موضوع تي وڏ ۾ وڏ مثالي، فني ۽ معياري ڪتاب ڏنا آهن، ناٽڪ ۽ رنگ منچ ڪلا (1981)، ناٽڪ ڪلا جو وڪاس(1983)سنڌو ناٽيہ درشن (1984) وغيره، ارجن ڀمڀائيءَ جو ناٽڪ ۽ اداڪاري (1983) ، گهنشيام ساگر جا ڪلا جڳت ۽ ڪلا درشن، ناٽڪ ۽ رنگ منچ ڪلا ۾ سترهن موضوعن تي قلم هلايو ويو آهي .ڪلا ڇا آهي؟ ڪلا ۽ ساهت، ناٽڪ ڇا آهي؟ ناٽڪ جا ڀيد ،فلم ۽ رنگ منچ،

ايڪانڪي ناٽڪن جا جزا وغيره درج ڪيل آهن گڏوگڏ ائبسرڊ ناٽڪن بابت بہ ويچار پيش ڪيل آهن.

ڄيٺي لالواڻيءَ جوئي لکيل ”ناٽڪ ڪلا جو وڪاس“ حقيقت ۾ سنڌي ناٽڪن جو احوال، اتهاس چئي سگهجي ٿو .سنڌو ناٽيہ درشن ۾ ريڊيو ناٽڪ، ٽي .وي ناٽڪ، تجرباتي ناٽڪن، ٻال ناٽڪن وغيره جو تفصيلوار ۽ معلوماتي ذڪر ڪيل آهي.

گهنشيام ساگر جو ”ڪلا جڳت “۾ ڪلا جي وصف چٽر ڪلا جا تتوَ چٽر ڪلا وڪاس وغيره بابت ڪارائتي ڄاڻ ڏنل آهي. ”ڪلادرشن“۾ بہ چٽر ڪلا جي باري ۾ ٿي ڪلا جي ڏارائن جو ذڪر ڪيو آهي، پر جديد چٽر ڪلا ڪي ڇهيو بہ نہ آهي.

ارجن ٻمياڻيءَ جي ۾”ناٽڪ ۽ اداڪاري “۾ ناٽڪ ۽ اداڪاري، ناٽڪ گهر ۽ منچ، درشڪ ۽ ڪلاڪارن جي چونڊ ڏيان ڇڪائيندڙ مضمون آهي.

گجرات سنڌي ساهتيہ اڪادمي، گانڌينگر طرفان ساهتيڪ رسالي ”ادبي چمن“جي اشاعت 1984 ۾ ڪئي ويئي جنهن جي جا ايڊيٽر هري دلگير ۽ سترامداس ’سائل‘ رهيا.

اُن بعد سنڌي ساهتيہ اڪادميءَ جي وجود ۾ اچڻ سان 1987 کان نيمائتو ”ادبي چمن“ رسالو شايع ڪيو ويندو آهي .هر سال چيٽي چنڊ جي موقعي تي اشاعت ٿيندي آهي، 1987کان وٺي اڄ ڏينهن تائين شايع ٿيل مخزن ”ادبي چمن “جي ادرات ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ ڪي سونپيل آهي. وچ ۾ ڪن شمارن جي ادرات. هوندراج بلواڻي ٻڳوان نردوش، آنند ٽهلراماڻي ۽ ٻين ڪئي.

ڊاڪٽر لالواڻيءَ وڌ کان وڌ پرچن جي نيمائتي جوابداري سنڀالي آهي. معيار طرف خاص جوڳو ڌيان ڏنو آهي .جداجدا پرچن ۾ مضمون پڻ شامل هوندا آهن جن ۾ گجرات جي اديبن سان گڏ ڀارت ڀر جي برک مضمون نگارن جا تحقيقي معياري مضمون، مقالا پڻ شايع ڪيا ويندا آهن .وقتي خاص پرچا پڻ هوندا آهن . مثال 1988 شماري ”اپياس “۾ ڪي. ايم .منشيءَ جي جيون، شخصيت ۽ رچنائن تي خاص ليک، مضمون، مقالا درج ڪيا ويو. 18 مضمونن مان 9 مضمون گجرات جي اديبن جا قلمبند ڪيل هئا، ساڳئي ئي پرچي ۾ ڪچي، سنڌي لوڪ ادب تي ”ست مضمون ۽ مقالا شامل ڪيا ويا جن ۾ پنج گجرات جا مضمون نويس هئا. گذريل ڏهاڪي جو 1977 کان 1988 تائين سنڌي ادب جو جائزو ورتو ويو، جنهن ۾ ٻال ساهت، ڪهاڻي، مضمون، آلوچنا ۽ ناٽڪ وشيہ جو جائزو“ ورتو ويو. جنهن ۾ ”ڪهاڻي“ ليلارام رُچنداڻي ۽ ”مضمون “۽ مقالا ساڳئي ئي شماري ۾ شايع ڪيا ويا.

10جنوري 1989تي برک شاعر نارائڻ شيام جي اوچتي لاڏاڻي سبب اُنهن کي شرڌانجلي (ڀيٽا) ڏيڻ لاءِ 1989 پرچي ۾ ”هر دل عزيز نارائڻ شيام“ تي خاص پرچي ۾ مضمون شامل ٿيا تن ۾ : هستيواد جا مفڪر(ليلارام رُچنداڻي)، تامل ساهتيہ ۾ سنڌي لوڪ ڪٿا، (گنگارام سمراٽ)، رويندر ناٿ ٽئگور(بي .ايچ آڏواڻي)ويهين صديءَ جي چترڪلا(ناماديو لاڏلا) ڳجهارتون(لالجي سوٿهڙ) وغيره.

1990ع جي پرچي ۾ اڪادميءَ شاهہ لطيف تي سيمينار ڪيو هو .اُن ۾ پڙهيل مقالا شايع ڪيا، جنهن ۾ ”شاهہ جي ڪلام ۾ خيال جي اُڏام“ (پروفيسر هيرو شيوڪاڻي) شاهہ جي فڪر جي اُڏامي: (ليلارام رُچنداڻي) شاهہ ۽ چنگ ، (ڀڳوانداس هوش) جا مقالا درج رهيا 1991. جي پرچي جا معياري مضمون رهيا ”سنڌو سنسڪرتيءَ ۽ گجرات“ گنگارام سمراٽ ۽ هيري شيوڪاڻيءَ جو ”موجود سنڌي ڪهاڻيءَ جو روپ .“

1998ع جو پرچو: ايڊيٽر آنند ٿهلراماڻي ۽ معياري مضمون رهيا، ” سنڌي ليکڪن جون ٻين ٻولين ۾ چوٽيون“، جينت ريلواڻي ”ورهاڱي ڪانپوءِ سنڌي نظم جو موڙ “(ڪمل پياسي).

1999ع وارو پرچو: ايڊيٽر نرمل گوپلاڻي: خاص مضمون ادبي طرز جا ”بيوس جي شعر جي اهميت“ (نامديو تاراچنداڻي) شاهہ عبدالطيف (جينت ريلواڻي).

2000ع جي رسالي ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي: گجرات سنڌي ساهتيہ اڪادميءَ طرفان هند، سنڌ جي عظيم گائڪ، موسيقار ماسٽر چندر تي سيمينار ڪيو ويو هو اُن ۾ پڙهيل مقالن جو خاص پرچو ”ماسٽر چندر“ نالي منسوب ڪيو ويو، جنهن ۾ ”ماسٽر چندر سنڌي جوانن جو دل جي ڌڙڪن جو آواز“ (ڊاڪٽر موتي پرڪاش) ”چندر گهراڻو“ (ارجن حاسد)، ”ماسٽر چندر سنگيتڪار“ (ارجن ڀمپاڻي) مقالن سان گڏ هن شماري ۾ ٻيا جيڪي معياري ادبي مضمون شايع ڪيا ويا هئا، ”هند ۽ سنڌ ۾ هاڻوڪو غزل“ (واسديو موهي) موضوع ۽ پيشڪش جي حوالي سان هن جي نئين ڪويتا ۽ سنڌ جي نثري نظم جي موجود سمي ۾ اپرندڙ چهرو ڊاڪٽر پريم پرڪاش.

1990ع خاص نمبر ”شاهہ لطيف سيمينار جا مقالا“ ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي، خاص مضمون: ”پرسرام ضيا هڪ اعليٰ سخن ور“ (بي .ايچ .آڏواڻي) سوراشٽر ۾ سنڌين جون رياستون،(گنگارام سمراٽ)” انگريزي ادب ۽ ٽوڪبازي“ (نامديو لاڏلا) لوڪ گيت (لالجي سوٿهڙ).

1992ع ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي ۽ شامل مضمون: سنڌ ۽ ڪڇ جا سنبنڌ، روپ

ريڪا (گنگارام سمراٽ) اندر پوڄواٽيءَ جي جمالياتي شاعريءَ ۾ مشاهدي جي قوت(ڀڳوانداس دولتاڻي هوش) "سنڌي ادب ۾ پيشڪش جا تجربا" (ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي) "ڪڇ ۾ سنڌو سنسڪرتي" (تيج قابل).

1994ع ايڊيٽر: ڀڳوان نردوش: لطيف شناسي انگريزي ڀاشا ۾ (ڪمل پياسي) "سنڌي لوڪن جو ڀهراڳ" ڄيٺو لالواڻي "جديد سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ سنڌي جيوت" (جينت ريلواڻي).

1996ع جي رسالي ۾ ڇپيل مضمون: ايڊيٽر هوندراج بلواڻي ۽ وڪرم شهاڻي، مضمون: سنڌو سنسڪرتيءَ جو هڪ نئون رتن ڊولا ويرا (هري درياڻي)سنڌي سنت ساهت ۽ پرمپرا (گنگارام سمراٽ) "ريڊيو ناٽڪ لکڻ ڪلا" (وڪرم شهاڻي) سنڌي ٻال ناٽڪ جي اوسر (منوهر نهالاڻي) "مٽڪو" ڪوتائون. واسديو موهيءَ جي ڪتاب تي تنقيد. (تيرٿ چانڊاڻي).

2001_2 ع پرچي جو ايڊيٽر آتمارا گوپلاڻي، ويڙهو رفيق ۽ گهنشيام ساگر شامل مضمون: سنڌي ٻال ناٽڪن جا مسئلا ۽ حل. (لکمي کلاڻي) "ميڊيا جو ساهتيه جي ڦهلاءَ ۾ يوگدان" (ويڙهو رفيق). "وديش ۾ ٻڌ مت جا پرچارڪ ۽ ڀڪشو" (گنگارام سمراٽ) ڀڳت ڀوائيءَ ۾ هڪ جهڙائي (ايم. وي. پيماڻي) جديد سنڌي ڪهاڻي. (نامديو تاراچنداڻي).

شمارو 3_2002 ع ايڊيٽر هوندراج بلوا ڻي ۽ نامديو تاراچنداڻي. خاص ادبي مضمون آهن: "سنڌ جي اتهاس جا ذريعا" (ليلارام رُچنداڻي) "سنڌي ادب ۾ تنقيد هڪ جهلڪ" (ڊاڪٽرستيش روهڙا) "ملينيم آف سنڌي لئنگويز" (ڊاڪٽرڄيٺولالواڻي) "لوڪ ادب ذريعي سنڌيت جي سرهاڻ" (لکمي کلاڻي) "ممتاز مهر جون ڪهاڻيون ستر(تنقيد)" (نامديو تاراچنداڻي).

شمارو 2006ع ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي: هن پرچي ۾ ذڪر جوڳا مضمون آهن ادبي ڪٿ. (ايشور ڀارتي). ڀارت جي بدلجندڙ تصوير حشمتراءِ هرواڻي قديم سنڌ (جينت ريلواڻي). سنڌي جاتي انيڪتا ۾ ايڪتا (ڊاڪٽر موتي پرڪاش) شمارو 2008ع ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي. آزاديءَ جي هلچل ادب جو خاص شمارو جنهن ۾ ڀارت جي هلچل ۾ سنڌين جو يوگدان (ڪماري ڀاونا ڪانيج) آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڪوي هوندراج دکايل جو يوگدان (ڪماري ڀاوتا ڪانيجا). آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڪوي هوندراج دکايل جو يوگدان. (ڪرشناڀمپاڻي) ، سنڌي شاعريءَ ۾ ديش ڀڳتي ڊاڪٽرڄيٺولالواڻي. گجرات جا سنڌي آزاديءَ جا سپاهي. ڪنعيا لال گوپلاڻي مضمون

ڏيان طلب آهن.

شمارو 2009ع ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي، مضمون: پدمر شري هوندراج "دکايل" جو خاص شمارو ۽ مضمون، مقالن ۾ روايت کان طرف بدلاو جي ڪٿا ڪلاتمڪ پيشڪش ۽ معيار جي حوالي ۾ (واسديو موهي) سنڌي ساهتيہ جي وڪاس ۾ آڪاشواڻيءَ يوگدان، ريڊيو ناٽڪ (ويڙهو رفيق) .

شمارو 2010ع، ايڊيٽر ڄيٺو لالواڻي: سنت ڪنور رام جي سوا سئو جنمر جي موقعي تي خاص پرچي ۾ انيڪ مضمون ڏنل آهن. گجرات جي اديبن جا معياري معلوماتي مضمون آهن: سنت ڪنورارام (هوندراج دکايل)، سائين ڪنوررام جي پِگت جوتاجي پيٺو (ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي)، سونهاري سنڌڙيءَ جو سر تاج امر شهيد ڪنور (نرمل گوپلاڻي) بين مضمونن ۾ غور طلب آهن. سنڌي ڪوتا ـ شاعري ۾ بعد جديدت ـ (واسديو موهي)، ڪڇ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال (ڪلاڌر متوا)، سنڌي شعر ۾ قدرتي چٽ (سي . تي . گيانچنداڻي)، سنڌي لاڏا ـ (وليرام ڪشناڻي).

"ادبي چمن" جا ڪجهہ شمارا سنڌ جي اديبن کي سوکڙي طور موڪليا ويا هئا، جيڪي ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ جا ايڊٽ ڪيل هئا. سنڌ جي انيڪ اديبن، ادبي چمن جي ڀرپور ساراهہ ڪئي ۽ انهن جا رايا ادبي چمن 1992ع ۾ شايع ڪيل آهن. هڪ مضبوط سگهارو رايو پيش آهي آءَ هن رسالي کي مهراڻ جي معياري جو رسالو سمجهان ٿو هن رسالي ۾ بهترين مضمون مقالا .

ڪهاڻيون ۽ شاعري شامل آهن. اڪادميءَ ايڏو معياري عظيم ڪم هٿ ۾ ڪنيو آهي. مبارڪون "ڊاڪٽر غلام علي الانا " سنڌ يونيورسٽ [10] تاثرات: شروعاتي دور جي مضمونن ۾ سادگيءَ سان سنئين سڌي نموني خيال ظاهر ڪيا ويا آهن ۽ مقصد بيان ڪرڻ تي زور ڏنل آهي.

سترامداس ۽ ڪيرت مهرچنداڻيءَ جا مضمون تعلمي، اخلاقي قسم جا آهن . هو بلند پايي جا درسي مضمون نويس هئا .

ليلارام رُچنداڻيءَ وڏ ۾ وڏ مضمون نويسيءَ تي ڪلڪراني (طبع آزمائي) ڪئي آهي هن هر قسم جا مضمون جوڙيا آهن پر ادبي ۽ تحقيقي مضمونن جو انداز وڏيڪ آهي . هن جي مضمونن ۾ خارجيت داخليت جو حسين امتزاج آهي. هن خارج موضوعن کي داخلي رنگ ڏيئي انوکي اسلوب سان اُن کي بيحد موثر بڻايو آهي. ليلارام پڻ بهترين مضمون نويس رهيو آهي .

گجرات مان شايع ٿيندڙ مخزنن چوڏس، چوليون، ڪوتا، سنگيتا، استيج، ادبي

چمن وغيره مضمون نويسيءَ کي وڌائڻ ۾ ساراهہ جوڳو ڪم ڪيو آهي. هنن رسالن ۾ فطري نظارن, انساني زندگين کي بہ مضمونن جي رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ڪن مخزنن ۾ طنز ۽ مزاح بہ آهي.

ادبي چمن, ڪوتا ۾ ڪيترائي معلوماتي ۽ ادبي مضمون شايع ٿيا آهن. "اسٽيج" ۾ ناٽڪن فن, لوڪ ڪلائن, سان وابستہ معياري ۽ معلوماتي مضون شايع ٿيل آهن "رچنا" مخزن ۾ پروفيسر هريش واسواڻيءَ ڪوتا (شاعريءَ) لاءِ هڪ سلسلو هلايو: "نئين ڪوتا جي لئبارٽري ٽيسٽنگ" جنهن ۾ ڪنهن بہ هڪ شاعر جي ڇپيل ڪتاب تي ادبي اوڪ ڊوڪ, ڇيد ڪيو ويندو هو. گجرات مان شايع ٿيندڙ ٻين رسالن, اخبارن ۾ بہ ڪيترائي سياسي, ڌرمي, اخلاقي, قسم جا بهترين مضمون شايع ٿيل آهن.

جدا جدا مخزنن, رسالن, اخبارن ۾ شايع ٿيل مضمونن جي اديبن چونڊ ڪري مضمونن جا ڳٽڪا شايع ڪيا آهن جن مان ڪجهہ مجموعا تعليمي ضرورت کي پورو ڪن ٿا, اڪثر اُهي مضمون آهن جن ۾ معلومات بہ آهي تہ اخلاقي درس بہ آهي.

گجرات جي مضمونن ۾ ڳوٺاڻي زندگيءَ بابت گهٽ پر شهري زندگي وڌيڪ اجاگر ٿيل آهي.

سير و سفر جا دلچسپ, معلوماتي ۽ سبق آموز حالات بيان لکمي کلاڻي, تيج قابل ۽ ڊاڪٽر نند ايسراڻيءَ ڪيا آهن. ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ ڳوٺن, شهرن, پهاڙن, سنڌ جي مشهور شهرن ,بزرگن, آستانن, درگاهن جو احوال "مور نہ وسران سنڌ" ۽ "سنڌو درشن ياترا " ۾ ڏنو آهي.

مزاح, طنز جي ڏس ۾ شري ليلارام چنداڻي, آسن واسواڻي, ڄيٺو لالواڻي, گهنشام ساگر ۽ موتيرام رامچنداڻي اڳرارهيا آهن. هنن جا مضمون خارجي قسم جا آهن. هنن جي اندازي بيان ۾ سختي تلخي ۽ هجو آهي. گنگارام سمرات جا ڌارمڪ ۽ تاريخي معلومات ڏيندڙ مضمون آهن. ڄينت ريلواڻيءَ گجرات, ڪڇ, ڪاٺياواڙ سئوراشٽر کي ڪٺي نيم تواريخي سياسي ۽ ناتن کي ڪٺي ڄاڻ ڏيندڙ مضمون رهيا آهن.

سنڌ جي تهذيب, ساروڻي, سنسڪرتيءَ تي ڪافي شاهڪار مضمون آهن جن ۾ معلومات جو خزانو سمايل آهي. داخلي رنگ سان ڀرپور آهن.

نون مضمون نويسن سماجي مسئلن ۽ سائنسي ڳالهين کي سولي ۽ دلڪش انداز ۾ بيان ڪيو آهي. دادا هونداراج دکايل جي ڪن مضمونن ۾ سنڌي ڳوٺاڻي زندگي ۽ زراعتي ڄاڻ ملي ٿي. هن قسم جا مضمون هن جي ادرات ۾ شايع ٿيندڙ اخبارن

۾ ملن ٿا.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش، ارجن حاسد، واسديو موهي، نامديو تاراچنداڻي، ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي، ڊاڪٽر هوندراج بلواڻي محقق ۽ مقالا نويس آهن .هنن به مقالن سان گڏ مضمون به لکيا اٿن. ليلارام رُچنداڻي، ڀڳوانداس دولتاڻي هوش. اندرپوجواڻي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا، پروفيسر هريش واسواڻيءَ جي مضمون مان سندس وشال اپياس، اوچ ويچار، ڇيدي عبارت جا درشن ٿين ٿا. برجستگي، وسعت، گوناگونيت سان گڏ گهرائي پڻ آهي.

ڪمل پيياسيءَ، پکين، جيو جنتن سان گڏ ڌرمي آتم چيتنا، گيتا وغيره جهڙن وسين تي مضمون لکيا آهن.

ٻارن جي موضوع ۽ سنڌي ٻال ادب تي ڊاڪٽر هوندراج بلواڻيءَ سرل ۽ سڌي ٻوليءَ ۾ انيڪ مضمون جوڙيا آهن.

ڪن مضمونن ۾ اسان کي عالمي امن، انساني برابري، ڀائيچاري، انسان جي آزادي ۽ ترقي پسند ويچار ڌارا جا درشن به ٿين ٿا.

گجرات ۾ مرد ادبين سان گڏ عورت ليکڪائن پڻ مضمون قلم بند ڪيا آهن جن ۾ اندارا واسواڻي، ومي سدا رنگاڻي، انيتا ڪيولراماڻي، مينا شهدادپوري ۽ سروج ڀارواڻي مکيہ آهن.

گجرات ۾ گذريل پنجاهہ سالن ۾ مضمون نويسيءَ جي کيتر ۾ جيڪي مضمون نگار سڀ کان وڌيڪ سرگرم رهيا آهن سي آهن: حشمت هرواڻي، رامداس لکاڻي، رام لعل ڀاٽيا، گنگارام سمراٽ، اندر پوجواڻي، ڀڳوانداس دولتاڻي هوش، لکمي کلاڻي، ڪمل پيياسي، ليلارام رُوچنداڻي، ڄيٺو لالواڻي، هوندراج بلواڻي، هاسارام پيئا، گهنشيام ساگر. ڪشن خوبچنداڻي، سترامداس سائل، بي .ايچ آڏواڻي، هريش واسواڻي، پريم پرڪاش، واسديو موهي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا، جينت ريلواڻي ۽ ٻيا .

گجرات جي سنڌي ليکڪن سياست، ڌرم، فيلسوفي، ادبي تنقيد، اتهاس ،ٻولي، ڪلا، سنسڪرتي، سير سفر، استري سنسار وغيره جي موضوعن تي ڪلڪراني ڪئي آهي.

گجرات ۾ ڀارت جي سنڌي اديبن جيان تخليقي ساهت ڪوتا، ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ ناول تي وڌيڪ ڌيان ۽ زور رهيو آهي. مضمونن طرف ڌيان گهٽ آهي پرجيڪي بہ جنهن بہ قسم جا مضمون قلم بند ڪيا ويا آهن انهن جي معيار جي سطح ۾ اضافو نظر اچي ٿو.

موضوعن ۾ چٽائي ۽ تڪ تور ۾ پختا نظر اچن ٿا.مضمون نويسيءَ جو تخليقي ميدان خوبصورت ۽ وسيع آهي .ڏينهون ڏينهن وڌندڙ پختگي گجرات جي سنڌي مضمون نويسيءَ جو ڳڻ آجيان لائق آهي .

حوالا

1. لڪياري، قلندر شاهہ. آڪسفورڊ انگريزي سنڌي ابتدائي لغت،2006ع ص.116
2. انسائيڪلوپيڊيا برطانيڪا،جلد ٽيون،ص.110
3. هيراننداڻي، پوپٽي، سنڌونائيہ درشن 1984ع مهاڳ،ص.2
4. ميمڻ ،عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس1996.ع ص.192
5. ملڪاڻي، منگهارام، سنڌي نثر جي تاريخ،1968ع ص.214
6. رُچنداڻي، ليلارام، آزاديءَ بعد سنڌي ساهت جو اتهاس،1994ع ص .328
7. هيراننداڻي، پوپٽي، سنڌونائيہ درشن 1984ع مهاڳ،ص.3
8. گوڪلاڻي ڪملا) ڊا (مضمونگار ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي،جيون فن ڪاربہ 2001ع ص.83_84
9. ٻاٻاڻي، ڪيرت :ادبي ويچار،1998 ع مهاڳ، ص.4
10. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ادبي چمن1992 ع ص.5
11. لالواڻي ڄيٺو ادبي سرهاڻ، 1982ع
12. ادبي چمن، گجرات سنڌي ساهتيہ اڪادمي ، 5سالا جدا جدا شمارا.

ڊاڪٽر رُخمان گل پالاري

[چيئرمئن، سنڌي شعبو، ڪراچي يونيورسٽي]

”سُر سَسُئي آبريءَ ۾ ڪوهستاني لهجو“
Kohistani Dialect in sur Sasui Aabri

Abstract:

Shah Latif travelled through every territory of Sindh, and his poetry contains words of regions he treaded. Shah Latif's *sur Sasui Aabri* contains many common words, and some terms, of the *Kohistani* dialect. There is a place after his name on a regional mountain called *Paanwari*. Currently, there is some construction work going on in that area also. The track that Sasui took in searching for Punhoon, called "*Sasui Ji Waat*" or "Sasui's pathway". Unfortunately, these ancient marks are getting erased. Background, meaning, and interpretation of many Kohistani words and terms used by Latif in his *sur Sasui Aabri* have been given in this paper.

سنڌي ٻوليءَ جي ڪوهستاني لهجي بابت هن کان اڳ منهنجا ٻه مقالا ڇپجي چڪا آهن، جن مان هڪ ”شاهه ۽ ڪوهستاني لهجو“ ڇماهي ڪلاچي تحقيقي جنرل سال سيپٽمبر ـ ڊسمبر 2001ع واري پرچي ۾ ڇپيو، جنهن ۾ سسئيءَ جي پنجن ئي سرن کان سواءِ ٻين سرن ۾ آيل ڪوهستاني لهجي جي لفظن وارا ٻه ـ ٻه، ٽي ـ ٽي بيت نموني طور ڏنا ويا. جڏهن ته ٻيو مقالو ”ڪوهستاني لهجو“ جي عنوان سان ”سنڌي ٻولي“ تحقيقي جرنل سان سيپٽمبر 2008ع ۾ ڇپيو هن مقالي ۾ صوتي، صرفي ۽ نحوي حوالي سان ڪوهستاني ۽ معياري لهجي جي ڀيٽ ڪئي ويئي آهي. پر موجوده هن مقالي ۾ لطيف جي سُر سسئي آبريءَ ۾ شاهه لطيف جيڪي هن تر (ڪوهستان) جا لفظ ڪتب آندا آهن انهن تي پنهنجا ورڇيل ويچار ونديان ٿو. جيڪڏهن ڪوهستاني ايراضي ٿا ڪَڇِيُون (ماپيون) ته ڳالهه گوڙ کان چڙهيو وڃي، ضلعي ٺٽي جو جُنگشاهيءَ وارو سڄو اتر وارو پاسو وينديءَ هيٺ گگهر تائين، ڪراچيءَ جو سڄو ضلعو ملير، ضلعي ڄامشوري جا ذري گهٽ ٽي حصا، ضلعي دادوءَ جو اتريون اولهائون پاسو، بلوچستان جو ڏُريڇي، خضدار، ضلعو لسٻيلو سڄو، جائو جبل جو سڄو اولهائون اترئين ڪنڌ وارو

پاسو بارڪان تائين، وري ڏاکڻئين پاسي اورماڙه، پسني، جيونيءَ کي الهندي پار ڪندي ايراني دشت بہ اورانگهيو وڃي. انهيءَ سڄي ڪوهستاني پٽيءَ جو جيڪڏهن ڪوري ڪاڳر (ڪاغذ) تي نقشو چِٽيون تہ جڻ ڪا ٻانهياري ٻيلهہ دلا ڪنيو رَلَ رَمندَي مَنڍِيندي اچي، ان سڄي ڪوهستاني پٽيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا پورا پنج لهجا ڳالهايا وڃن ٿا. جن ۾ لاڙي، ڪوهستاني، لاسي، ڪيتراني ۽ جدگالي. اڪثر ماڻهن کي ڪيتراني لهجي جي شايد خبر بہ نہ هجي، جدگالي لهجي تي وري ڊاڪٽر آفتاب ابڙي جو هڪ ڪتابڙو لکيل آهي، جنهن ۾ جدگالي لهجي ڪانسواءِ ٻيو ڪي ڪجهہ آهي، تہ اهي لهجا جڻ تہ هڪٻئي سان سلهاڙيا پيا آهن. جو منجهن ڪيترائي هڪجهڙا لفظ معمولي اُچارن جي، ڦيرڦار سان ڳالهايا وڃن ٿا، ان ڪوهسارن واري سڄيءَ پٽيءَ ۾ جي انساني اوسر جا آثار ڳوليون تہ انساني جهنگلي جيوت ڪان وٺي انساني سڌريل تهذيب جا سوين آثار پڌر تي پکڙيا پيا آهن. آئون هتي فقط سنڌ جي راڄڌاني ڪراچيءَ جي ضلعي ملير جي اترين اولهائين ڪُنڊ جي چند قديم آثارن جو ذڪر ان ڪري ضروري ٿو سمجهان جو انهن آثارن جو سنئون سڌو واسطو سسئيءَ ۽ شاهہ لطيف سان بہ آهي.

سو سسئي بہ اها واٽ وٺي هوت پنهونءَ جا پير ڪڙهيندي ويئي هئي، اهو گس اڄ بہ ”سسئيءَ جي واٽ“ جي نالي سان مشهور آهي، شاهہ لطيف بہ اهائي واٽ وٺندي هيءَ شاهدي ٿو ڏئي:

ڪَڙهي ۽ ڪَڙي، پِڙَ ۾ پير پنهونءَ جو،
سِڪ ٻَڌائِين سَندَرو، جَانبَ لاءِ جَڙي،
لَڪن سِر لطيف چئي، مُنڌَ جهيڙي ۽ جَهڙي،
پَٽِي تان نہ پَڙي، جي عُمرِ سَپِ اِيئن ڪري.

پر سيني رسالن ۾ هن بيت جي پهرين سِٽ هينئن لکيل آهي.

”ڪڙهي ۽ ڪڙي، پَرِ ۾ پير پنهونءَ جو“.

لفظ: پَرِ = ڳجهہ ڳوهہ ۾ جڏهن تہ پِڙُ اصل ۾ هڪ ماڳ آهي، پڙ (رلو پڙ) تراڪڙو پٿريلو پوٺو جنهن کي ”پِڙُ“ ۽ ”لَلَو پِڙُ“ بہ چون (هن ماڳ جو سسئي پنهونءَ واري قصي سان بہ لاڳاپو آهي) جيڪو ”پانواري جبل“ جي لڳ الهندي پاسي آهي، پانواري جبل تان ميهوڳيءَ جو پاٽي هن پوٺي ۾ جمع ٿي پرپاسي وارا ٻنيون ٻارا پُر ڪري پوءِ ٻچيل پاٽي وڃي ”لنگهيجي نئن“ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي، هي پيالي نما تراڪڙو پوٺو جڻ تہ هن جُوءِ جِي مينهوڳي پاٽيءَ جي ورهاستي وَهڪَ آهي. شاهہ لطيف پِڙ ۽ پانواري جبل جو ذڪر هيٺين بيت ۾ ڪيو آهي:

وَڃڻ مُون وَاجب ٿِئو صُبح سَوارو،
پڙَ ۾ پيرُ پنهونءَ جو لڳو لاَوارو،
پِبُ وجهنديس پُٺِ تي، پَڃَندي پَانوارو،
ڏوڙِڻ جو ڏَاڙو، جَيڪس جَتَ هَٿِي وِٺا.

پانواري جبل تي شاهه لطيف جو تڪيو پڻ هو جنهن تي نانيءَ (هنگلاج) ڏانهن ويندڙ جوڳي ٻيو پاٺو اچي ڪندا هئا. پر افسوس هن تڪيي تي هن وقت بحريه ٽائون جي سرمائيدار مالڪ طرفان نهرايل پاڪستان جي وڏي ۾ وڏي مسجد تي، ڪم ڪندڙ مزدورن لاءِ پيشاب جون جايون نهرايون ويون آهن! 15 ڪلو ميٽر ڏکڻ ۾ 800 فوٽ اوچو پانوارو جبل ڊاهي پوٺو ڪيو ويو آهي، جنهن تي چڙهڻ سان پٻ جبل پڌرو بيٺو هوندو هو ان پڙَ واري جاءِ تي وڏو گولف ڪلب ٺاهيو ويو آهي! هي سڄو تر قديم تاريخي آثارن جي ڄڻ ته کاڻ آهي، جنهن ۾ پٿر جي دؤر جي اوزارن جا ڪيئي ماڳ، قديم گڏيل زراعتي نظام جي آثارن جون نشانيون اَن ڇڙڻ جون نِنگهون (Cupmarks) جي پاڪستان ۾ هن وقت تائين جي لڌل ننگهن ۾ سڀ کان وڏيون ۽ تعداد ۾ به وڏيڪ آهن.

ويجهڙائي وارن ٻن ادائي سالن ۾ سسئيءَ ۽ شاهه لطيف جي واٽ وارا اُهي اڻ ڳڻيا ماڳ هاڻي ميسارجي رهيا آهن. انهن ماڳن واري زمين جيڪا هزارين ايڪڙن تي مشتمل آهي، اها بحريه ٽائون واري سرمائيدارخريد ڪري اتي تعميراتي رٿائون شروع ڪيون آهن.

اڄ اسين دنيا جي وڏي شاعر (لطيف) جي شاعريءَ ۾ سندس ئي ٻوليءَ جا لهجا پيا ڳوليون، اسان جا عالم ان جي پيدائش جا ٿي هنڌ ٻڌائين ٿا، درسي ڪتابن ۾ هالا حويلي لکيل آهي، انهن ماڳن تي تحقيق جي اڃان به ڪافي ضرورت آهي، پر انهن ماڳن جي حالت ڏسو ته ڄڻ اسان زمين تان ئي ميساري ڇڏيا آهن. هالا حويلي ۽ ڀيٽئن پور ته ٿيا ڀٽ شاهه کان 15، 18 ڪلوميٽر پري- هڪ ايرندي، ٻيو ڏکڻ ۾ پر ڀٽ شاهه جي ڪڇ ۾ اتر طرف ڏيڍ ٻن ڪلو ميٽرن جي پنڌ تي سَوئِي ڪُندر مُقام تي ڪو اچي تحقيق ڪري ته ڪيس سواءِ عجيب ڏند ڪٿائن جي ڪجهه به پلئه نه پوندو.

تحقيق جو ذڪر نڪتو آهي ته هڪ ٻيو به تاريخي هاجو ٻڌو: هن وقت تائين جن به شاهه لطيف تي سوانح جي حوالي سان تحقيق ڪئي آهي، انهن سڀني شاهه لطيف جي سُهري جو نالو مرزا مغل بيگ لکيو آهي، اڄ کان ويهارو سال اڳ ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاريءَ، شاهه لطيف جي ساهري جي قبر هٿ ڪري ان تي لکيل نالو سن ۽

قبر جي تصوير (The Archaeological review Sept. 1997) رسالي ۾ ڏيئي هڪ مقالو پڻ لکيو هو ۽ قبر جي تصوير ۾ اهو پڻ واضح ڪيو هو تہ قبر واري مٿئين پٿر کي وچ تان سِير بہ پيل آهي، اهو قبرستان هن وقت پٽ شاهہ کان ويهہ ٻاويهہ ڪلوميٽر الهندي ڏکڻ ڪنڊ تي ٽنڊي آدم کان ٽنڊي الهيار ويندڙ روڊ جي عثمان شاهہ هڙيءَ واري اسٽاپ کان ٻہ ڪلوميٽر اتر طرف آهي. هن وقت اهو قبرستان
”ميين ونهيين“ جي نالي سڏجي، ميين ونهيين جي مقبري کان سڏ پنڌ تي ڏکڻ ۾

(ميين ونهيين قبرستان ۾ مرزا بيگ بن جان بيگ ارغون جي قبر)

اوپر واري ڪنڊ تي چارين ۾ ديوين جي جهنگ ۾ قاسم بيگلار ۽ سندس خاندان جي قبرن کان ٽيهارو فوٽ کن اتر طرف شاهہ لطيف جي سهري جي قبر ٽٽل حالت ۾ موجود آهي، قبر جو مٿيون وڏو پٿر بہ اڌ ٽيل آهي، ان پٿر جو نالي وارو حصو قبر جي پيرانديءَ پاسيرو پيل آهي، جنهن تي بنهہ واضح لکيل آهي: ”مرزا بيگ بن مرزا جان بيگ ارغون

سن 1124ع“

ڊاڪٽر غلام علي الانا بہ پنهنجي هڪ مضمون ۾ هن قبرستان ۾ اچڻ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ هتي آيو هو اسان جي، هنن ٻنهي ناميارن عالمن هن تاريخي چُڪَ تي رکيل ڇِپَ کي چوريو بہ ناهي، اهڙين تاريخي تاريڪين تي سنڌ جي ثقافت کاتي کي ڌيان ڏيڻو پوندو.

شاهہ لطيف رح سر سسئي آبريءَ ۾ ڪوهستاني لهجي جا عام لفظ ۽ ڪن بيتن ۾ هن ترجا عام اصطلاح بہ ڪتب آندا آهن، جن جي شاهہ لطيف جو رسالو

سهيڙيندڙ عالمن کي بہ پروڙ پئجي ناهي سگهي! اصطلاح پنهنجي اندر هڪ الڳ معنيٰ رکي ٿو جيڪڏهن انهن لفظن کي ٽوڙي ڌار ڌار معنيٰ ڪبي تہ معنيٰ ئي بدلجي

(سئي قندر: شاهہ حبيب جي حويليءَ جي قتل ماڳ)

ويندي آئون نموني لاءِ شروع ۾ بہ ٽي اصطلاحن وارا بيت ۽ پوءِ هن تر جي ڪجهہ لفظن وارا بيت ۽ انهن جون معنائون پڻ ڏيندس.

پُنهون چِڏيو پوءِ، جَانِبُ **جَبلِ گهورئين**،
تيلاهين تنگون ڪريين، جيلاهين تون جوءِ

ساجن سُڄ نِهارِيين، ڏُکي ڏوهُہ ڪِئوءِ،
هَاڙهي هَوتُ نہ هَوءِ، وري پڇ ويٺين ڪي.

(سر آبري 3/1 ب. خ. شيخ جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع

جبل گهورڻ (اصطلاح)= ڄاڻي ٻجهي مصيبت سِر تي ڪٽڻ، ڏسي وائسي باهہ پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيڻ.

تنگون ڪرڻ (اصطلاح = اجايو بي سود ڊوڙڻ ڀڄڻ، پنهنجي وزن ۽ وت کان وڌي ڳالهہ ڪرڻ / وڏيڪ بار ڪٽڻ.

دَران مَنجهہ دوس ٽِئو موٽي **پڇ پانهين**،
عَبث آڳاهينَ، وجئو ڪُوڪِين ڪَانڌ کي.

(سر آبري 6/3 ب.خ. شيخ جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع)

پاهين پچڻ (اصطلاح) = پنهنجو پاڻ ڏسڻ، اندر اورڻ، دل جي ڳالهه چوڻ

سَڏَائِتي سَيَڪَا، بُڪَ نہ بَاسي ڪَا،
جيهِڙيءَ تيهِڙيءَ ذَاتِ جي، جنبَش ڪَانهي جاءِ،
مون سين هَلي سا، جا جيءَ مِنو نہ ڪري.

(سر آبري 2/4 ب.خ. شيخ جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع)

مٿئين بيت جي پهرين سٽَ ۾ آيل لفظ بُڪَ، جو هن وقت تائين جي سيني ڇاپيل رسالن ۾ ايئن ئي لکيل آهي، هن بيت ۾ آيل لفظ بُڪ تي آئون ڪافي اڳ پنهنجي هڪ مقالي ۾ بَڪَ جي حوالي سان ذڪر ڪري چڪو آهيان، بَڪَ باسڻ اصطلاحي طور بہ هن تر ۾ ڳالهائجي ٿو هي عقيدي جي حوالي سان هڪ سنؤڻ/ سنوڻ بہ آهي، جو هن تر ۾ اڪثر ڪري هندو توڙي مسلمان عورتون ڪن، پنهنجي ڪنهن پياري دل واري تان يا ڪهن بيمار يا ٻار وغيره تان جهنگ ۾ ڪو ننڍو ڪڪڙ يا ٻڪر تنگون ڏاٽي (ڪڪڙ يا ٻڪر جي، وڪ جيترو ڪارو ٽيل ڏاڳو ٻڌي) ڇڏي ڏين تہ جيئن ڪو جهنگ جو گدڙ لومڙ يا ڪو آنهڙو واتهڙو آسانيءَ سان جهلي وڃي، تہ ان دل واري پياري بيمار يا ٻار تي ڪابہ آيل مصيبت ٽري وڃي، بَڪَ باسڻ (اصطلاح) = ساهہ جو آسرو لاهڻ، پاڻ کي جهنگ حوالي ڪرڻ، تہ مٿئين بيت ۾ سسئي چوي تہ سڏون تہ مون سان گڏ هلڻ جون سيڪا ڪري ٿي، پر پنهنجي جَانِ جي بَڪَ ڪابہ نٿي باسي، ۽ هيئين سٽ ۾ تہ اجا بہ بَڪَ جي معنيٰ واضح ٿئي ٿي، سسئي تي چوي تہ مون سان اها هلي جنهن کي پنهنجو جيءُ منو نہ هجي، معنيٰ پاڻ کي گهوري ڇڏي، اهو بيت گذريل سال 2015ع ۾ ٽيل شاهہ لطيف جي عرس جي موقعي تي تاج جوبي پڙهيو تہ هال ۾ ويٺل ذوالقرنين شاهہ اعتراض واريو تہ اها بُڪَ آهي نہ ڪي بَڪَ، پر اهو سنوڻ ۽ اصطلاح هن تر ۾ آهي، سيد ذوالقرنين شاهہ پلي اعتراض واري پر شاهہ جي بيت جي معنيٰ بَڪَ سان ئي درست ٿئي ٿي.

وِهمَ وِرساياسِ، نہ تہ پنهون آئون پاڻَ هُئي،
پَاڻ وِڃايُمِ پانهنجو، پئي پريان جي پاس،
رَتي عِلمَ نہ راسِ، پسڻ ڏاران پِرينءَ جي.

(سر آبري 8/5 ب -خ- شيخ جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع)

وهم ورسائڻ (اصطلاح) = اجايو شڪ ڪرڻ، ٻُڌ تر ۾ ڪو صحيح فيصلو نہ ڪرڻ، بدشد ڳالهائڻ.

تَڪُ تہ **تيين ٿَانءِ**، پهتي ڪانہ پنڌُ ڪري،

سي لالڻ هنيون لاءِ، منجهان هج هلن جي.

(سر آبري 24/8 ب.خ شيخ جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع)

هينئين سٽ ۾ ”هنيون لانءِ“ هئڻ گهرجي، جيئن مٿئين سٽ ۾ ”ٿيين ٿانءِ“ آهي.

ٿانءِ ٿيڻ (اصطلاح) = ماڳائتو ٿيڻ، حال پائي ٿيڻ

ٿڪيائي ٿر ٿيل، چڙهه چُڪيائي چوٽيين،
هَلَندي هوت پُنهونءَ ڏي، ٻِيءَ **مڙيئي ٻيل،**
اُتي رَائو رَيلِ، وَيئِن تان واري وري.

(سر آبري 8/13) غلام محمد شاهواڻي، ڇاپو پهريون 1950ع

ٿر ٿيلڻ (اصطلاح) = نااميد نہ ٿيڻ، مصيبت کي منهن ڏيڻ.

ٻوٽ ٻيلڻ (اصطلاح)= سڀ لاڳاپا لاهڻ، ناتا ٽوڙڻ

رائو ريلڻ (اصطلاح)= پار ڪرڻ / اُڪرڻ، جهولي نہ جهلڻ

ڪُجاڙو ڏيئي، آئون مِڙَندِي پرينءَ کي،
سِرِ تي **سُنتَ پانيان،** سچيندِيس سوئي،
اَوڙَڪِ اُهوئي، وجهنديس پيش پنهونءَ جي.

(سر آبري 8/28 ب. خ. شيخ جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

سنت پائڻ (اصطلاح)= نظر نياز ڪرڻ، قربان ٿيڻ.

جيئن هن بيت جي آخري سٽ ۾ اوڙڪ معنيٰ نيٺ آخر آهي، پر هي لفظ اصطلاحي طور اڳڪٿي ڪرڻ، اڳوات نتيجي ڪڍڻ لاءِ بہ هن تر ۾ استعمال ٿئي، (اوڙڪ آکڻ – اصطلاح) ٻهراڙيءَ جو رهاڪو، ٻڪرار ويچارو ڪري اڳ ڪٿي ڪندو هو غريب فطرت سان ئي هم ڪلام ٿيندو تہ هن سال مِينهن گهٽا پوندا، هن سال پارو ڪرندو، هن سال ڏڪار پوندو يا جَهڳُون لڳنديون، وغيره ٻهراڙيءَ جي ماڻهوءَ جون اهي ئي اڳڪٿيون هونديون هيو ڇا؟

هيٺ چند بيت هن تر جي لفظن وارا معنائن سميت لکان ٿو اهي لفظ هن وقت بہ عام ڳالهايا وڃن ٿا، جي گهڻن کي شايد اوپرا لڳن.

سَسِئيءَ ڪِينَ سَمُجِهئو اَوري آريءَ ساڻ،
ڪري **پيڪُ** پُنهُوَءَ سين، **پاڏارِيائَين** پاڻ،
جَتِ وِڃايو جاڻُ، بانيڻ بَروچَنِ سين.

(سر آبري 1/10) شاهواڻي، ڇاپو پهريون 1956ع.

هن بيت جي ٻي سٽ ۾ آيل لفظ پيکُ ۽ پاڏاريائين عامَ جي واهپي ۾ آهن.

پيک لفظ جي معنيٰ هر رسالي ۾ ٽي چار لفظ لکيل آهن. جيئن شاهواڻي صاحب: ديدار، ڏيٺ، دوستي لفظ معنيٰ طور ڏنا آهن. ٻانهي خان شيخ هن لفظ جي معنيٰ لاءِ: محبت، سنگت، واقفيت، لاڳاپو جهڙا لفظ رکيا آهن. جيئن ڀرا ڙيءَ جو ڪو عطائي ڊاڪٽر بخار واري مريض کي، مليريا کان ويندي مُدي جي تَپ واريون دوائون هڪڙي

(پيئن پور: شاهه حبيب جي مسجد جو ڏيک)

ئي سئيءَ ۾ گڏي مريض کي ٽنبي ڇڏيندو. ڪانه ڪا دوا تہ وڃي اثر ڪندي، هت بہ اهائي ڪار آهي، پر رڳو معنيٰ بچي...!!

پيکُ معنيٰ ”نينهن جو ناتو“ جو لوڪ کان لڪائڻو ٿو پوي. پر سسئي پاڏاري معنيٰ ظاهر ۽ پڌرو ڪري وڌو. ان جو ازالو بہ ويچاري ادا ڪيو.

”سِسِي ڏيئي سَام سُٺي سَنگُهر پٺيين“ (شاهه)

سام ڏيڻ، سَام پوڻ، سام جهلڻ ۽ سام ڪٽڻ اهي بہ اصطلاح آهن.

سام ڏيڻ = پنهنجو پاڻ کي قربان ڪرڻ، موت سان لائئون لهڻ. اهو ”پاڻ گهورڻ“ وارو ڪم سسئيءَ ئي ڪيو هو:

”قرباني قبوليوس، باسي مُنڌ موت هلي“ (شاهه رح)

سام پوڻ = ڪنهن اڳيان پيش پوڻ، هٿيار ڦٽا ڪرڻ، آڻ مڃڻ.

سام جهلڻ = مصيبت وقت ڪنهن جي ننگ ۽ لڄ يعني زائفائن کي پنهنجو ننگ (مائون ۽ ڀيڻون) سمجهي ان جي هر حال ۾ حفاظت ڪرڻ.

سام ڪٽڻ = وار وار ۾ ضامن پوڻ، هر ڳالهه ۾ ٻڌل رهڻ، ڪنهن وٽ مدد لاءِ پاڻ

هلي وڃڻ، ڪنهن جو در لنگهي اچڻ (مدد لاءِ اچڻ نہ وڃڻ وارو).

هيٺين بيت ۾ لفظ ڏاهہ جي معنيٰ رسالن ۾ ٻانهي، گولي، اي ڏاهہ لکيل آهي. جا پنهنجي جاءِ درست آهي، پر ڏاهہ اها ٻانهي، گولي يا نوڪرياڻي، يا مالڪن کان سندن مرضي وارو مُلهہ ڀَني ورتل هجي، جا جيئري تہ ٺهيو پر مئي پڇاڻان بہ ان جو جنازو موٽي مالڪن ڏانهن نہ ويندو. شاهہ لطيف عام نوڪرياڻيءَ واري لفظ بدران "ڏاهہ" وارو وزني لفظ ڪتب آندو آهي.

پَسِي ڏُونگَرَ ڏاهہ، جِمَ هلڻ ۾ هيٺي وَهين،
لانچي لڪ لطيف چَي، پُنِيَ ڪيچين ڪاهہ،
پُڇِي پُورج سَسُئِي، بَلوچاڻي باهہ،
اِنَ وَڙَائِتي وَرَ جِي، آسَرَ هَڏَ مَ لاهہ،
جو اَڪِنِئُون اوڏو آهہ، سو پِرين پَراهُون مَ چِئُو.

(سر آبري 1/2) شاهواڻي 1950

مٿئين بيت جي ٻي سٽ ۾ هن تر جو عام لفظ "لانچي" بہ آهي، جنهن جي شاهواڻيءَ صاحب، گولي معنيٰ ڏني آهي ۽ ٻانهي خان شيخ صاحب، ٻڌي معنيٰ رکي آهي. پر هن تر ۾ لانچي معنيٰ اُڪري، پَار پئي/ ٽپي، اورانگهي.

اَئِين وَريتيون وَرو، آئون نہ وَرَندي وَرَ ري،
جَاڏي هِنَ جَبلَ جو **ٽَانگهِيندِيَسِ** تَرو،
جَتَنِ سَاڻُ ڏَرو، نِينهُن نِبيرَڻ نہ ٿِئي.

(سر آبري 4/9 ب۔خ شيخ جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

مٿئين بيت جي ٻي سٽ ۾ لفظ جَاڏَي معنيٰ اوکي، اڙانگهي طور ڪوهستاني لهجي ۾ عام ڳالهائجي ٿو ۽ هن سٽ ۾ آيل لفظ ٽانگهيندِيس، ڪنهن بہ جوکائتي ڪم يا قدرتي آيل آپدا (پاڻي، باهہ، طوفان وغيره) مان پار پوڻ يا پار ٿيڻ جو اٽل ارادو ڪرڻ لاءِ ڪوهستاني لهجي ۾ عام ڳالهائجي ٿو.

توسين ٻول ٻَهُون، سهسين ساڄن جي ڪري،
ڪنديسَ توءِ **ڪَهُون**، جي نالو ڀِيَڙَءِ نينهن جو.

(سر آبري (4/16) جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

مٿئين بيت ۾ لفظ "کهون" ڪوهستاني لهجي ۾، پنڌ هلڻ واري اڙانگي سفر ۾ ٿڪي بيزار ٿيڻ کان پوءِ بہ ٿڪ پيچڻ کان سواءِ هلندو رهڻ لاءِ عام ڳالهائجي ٿو.

ڇُلان مَنجِهہِ نہ **ڇَاڳ**، پُران پُونِمِ پُرڪَٽَا،

مَڇڻ ڪا مُنڌَ ڪَري، موٽڻ جِي مذاقَ،
چِٽُ سَندو مون چَاڪَ، هاڙهي **هَڏِ** هٽي ڪِئو.

(سر آبري 4/18) جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع

مٿئين بيت جي پهرئين سٽ ۾ لفظ چَاڪَ، جسماني سگهہ ۽ سونهن لاءِ، پُران لفظ نستِ ۽ نِزور هئڻ باوجود بہ پيرين پنڌ هلڻ لاءِ ۽ آخري سٽ ۾ لفظ هَڏِ، بنهہ اصل، صفا عام رواجي طور هن سڄي ڪوهستاني تر ۾ ڳالهائجي ٿو.

ويئي سونهن سسئيءَ جي، پنهون ٿيس پاڻَ،
سيڻي جي سيد چئي، آهي اِتِ **اُماڻَ**،
ڀنڀور جا **ڀَاڻَ**، آڏا آريچن ڪي.

(سر آبري 5/7) جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع

هن مٿئين بيت جي ٻي سٽ ۾ لفظ اِتِ، بنهہ ويجهي شيءِ لاءِ هِتي/هِتِ جي معنيٰ ۾ ڳالهائجي، هن ئي سٽ جي آخري لفظ "اُماڻ" جِي، زير، زبر هيٺ مٿي ڪرڻ سان معنيٰ ئي بدلجي ويندي، جيئن هن بيت ۾ "اُمَاڻَ" "ڻَ" تي زبَر سان معنيٰ اَمانت ٿيندي، پر اُماڻِ، "ڻِ" تي زير ڏيڻ سان معني ٿيندي روانو ڪر (رواڻ، مَوڪَل) جيئن شاهہ لطيف سر حسينيءَ جي هن بيت ۾ "اُماڻِ" لفظ مَوڪلِ، روانو ڪر جي، حوالي سان ڪتب آندو آهي.

ڀَنڀَوران ٻَاهُرِ ٿي، اَمَڙِ مون **اُمَاڻِ**،
اسان تو رهاڻ، موٽي ڳا مس ٿئي.

(حسيني 3/5) جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع

اهي ٻئي لفظ اُماڻَ ۽ اُماڻِ ڪوهستاني لهجي ۾ انهن مٿي ڄاڻايل معنائن لاءِ عام طرح ڳالهايا وڃن ٿا. سر آبريءَ واري بيت جي ٽي سِٽ ۾آيل لفظ بہ هن تر ۾ زير، زبر هيٺ مٿي ڏيڻ سان الڳ معنيٰ رکي ٿو جيئن ڀَاڻَ معنيٰ ماڳ مڪان، جايون، ڀَڏِ ۽ ڀَاڻِ/ ڀانُ معنيٰ مال جا ڇيڙا، جنهن کي ڄَمُ بہ چون، تہ اهي لفظ بہ هن تر ۾ عام ڳالهائجن ٿا.

هُوتُ تنهنجي هَنج ۾ پُڇين ڪُوهُہ **پَرياڻُ**،
وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ، **تنهنجو توئي ساڻُ**،
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو عجيبن کي.

(آبري، 5/14) جلد II ڇاپو ٻئو 2012ع

مٿئين بيت ۾ آيل لفظ پَرياڻُ زير ۽ پيش هيٺ مٿي ڏيئي الڳ معنيٰ طور هن

تر ۾ ڳالهائجي هن بيت جي پهرين سٽ ۾ پرياڻُ، ”ڻ“ تي پيش (ـُـ) سان معنيٰ ٿيندي ڏاريو پرائو اهو ساڳيو لفظ سر حسينيءَ جي هيٺئين بيت ۾ بہ آيل آهي جو رسالن ۾ ”پَرياڻُ“ ئي لکيل آهي.

آتڻَ ۾ پَرياڻُ، هو سيني جيڏيين،
مون سياڳيءَ ساڻ، ڪير چلندي چپرين.

(حسيني 2/19) جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

مٿي ڏنل سر حسيني واري بيت جي پهرين سٽ ۾ لفظ پرياڻ ۾ ”ڻ“ تي زير ڏينداسين تہ پوءِ هن بيت جي، معنيٰ درست ٿيندي. پَرياڻِ = ڏَس پتو وَچن واعدو.

سَرتيون سَيوئِي ٿِئو اندر آرِيَاڻِي،
وينيي پَسان پاڻ ۾، ڏونگر ڏِهاڻِي،
هُيس جِنِ **هَاڻِي**، سي ڪيچي گڏِيَمِ ڪَهَ ۾.

(آبري 5/16) جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

هن بيت جي آخري سٽ ۾ لفظ هَاڻِي هن تر ۾ آسري تي، پروسي تي جي معنيٰ ۾ عام ڳالهائجي جيئن هن تر جي سگهڙ نالي چڱي پالاريءَ جي سر سسئيءَ وارن بيتن ۾ ان هڪ بيت ۾ هاڻِي لفظ آيل آهي.

هئي جِن هَاڻِي، ساڻِي نہ ٿيڙس سي،
ٻول ٻروچي وِترو، سنڌ لڪن لامون ڏي،

رسالن ۾ لفظ ”هاڻِي جي معنيٰ، جي ماريل، وس ۾، جتي، لکيل آهي.

هيڪانديءَ هوئي، پِرين **پَاڻوريءَ** هَلئا،
ڳنڌينءَ ڪوهُہ روئِي، پُوندو سَانگُ سَيڪنهن.

(سر آبري، 7/7) جلد II ڇاپو ٻيو 2012ع

مٿئين بيت جي پهرين سٽ ۾ لفظ ”پاڻوري“ بہ هن تر ۾ ڳالهائجي، هي لفظ رات جي، ٽئي پهر لاءِ استعمال ٿئي ٿو جڏهن رات بنهہ نري پوندي آهي. ان وقت ڪتا ۽ ڪڪڙ بہ ننڊ ۾ هوندا آهن. رسالن ۾ فجر جي مهل، فجر جي وقت، پرهہ جي وقت لکيل آهي، فجر يا پرهہ جو وقت پاڻوريءَ وارو پهر گذرڻ کان پوءِ شروع ٿئي ٿو.

پَاپَاڻِي ٿي پورِ، پُنِيءَ ڪيچين ڪَرِا،
رائو مڙوئي رت سين، ڪارڻ ڪانڊ ڪَورِ،
لاَنچي لَڪَ لطيفُ چي، اُتِي ڏُونگر ڏورِ،
جَتُ وجي ٿو زورِ، اُپَڙُ تان اوڏي ٿيين.

(آبري 8/10) شاهواڻي ڇاپو پهريون 1950ع

هن بيت جي شروع ۾ لفظ ”پاپاٽيءَ“ جي معنيٰ رسالن ۾ شريڪ، پائيوار، پاڃوڪڙ، همت واري سرت واري لکيل آهي، پر هن تر ۾ ڪرت جي حوالي سان هي لفظ استعمال ٿئي، جيئن ڪا عورت سونارن جي ڦٽي ڪيل ڦلهيار مان سون جا ننڍا سنها ذرڙا ڳولي ته ان کي چون پاپاٽي، ان سونارن واري ڦلهيار جي ڍڳ مان پاپاٽي کي رتيءَ جيترو سون به مس پلئه پوندو هوندو، هن ڦلهيار مان سون ڳولڻ به وڏيءَ سرت ۽ همت جو ڪم آهي، ته شاهه لطيف به سسئيءَ کي چئي ٿو ته، پنهونءَ جي ڳولا پاپاٽيءَ جيان ڪر، هن ئي بيت جي ٽي سٽ ۾ لفظ ”لانچي“ جي معنيٰ ”ٻڏي“ درست ڏنل آهي، هي لفظ اصطلاحي طور به هن تر ۾ ڳالهائجي ٿو، جيئن:

لانچي لهڻ = (اصطلاح) نهاري ڳولي هٿ ڪرڻ.

لانچي ٻڏڻ = (اصطلاح) ڪسي ٿاهي ٺوڪي ٻڏڻ (جيئن ملهه وڙهڻ لاءِ سندرو ٿاهي ڪسي ٻڌبو آهي).

هن ئي بيت جي آخري سٽ ۾ لفظ ”اُپڙ“ به هن تر ۾ عام ڳالهائجي، جنهن جي معنيٰ رسالن ۾ (تکو) پنڌ ڪر، وک وڌاءِ لکيل آهي، اُپڙ معنيٰ وڏيون ٻرانگهون پري هلڻ، يعني جڙ ته ڊوڙي هلڻ آهي. اَن مان ڳتنگر وغيره ڪيڻ لاءِ سُپ ۾ اَنُ وجهي، سُپ کي ٻنهي هٿن سان هيٺ مٿي ڪري لولرائين ته جيئن ان مان ڪن ڪچرو ٻاهر نڪري اچي، ان عمل کي اُپڙڻ/اُپڙ چون. لاڙ توڙي ڪوهستان ۾ هي لفظ عام ڳالهائجي.

ڪوهستاني لهجي جا سر آبريءَ ۾ شاهه لطيف ٻيا به ڪوڙ لفظ استعمال ڪيا آهن، جي هن وقت به عام ڳالهائجن ٿا. جيئن مارڳ، ورچي، سَنَري/سَنَرو، ڏرَي، جَرِيدِي، جَوراٽو، پَاٽُو، ڇَاتَارِين، چُلُ، ڪَوتِي، سُوجهي، وَاگهُ، ڪُسَنِ، ڪُهِي، نِينِ، جَهڙِي، وَيرِيپَٽو، رَيبي وغيره.

آئون انهن مٿين ويهارو کن لفظن مان فقط چند لفظن جون معنائون هيٺ ڏيان ٿو جي رسالن ۾ ته عالمن پنهنجي حساب سان ڏنيون آهن.

(1) وِرِچي = بيزار
(2) ڏري = ٻني
(3) جوراٽو = موت
(4) جريدي = هَڪي حاضر، اوڏي مهل تيار
(5) واگهه = چِٽو (جانور)
(6) ڪُسَن = ڏارين
(7) ڪُهي = ٿڪي
(8) نِينِ = وٺي وڃن.

حوالا

1. شيخ، ٻانهون خان، ”شاهہ جو رسالو“ جلد ٻيو ”شاهہ لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي 2012ع.
2. شاهواڻي، غلام غلام محمد ”شاهہ جو رسالو“ (سر آبري) ڇاپو پهريون 1950ع
3. ”ڪلاچي“ تحقيقي جرنل، شاهہ لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي (سيپٽمبر 2001)
4. ”سنڌي ٻولي“ تحقيقي جنرل، شمارو پهريون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2008ع

ڊاڪٽرساجده پروين

[اسسٽنٽ پروفيسر، سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي]

”شاهہ لطيف جي مارئي- پرڻيل عورت جي روپ ۾“

Marui: as a married woman, in Shah Lateef's poetry

Abstract:

"Omar Marui" is one of the most popular folktales of Sindh and Sindhi literature which belongs to the Soomra dynasty. This folktale is written by many scholars, some of them are historians, and some are compliers of Shah Jo Risalo, while others are researchers.

Intellectuals possess different opinions and traditions on whether Marui was fiancée of or married to "Khait". Jethmal Pursraam argues that Marui was fiancée of Khait, when she was kidnapped by Omar Soomro from water well. On the other hand, Tahir Muhammad Nasyani, Mir Ali Sher Qaney Thattvi, Dr Gurbakhshani, Dr Nabi Baksh khan Baloch and Wali Sarwari are of the opinion that Marui got married to Khait before her abduction and subsequent imprisonment in the fort of Omerkot.

In this research paper, I am sharing an analytical, critical and comparative study of relevant traditions about Marui to investigate and explore the event. I will also discuss Sur Marui's selected poetry as reference from the Shah Jo Risalo to make the point.

There are many poems in Sur Marui which show her marital status such as:

مون ماروءَ سين لڏيون، لوئيءَ ۾ لائون،
سون برابر سڳڙا، مون کي ٻانهُنِ ٻڌائون،
عمر جو آئون، پٽ ڪيئن پهريان سومرا!

I, simply, have tied the knot with a desert dweller,
They've adorned my arm with threads – to me equal to gold,
How can, therefore I, wear satin offered by Umar Soomro!

In this paper, I have thoroughly discussed the events by referring to the poetry of Shah Bhittai from Sur Marui, to prove that Shah Latif was also of the view that Marui was Khait's wife not her fiancée at the time of her abduction.

عمر- مارئيءَ جو قصو سومرن جي دور(1050ع _1350ع) سان تعلق رکي

ٿو. مختلف تاريخي احوالن ، شاهہ جي مرتب ڪيل رسالن توڙي ٻين ڪتابن ۾ سنڌ جي هن رومانوي قصي کي هر عالم ۽ اسڪالر پنهنجي پنهنجي انداز سان مختلف روايتن ذريعي پيش ڪيو آهي. هن تحقيقي مقالي جو مقصد عمر مارئيءَ جي داستان جي تفصيل، تشريح، ورجاءَ يا مارئيءَ جي حُب الوطنيءَ جو تذڪرو بيان ڪرڻ هرگز ناهي.

آئون هن قصي سان لاڳاپيل روايت تہ "جنهن وقت عمر سومرو مارئيءَ کي کوهہ تان زوري کڻي ويو هو ان وقت هوءَ کيت سين جي مڱيندي هئي." جي ڇنڊ ڇاڻ ڪندي، شاهہ جي بيتن جي روشنيءَ ۾ اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪنديس تہ مارئيءَ اغوا ٿيڻ وقت، کيت سين جي مڱ ڪا نہ هئي پر هوءَ ساڱس پرڻيل هئي ۽ کيت سين سندس وَرُ هوا!

عمر- مارئيءَ جي داستان جو سڀ کان آ ڳاٽو احوال اسان کي ٻن تاريخي ڪتابن مان ملي ٿو. پهريون طاهر محمد نسيانيءَ جي فارسي تصنيف "تاريخ طاهري" مان جيڪا 1621ع جي لڳ ڀڳ مرتب ڪئي وئي ۽ ٻيو مير علي شير قانع ٺٽويءَ جي فارسي تصنيف "تحفة الڪرام" مان. جيڪا تقريبن 1767ع ۾ رقم ٿي. تحفة الڪرام ۾ ڏنل بيان پڻ گهڻي ڀاڱي تاريخ طاهريءَ تان ئي نقل ڪيل ٿو ڏسجي.

مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو تہ:

"مارئيءَ نالي هڪ پاڪدامن ۽ خوبصورت عورت مارن جي قوم مان تلها (ڳوٺ) ۾ رهندڙ هئي. سندس ماءُ پيءُ هن جو مڱڻو "پنهونءَ" نالي هڪ شخص سان ڪيو هو پر پوءِ ڦري، هڪ ٻئي عزيز کي ڏيئي ڇڏيائون. پنهون انهيءَ محبوبہ جي هٿان نڪري وڃڻ ڪان ڦٽيل دل ٿي، "عمر" وٽ فريادي ويو ۽ وڃي چيائينس تہ..... منهنجي مڱيندي، ٻئي سان پرڻائي ويئي آهي. [1]

هن حوالي مطابق عمر- مارئيءَ جي روايتي قصي جي برعڪس ڦوڳ نہ بلڪ پنهونءَ نالي ڪو شخص هو جنهن مارئي جي سَڱ جي گُهرَ ڪانہ ڪئي هئي، بلڪ مارئيءَ جو رشتو مائٽن جي مرضيءَ سان اڳ ۾ پنهونءَ سان ئي ڪيو ويو هو. تنهن کان پوءِ وري هن جي مائٽن پنهونءَ سان سندس مڱڻي ختم ڪري ڪيس ٻئي ڪنهن مائٽ سان پرڻائي ڇڏيوهو. هن سموري قصي ۾ اسان کي ڪٿي بہ مارئيءَ جي مڙس يعني "کيت سين" جو نالي سان ذڪر نٿو ملي. ليڪڪ هر هنڌ فقط "مڙس" جو لفظ استعمال ڪيو آهي. مارئيءَ جو سڱ پنهونءَ سان ڇو ختم ڪيو ويو ان جو سبب پڻ ڪونهي ڄاڻايل.

’تاريخ طاهري‘ توڙي ’تحفة الڪرام‘ ۾ هيءُ قصو سومرن جي زمان ۾ مڪان ڪان تقريبا ٽي يا چار صديون پوءِ لکيو ويو آهي. تنهن ڪري هيءُ قصو گهڻو ڪري زباني روايتن جي شاهدين جي آڌار تي ترتيب ڏنو ويو هوندو ۽ جيئن پوءِ تيئن وقت بوقت هن قصي جي واقعن ۾ اجان بہ ڦير گهير ٿيندي رهي آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي ترتيب ڏنل شاهہ جي رسالي ۾ انهيءَ واقعي کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

”ٻالپڻي کان ئي ڦوڳ جو مارئيءَ تي ڏاڍو ارواح هوندو هو. هاڻ تہ سندس جوانيءَ جو جلوو پسي، ويتر مٿس مست ٿي پيو. آخر پاڻ جهلي نہ سگهيو. سو هڪ ڏينهن وجهہ وٺي پالڻيءَ کان مارئيءَ جو سَڱ گهريائين. پالڻيءَ تہ مارئيءَ جي ماڻٽي پنهنجي هڪ نياتيءَ کيت سان اڳ ئي ڪري ڇڏي هئي. سو صفا نابري وارياڻين.“[2]

جيتوڻيڪ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ’شاهہ جي رسالي‘ ۾ ان ڳالهہ جو اعتراف ڪيو آهي تہ هُنَ پڻ انهيءَ آڪاڻيءَ جو سٽاءُ انهن ٻنهي تاريخن ۾ آيل احوال مطابق رکيو آهي، پر تنهن جي باوجود ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ان واقعي کي ڇو ڦيرائي ڇڏيو آهي، تنهن جي ڪا سُڌِ نٿي پوي ۽ نہ ئي وري پاڻ حاشيي ۾ ان تبديليءَ جي ڪا وضاحت ڏني اٿائون.

گربخشاڻي صاحب پنهونءَ جي بجاءِ ڦوڳ نالو ڄاڻايو آهي جيڪو مارئيءَ جو اڳوڻو مڱيندو ڪونہ هو بلڪ هو مارئيءَ تي عاشق هو ۽ سندس سَڱ جي گهُرَ ڪرڻ تي خبر پيئس تہ مارئيءَ جو رشتو کيت سان طئي ٿي چڪو هو. ان روايت جي بيان مان اهو انومان پيدا ٿئي ٿو تہ ان وقت مارئيءَ جي ڳالهہ يقينن پڪي ٿي چڪي هوندي پر هوءَ اجان پرڻي ڪو نہ هوندي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پڻ لوڪ ادب جي اسڪيم هيٺ عمر- مارئيءَ جي داستان جي مختلف روايتن کي ترتيب ڏيندي هن قصي کي هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

”مارئي تمام حسين هئي، عمر سومرو سندس سونهن جي ساراهہ ٻڌي ملير ۾ ويو ۽ مارئيءَ کي کوهہ تان کڻي عمر ڪوٽ ۾ آيو. مارئيءَ کي ويس وڳن ۽ محلاتن تي لالچائي شادي ڪرڻ لاءِ چيائين، پر مارئي اڳئي پرڻيل هئي، تنهن انڪار ڪيو ۽ عمر سومري کان واپس وطن وڃڻ جي گهر ڪيائين....“ [3]

شاهہ لطيف جي ساليانی عرس جي موقعي تي ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز پاران ڇپرايل تحقيقي مقالن جي ڪتاب ”سر مارئي“ ۾ ولي سروري لکي ٿو:

سر مارئيءَ جي ڪنهن بہ بيت مان ثابت نٿو ٿئي تہ ڪو مارئي مڱ آهي ۽ ماروعرف کيت مڱيندو آهي.

سونَ برابر سڱڙا، ٻانهُنِ ٻڌائون،
مون ماروءَ سين لڌيون، لوئيءَ ۾ لائون،
عمر ڪي آئون ڪيئن ڪر قبوليان.

هن بيت ۾ شاديءَ جي خاص رسم ”لائُن“ جو ذڪر آهي. ثابت ٿيو تہ مارئيءَ ڪي مڙس ڏنو ويو هو، جنهن ڪري هاڻ هوءَ عمر کي خاوند واري حيثيت ڪنهن بہ طرح ڏيڻ لاءِ تيار ناهي. (4)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو همعصر ليکڪ ڄيٺمل پرسرام پنهنجي ڪتاب ”شاهہ جون آکاڻيون“ ۾ ساڳي روايت جي سمجهاڻي هيئن ڪري ٿو:

عمر، تون مون کي پنهنجي مڱيندي کان ڌار ڪري هِتِ وٺي آيو آهين، سو آءٌ ڪاڻياري ٿيس، هُتِ منهنجي وَرَ کي طعنا پيا لڳن تہ تنهنجي مڱ هيئن پڄائي ويا ..... (5)

ڄيٺمل پرسرام صاحب پڻ هن واقعي کي ٿورو منجهائي بيان ڪيو آهي. مارئي پنهنجي مڱيندي لاءِ وَرَ جو لفظ ڪيئن ٿي استعمال ڪري سگهي. آءٌ سمجهان ٿي تہ سنڌ جي سماجي قدرن سان تعلق رکندڙ ڪابہ ڇوڪري مڱيندي کي مڙس ڪو نہ چوندي آهي . ٻيو تہ وَرَ جو لفظ نڪاح يا شاديءَ کان پوءِ ئي ڪتب آندو ويندو آهي. تنهن ڪري هن روايت مان اها وضاحت نڪري ٿي تہ عمر سومري جنهن وقت مارئيءَ کي اغوا ڪيو ان وقت هوءَ کيت سين جي زال نہ پر مڱ هئي.

بهرحال انهن سڀني روايتن جي تقابلي جائزي مان اهو نتيجو اخذ ٿئي ٿو تہ پنهونءَ يا ڦوڳَ نالي شخص جنهن وقت مارئيءَ جي سَڱ جي گهُرَ ڪئي هوندي، ان وقت هوءَ يقينن ڪنواري يا وينل ڇوڪري هوندي ڇاڪاڻ تہ هميشہ ان ڇوڪريءَ جي سَڱ جي گهُرَ ڪئي ويندي آهي جيڪا اڻ پرڻيل هوندي آهي يا فقط ڪنهن جي نالي ٿيل هوندي آهي (پر گهُرَ ڪرڻ واري کي ان جي خبر ناهي هوندي) يا وري عورت بيواهہ هجي. پرڻيل عورت جي ٻانهن جي گهُرَ ڪير بہ ناهي ڪندو.

ٻئي پاسي جيڪڏهن پالڻيءَ جي بيان جو تجزيو ڪجي تہ ”هن مارئيءَ جي مائٽي ڪري ڇڏي آهي“ تہ ان مان اهو مطلب بہ نڪري ٿو تہ هن مارئيءَ جي شاديءَ جا ڏينهن ٻڌي ڇڏيا هوندا. جيستائين ساڙ ۽ حسد منجهان ڦوڳ عمر سومري کي مارئيءَ کي اغوا ڪرڻ لاءِ هرڪايو هجي، ممڪن آهي انهيءَ وچ ۾ مارئي، کيت سين سان لائون

لهي چڪي هجي.

شاهہ لطيف جنهن دور سان تعلق رکي ٿو سو ساڳيو تاريخ طاهري ۽ تحفة الڪرام جي لکجڻ جو وچ وارو دور آهي. شاهہ لطيف يقينن هيءُ قصو پنهنجي دور جي پڙهن، پانن، چارڻن ۽ سگهڙن کان ٻڌو هوندو. هن پڻ مارئيءَ کي پنهنجي ڪلام ۾ پرڙيل، باوفا ۽ مڙس سان بي انتها محبت ڪندڙ عورت جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. جنهن جي شاهدي رسالي جي ڪيترن ئي بيتن مان ملي ٿي.

مثال طور مارئيءَ جي زباني شاهہ صاحب چورائي ٿو:

مون ماروءَ سين لڌيون، لوئيءَ ۾ لائون،
سون برابر سڳڙا، مون کي ٻانهن ٻڌائون،
عمر جو آئون، پٽ ڪيئن پهريان سومرا! [6]

(سر مارئي، داستان ٽيون، بيت 6)

هن بيت ۾ شاهہ صاحب لائن لهڻ ۽ ڳاني ٻڌڻ جو ذڪر ڪيو آهي. هي رسمون نج شاديءَ جي موقعي جون آهن جيڪي ٻئي ڪنهن بہ وقت ادا ناهن ڪيون وينديون. ڪنوار کي شاديءَ کان اڳ ۾ ونواهہ ۾ ويهاريو ويندو آهي. ونواهہ جي خاص رسمن ۾ هڪ رسم ڪنوار کي ساڄي ٻانهن ۾ ساهرن پاران ڳانو ٻڌڻ جي هوندي آهي. جڏهن تہ لائون شاديءَ واري رات ڏنيون وينديون آهن. جنهن ۾ گهوٽيتا ۽ ڪنواريتا گڏجي ست ست دفعا ڪنوار ۽ گهوٽ جا مٿا پاڻ ۾ ٽڪرائيندا آهن. هن بيت ۾ ”لڌيون“ ۽ ”ٻڌائون“ لفظ زمان ماضي ڏانهن اشارو ڪن ٿا. جنهن جو مطلب اهيو ٿيو تہ شاهہ لطيف مارئيءَ جي زباني عمر کي اهو چورائي ٿو تہ آءَ لائون لهي چڪي آهيان.

اهو ساڳيو فڪر اسان کي شاهہ جي هڪ وائيءَ ۾ پڻ ملي ٿو:

لوئيءَ ۾ لائون، مون ماروؤ سين لڌيون،
سون برابر سڳڙا، ٻانُهن ٻڌائون،
مون ماروءَ سين لڌيون،
سا ڪيئن ڪائي ڪارڪون، جنهن کي ڏونرا ڏيج ڏنائون؟
مون ماروءَ سين لڌيون. [7] (سرمارئي، داستان ٽيون ، وائي 1)

هن وائيءَ ۾ شاهہ صاحب لائُن ۽ ڳاني سان گڏ ڏيج جوبہ ذڪر ڪيو آهي. ڏيج پڻ اهو سامان هوندو آهي جيڪو شاديءَ جي موقعي تي مائٽ پنهنجي نياٽيءَ کي ڏيندا آهن. سو مارئي پڻ چوي ٿي تہ مون کي مارن ڏيج ۾ ڪنهن وڏي ساز سامان جي بجاءِ ڏونرا ڳٽايا ۽ ٻئي هنڌ چوي ٿي تہ مون کي مارن سيج ۾سُجَ ڳٽائي. سيج پڻ انهيءَ

خاص ڳاڙهي رنگ واري هنڌ کي چيو ويندو آهي جنهن تي شاديءَ واري رات گهوٽ ۽ ڪنوار کي ويهاري لائون ڏنيون وينديون آهن.

مارئي چوي ٿي:

مون کي ماروئڙن، سڄ ڳٽائي سيج ۾. [8]

(سرمارئي، داستان ٽيون، بيت 15)

وري هي بيت ڏسو:

سون برابر سڳڙا، لُون لُونءَ برابر لَکُ،
رهيو جنهن رد ڪئو، ڪوڙ تهين کي ڪَکُ،
مون مارؤَ جو مک، تيل نہ لائيان تنهنجو. [9]

(سرمارئي، داستان ٽيون، بيت 4)

هن بيت جي آخري سٽ ۾ پڻ ونواهہ جي وقت ڇوڪريءَ جي مٿي ۾ سس، ٽٽانن، ڏيراڻين ۽ ڀين سهاڳڻين پاران ست پيرا تيل لڳائڻ واري رسم جو ذڪر ڪيل آهي. مارئي عمر کي چوي ٿي تہ مون کي ونواهہ ۾ پنهنجي گهوٽ پاران جيڪو تيل لڳايو ويو سو ئي ڪافي آهي ۽ آءَ تنهنجو تيل پنهنجي سينڌ ۾ هرگز نہ لائيندس.

ان کان سواءِ سر مارئيءَ ۾ شاهہ صاحب ڪوڙ سارا اهڙا بيت پڻ مارئيءَ جي زباني چورايا آهن جن ۾ هوءَ ڪيت سين کي مارو ،پنهوار ۽ تور جهڙن لفظن سان گڏوگڏ وَرُ ، ڪانڌ ۽ پتار جهڙن لفظن سان ياد ڪري ٿي. مثال طور:

آئون ڪيئن سوڙين سمهان، مون وَرُ گهاري ولهہ ، [10]

(سر مارئي،داستان ٽيون ،بيت 13)

يا وري هي بيت ڏسو.

پَٽُ نہ پهريان، سومرا! جانڪيتان جيان،
آءُ ڪيئن لوئي لاهيان، ڪارڻ ڀن ڏينهان؟
جانسين ٿي جيان، ڪانڌ نہ ڪنديس ڪو ٻئو. [11]

(سرمارئي ،داستان ٽيون ،بيت 7)

هي بيت پڻ ان ڳالهہ جي وضاحت ڪري ٿو:

جهڙي آيس جي، تهڙي وڃان تن ڏي،
تہ لالائي جا لطيف چئي، ڪر مدن اُنا مينهن،
ماڙيءَ ! لڳم مهڻو سڀ ڄماندر سي،
ٽيس ڪاٽياري ڪانڌ جي، هتي اچي هيئن،

ڪنڌ ڪٽنديس ڪيئن، منهن ماروئڙن جي؟ [12]

(سرمارئي،داستان ڇهون،بيت 1)

سنڌي سماج جي ڪا بہ عورت فقط پنهنجي مڱيندي يا محبوب لاءِ وَرُ ڪانڌ ۽ پتار جهڙا لفظ استعمال نٿي ڪري سگهي يا مارئيءَ جو عمر ڪي اهو چوڻ تہ جيستائين جيئري آهيان ڪو ٻيو مڙس نہ ڪندس. اِهي بيت بخوبي ثابتي ڏين ٿا تہ مارئيءِ کي جنهن وقت عمر سومرو اغوا ڪري ويو هوندو ان وقت هوءَ يقينن کيت سين سان پرڻيل هوندي.

تنهن ڪان سواءِ هڪ ٻي شاهدي، جا شاهہ صاحب جي بيتن منجهان ملي ٿي، سا اِها آهي تہ سموري سر ۾ مارئيءَ ، عمر سومري کي ڪيترائي ڀيرا سندس نالي سان مخاطب ڪيو آهي جڏهن تہ پنهنجي وَرَ يعني کيت سين جو نالو هوءَ ڪٿي بہ نٿي وٺي. انهيءَ جو سبب اهو آهي تہ سنڌي سماج جي ثقافتي قدرن ۾ ڪا بہ عورت پنهنجي مڙس جو نالو وٺڻ بجاءِ پنهنجي ٻار جي نالي سان مڙس جو ذڪر ڪندي آهي. اڄ بہ اسان جي نيٺ ٻهراڙين ۾ اهو قدر موجود آهي. انهيءَ ڳالهہ مان پڻ اها ثابتي ملي ٿي تہ مارئي پرڻيل هئڻ سبب پنهنجي گهر واري کيت سين جو نالو ڪٿي بہ نٿي وٺي.

مجموعي طور سان هن تحقيقي مقالي مان اهو نتيجو اخذ ٿئي ٿو تہ مارئيءَ جي شاديءَ جي حوالي کان مختلف روايتن کي ترتيب ڏيندي تاريخ طاهريءِ تحفۃالڪرام جي مصنفن ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ توڙي ولي سروريءَ بہ کيس کيت سين سان پرڻيل ڏيکاريو آهي. جنهن جي شاهديءَ ۾ شاهہ صاحب جا پڻ ڪيترائي بيت ملن ٿا. جن ۾ مڱڻيءَ کان ويندي ونواهہ ۽ شاديءَ جي ڪيترين ئي رسمن جهڙوڪ لائن لهڻ، ڏاج ڏيڻ، ڳاني ٻڌڻ، مٿي ۾ تيل لائڻ وغيره جو ذڪر ڪيل آهي. تنهن ڪري اسان اهو چئي سگهون ٿا تہ جنهن وقت عمر سومري مارئيءَ کي اغوا ڪيو هوندو ان وقت هوءَ کيت سين جي مڱيندي نہ پر پرڻيل زال هوندي. جنهن جي شاهدي شاهہ صاحب جي بيتن منجهان پڻ ملي ٿي.

حوالا

1. قانع علي شير ٺٽوي، مير، ”تحفة الڪرام“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع،ص. 100
2. گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ڊاڪٽر ”شاهہ جو رسالو“، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2005ع،ص. 559
3. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”مشهورسنڌي قصا“؛ سنڌ جي حب الوطني جو داستان عمر مارئي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1976ع، ص. 8
4. سنڌي، حميد، ”سر مارئي“، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪزيٽ شاهہ، 1990ع، ص. 119
5. گلراجاڻي، جيٺمل پرسرام، ”شاهہ جون آکاڻيون“، اساٽ ساهت مالها، نئين دهلي، 1922ع، ص. 106
6. گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر: ”شاهہ جو رسالو“ سُر مارئي: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2005ع.
7. ساڳيو رسالو: (داستان ٽيون: وائي 1)
8. ساڳيو سرمارئي (داستان ٽيون: بيت 15)
9. ساڳيو سرمارئي (داستان ٽيون: بيت 4)
10. ساڳيو سرمارئي (داستان ٽيون: بيت 13)
11. ساڳيو سرمارئي (داستان ٽيون: بيت 7)
12. ساڳيو سرمارئي (داستان ڇهون: بيت 1)

ڊاڪٽر نواب ڪاڪا

[اسسٽنٽ پروفيسر سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي]

ثميره زرين جي ڪهاڻين جا ڪردار: هڪ اڀياس
An analytical Study of Characters of Short Stories of Sumera Zareen”

Abstract:

Sumera Zareen (1941-1977) was famous short story writer, and her stories were published in various magazines of India and Sindh. Later on, her entire work was compiled in different book forms. After partition, being a woman story-writer she contributed various stories and highlighted issues relating women as well as men by using characters skillfully. Furthermore, she represents both negative and positive aspects of women in her writings. She highlights domestic issues such as marriage, relationship, affection and hatred. The attitude of men towards women is, also, bravely characterized by her in writings.

In this paper, her two books “Roshan Chanwero” and “Geet Unjayal Moran Ja” have been carefully examined, and themes along with characters have been analyzed in order to understand her role in history of Sindhi short stories. Through this paper, the characters and their social aspects have also been addressed.

ثميره زرين (1941_1977) سنڌي ادب جي نامور ڪهاڻيڪار هئي، سنڌي افسانوي ادب جي عورت ليکڪائن ۾ پنهنجي حياتيءَ جي مختصر عرصي دوران ثميره گهڻو لکيو. سندس اصل نالو سڪينه هو ذات جي اعواڻ هئي، پر ادبي نالي ثميره زرين جي نالي سان ڄاتي سڃاتي ويجي ٿي. سندس ذاتي شخصيت جا ڪيترائي نرالا پهلو عبدالقادر جوڻيجي پنهنجي مضمون ۾ نروار ڪيا آهن هو لکي ٿو: ”مون جيڪي شڪارپور جي ڪلچر ۾ هئڻ جون ڳالهيون آغاسليم کان ٻڌيون آهن، انهن ڳالهين کي سامهون رکي ويهي حساب ڪتاب ڪجي ته ثميره بذات خود شڪارپور هئي يا شڪارپور ثميره هئي! اٿڻ، وِهڻ، ڳالهائڻ هر ڳالهه ۾ نفاست، هر ڳالهه ۾ سليقو اجرا ۽ رعبدار ڪپڙا پائي ثميره آرٽس فيڪلٽيءَ ۾ اچي ڪڪر يا ڪونج وانگر لهي ايندي هئي. توري تڪي وکون کڻي هلندي هئي. جيڪڏهن ڳالهرائي وجهينس ته پوءِ ويٺو ٻڌ،

منو اتر ادي شڪارپوري لهجو لفظ لفظ ۾ جڙيل، خوبصورت جملا، جيڪڏهن ڪنهن رتوچاڻ جو ويهي ذڪر ڪري تہ ذهن ۾ رت جي ڦڙن بدران ڳاڙها گلاب جا گل ٽڙندا“

ليکڪ جي ذات ۾ شخصيت جو اثر تحرير تي اڻ تر آهي. عورت جو ڪردار سندس ڪهاڻين جو محور ۽ مرڪز آهي. سندس مشهور مجموعا ”گيت اُجايل مورَن جا“، ”آءُ اها ئي مارئي ۽ ”روشن چانورو“ اهم آهن. سندس پهرين ڪهاڻي“ زندگي ڪيتري نہ گران آهي“ نالي سان 1954ع ۾ نئين زندگي، جنوري جي پرچي ۾ شايع ٿي. سندس ڪهاڻين ۾ زندگيءَ جون اٽل حقيقتون، عورت جي ڪردار جون احساساتي گهرايون موجود آهن. ڪهاڻي لکڻ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿي:“ پنهنجي زاويہ نگاهہ کان ڪنهن واقعي کي ڏسڻ ۽ پرکڻ جي لاءِ شعوري چاهنا ڪهاڻيءَ جي اظهار جو باعث “. حالتون ۽ ماحول بہ ڪڏهن لکڻ تي مجبور ڪندو آهي، جڏهن سماج ۾ محسوس ڪرڻ واري دل ۽ سوچيندڙ دماغ هجي، سوچڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو ڍنگ روايتي نہ پر پنهنجو نج ۽ نرالو هجي تہ ان وقت ڪيئي تخليقون سرجي وينديون آهن. سندس سوچڻ ۽ محسوس ڪرڻ وارو اهو ئي نرالو انداز کيس لکڻ لاءِ آماده ڪري ٿو:“ ٻين کان ٻڌي اڪثر دل ۾ پيدا ٿيندڙ اهو خيال، تہ اهو ٻڌل مان خود پڙهان، پنهنجي نظرين جي روشنيءَ ۾ پرکيان، طبعيت جو ساڳيو ضد شايد ڪهاڻي لکڻ بہ مان صرف پڙهان نہ (ٻين جو سوچيل خود بہ لکان)“ (زرين 7/ 1980ع).

ثميره جي ڪهاڻين جو مرڪز عورت آهي، هوءَ نہ صرف عورت سان ٿيندڙ ناانصافي ۽ اڻ برابري کي پنهنجي ڪهاڻين ۾ آڻي ٿي، پر عورت پنهنجي مخصوص نفسيات ۽ ماحول جي اثر ڪري گهرن ۾ سماج ۾ جيڪا نفرت جي باهہ پڙڪائي سُڪون برباد ڪري ٿي، عورت جي اهڙي ڪردار کي بہ پنهنجي ڪهاڻين ۾ پيش ڪيو ويو آهي. افسانو زندگيءَ جي نہ صرف ڪڙاڻ کي ۽ مسئلن کي پيش ڪري ٿو بلڪ ڇا ٿيڻ گهرجي ان بابت بہ ٻڌائي ٿو ثميره ان حوالي سان لکي ٿي ”افساني ۾ انسان جي خارجي زندگي ۽ ذهني فڪر جي گڏيل تصوير نظر اچي ٿي، افساني ۾ نہ رڳو اهو بيان ڪيو وڃي ٿو تہ ڇا ٿي رهيو آهي پر ڇا ٿيڻ کپي جي حسين تصور جي تصوير پڻ ان ۾ نظر اچي ٿي “ (جوٽيجو: 34: 1980ع) . ثميره زرين پنهنجي مطالعي ۽ افساني سان گهري دلچسپي سبب نئين زندگي ۾ شايع ٿيل چونڊ افسانن کي سهيڙي فن ۽ اوسر تي مقدمو لکي مهراڻ جون ڇوليون نالي سان شايع ڪرايو. هتي سندس ٻن مجموعن ۾ شامل ڪهاڻين جي ڪردارن جو اڀياس ڏجي ٿو. ”گيت اُجايل مورَن جا“ ۽ ”روشن چانورو“ سندس مجموعي ”گيت اُجايل مورَن جا“ جو ٻيو ڇاپو جنوري 1980ع ۾ شايع

ٽيو هن مجموعي ۾ سندس يارهن ڪهاڻيون آهن.

”گيت اجايل مورن جا“جو پيش لفظ آغا سليم لکيو.آغا صاحب سندس ڪهاڻين ۽ ڪردار جي باري ۾ لکي ٿو: ”ثميره کي زندگيءَ سان پيار آهي، اسان جهڙن عام ماڻهن جي رواجي ڏکن ۽ خوشين لاءِ احترام آهي، اهو ئي سبب آهي جو هوءَ غير معمولي ڇرڪائيندڙ ۽ سنسني خيز واقعن جي بدران زندگيءَ ۾ روز پيش ايندڙ عام ۽ ننڍڙن واقعن کي ميڙي چونڊي پنهنجي ڪهاڻين ۾ پوئيندي آهي. سندس ڪردار غير معمولي انسان نہ پر، اسان جهڙا عام انسان آهن ۽ سندس ڪهاڻيون اسان جي ئي ننڍڙين ننڍڙين خوشين، ڏکن ڏولاون، محبت ۽ نفرتن جون ڪهاڻيون آهن.“(آغا سليم1980:5) آغا کيس ورجينا وولف وانگر احساسن جي ليکڪا پڻ سڏيو آهي، جيڪا حقيقت سندس ڪهاڻين مان پڌري آهي. هن مجموعي جي پهرين ڪهاڻي ”ڪجور جو وڻ “آهي، ان ڪهاڻيءَ ۾ موجود احساس ۽ واقعي کي ٽُلسيءَ جي بيت:

تلسی ایسی پریت نہ کر جیسی لمبی کھجور
دھوپ لگے تو چھائوں نہیں بھوک لگے۔ پھل دور

جي مناسبت سان نالو ”ڪجور جو وڻ“ ڏنو ويو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ رابعہ، مصباح ۽ اشفاق جا اهم ڪردار آهن، رابعہ هڪ عام سادي ڇوڪري آهي، اشفاق هڪ اهڙو ڪردار آهي جيڪو ڀنوري جهڙي فطرت رکندڙ هو روز نئين گل سان ڪڏهن بہ هڪ ڇوڪريءَ سان گڏ گهڻو نہ رهيو. اهڙي ڪردار جي ڪري عورت جنهن ڪرب ۽ تڪليف مان گذري ٿي ان کي پيش ڪيو ويو آهي. ٻئي طرف عورت بہ پنهنجي سادگي ۽ محبت جي جذبي هيٺ بغير سوچڻ سمجهڻ جي آسانيءِ سان اهڙن ڪردارن جي ڄار ۾ ڦاسيو پوي، محبت ۾ جذباتي ٿيڻ جو نتيجو اهڙو ئي نڪري ٿو.

شمع ٻاريندي شب:ثميره جي هن ڪهاڻيءَ ۾ عورت جي وفا ۽ قرباني ڏيندڙ ڪردار کي پيش ڪيو ويو آهي ، ساڳئي وقت عورت جي مڪر ۽ فريب ڀري ڪردار کي بہ نمايان ڪيو ائائين. احمد، مختيارڪار ٿيڻ بعد پنهنجي خوبصورت ۽ محبت ڪندڙ زال کي ڇڏي امينہ نالي مڪريلي عورت جي دام ۾ وڃي ڦاٿو. احمد جيڪو غربت مان پڙهي وڏي عهدي تي پهتو هو دولت جي چمڪ تي پنهنجو اصلي سياءُ مٽائي ڇڏيائين. بانو پوڳيندي رهي، احمد جو پيءُ بہ ڏکيا ڏينهن گذارڻ لڳو. نيٺ رشوت جي ڪيس ۾ ڦاٿو

نوڪري وئي جيل ۾ ويو. امينہ ڪيس ڇڏي وئي. صبح جو پليل جيستائين وَري تيستائين بانو صبح شام واري چڪر کان آزاد ٿي چڪي هئي، احمد واپس وريو پر بانو نہ رهي هئي. ڪهاڻيءَ جا ڪردار پنهنجي فطري انجام تي پهچن ٿا. اڪثر وڏي عهدي ۽ دولت جي چڪر ۾ انسان بوکلائجي ويندو آهي ۽ ٻين لاءِ پوڳنا جو باعث بڻجي وڃي ٿو. احمد کي غربت ۽ ساڻس همدرد ۽ سچي محبت ڪندڙ ڪردارن جو احساس نہ رهيو. هڪ موقعي پرست عورت جڏهن کيس ڏکين حالتن ۾ اڪيلو ڇڏي هلي وئي تڏهن سجاڳ ٿيو ،پر گهڻي دير ٿي چڪي هئي.هتي بانو وفادار عورت شمع ٻاريندي شب پنهنجي مينڌري احمد خاطر مري چڪي هئي.ثميره ڪم ظرف ۽ سطحي ڪردارن ۽ سچي محبت ڪندڙڪردارن کي هن ڪهاڻيءَ ۾ پيش ڪيو آهي.

پروس ٿيم پراڻ:هن ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار فوزيہ آهي، مسعود، افتخار ۽ جمال سندس چاهيندڙ آهن. جمال سان سندس چاهت شادي تائين پهتي پر ڪار ايڪسيڊنٽ ۾ وفات ڪري ويو. افتخار موقعي جو فائدو وٺي ساڻس شادي ڪئي پر هوءَ مَن ۾ جمال کي وهاري ويٺي هئي. افتخار جي گهر اچڻ بعد سندس نڻدي ڀاءُ مسعود ۾ کيس جمال نظر آيو پر پوءِ بہ هوءَ جمال کي اندر مان نہ ڪڍي سگهي. دل جي دوري سبب وفات ڪري وئي. فوزيہ هڪ اهڙو ڪردار آهي جنهن هڪ ئي ڀيرو سچي محبت ڪئي،ڪنهن ٻئي جي نہ ٿي سگهي مسعود جي صورت ۽ مورت ۾ کيس جمال جو عڪس محسوس ٿيو،پر هوءَ جمال سان محبت جي مضبوط رشتي ۾ ٻڌل رهي. ڪنهن ٻئي انسان سان اهڙو رشتو جڙي نہ سگهيو. سندس ساهہ جو سڳو جڻ ڪنهن ٻئي جي هٿ هو. ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار جي پنهنجي پريتم سان آخري دم تائين وفا واري عمل کي پيش ڪيو ويو آهي.

ٿوهَر:هن ڪهاڻيءَ ۾ ثميره عورت جي ان ڪردار کي پيش ڪيو آهي جنهن ڪردار سبب گهر يا سماج دوزخ بڻجي ويندو آهي. سندس ڪردار ٿوهر جهڙو ئي هوندو آهي، جنهن ۾ صرف زهر ۽ ڪنڊا ئي آهن. فضلُو هن ڪهاڻيءَ جو اهڙو ڪردار آهي جيڪو سعادت مند ابي امان جي خدمت ڪندڙ آهي، سندن گهر خوشين سان ڀريل آهي پر جڏهن خيران گهر ۾ آئي تہ خوشيون تيز هوا جي جهوٽي تي اڏامندڙ سڪل پن جيان هن جي گهر مان هليون ويون. سَس سُهري سان جهيڙو، فضلوءَ جي ڀيڻ شهزاديءَ سان جهيڙو، مڙس سان ڳالهہ ڳالهہ تي جهيڙو. ڀاڙي اوڙي ۾ هر ڪنهن سان جهيڙو فضلُو جا جذبات ايترا ڀڙڪيا جو سوچڻ لڳو. ”جيڪر ڏاڏو آدم ملي تہ چوانس ڇا هڙي عورت لاءِ تو رب کي پنهنجي پاسريءَ جو گوشت ڪڍي ڏنو هئو؟ تون تہ بهشت ۾ وندر لاءِ ساٿي

گهريو پر مون کي تہ هن عورت دنيا ۾ ئي دوزخ جو مزو چکائي ڇڏيو آهي.“ (زرين 106: 1980ع)

هڪ عورت ٻيءَ عورت جي ڪردار ۽ عمل جو نهايت گهرائي سان جائزو ورتو ٿي، خيران هڪ اهڙو شرُ ۽ شيطانيت سان ڀريل ڪردار آهي جيڪو وسنديءَ کي ويرانيءَ ۾ تبديل ڪري ٿو فضلُو هڪ نِرتِڪيءَ جي ڀوبان گهر ڇڏي هليو ويو وري نہ آيو. ڪهاڻيءَ ۾ خيران جي ڪردار ذريعي هڪ اهڙي عورت جي عڪاسي ڪئي وئي آهي جيڪا گهٽ سمجهہ ضد ۽ انا جي ڪري پنهنجي زندگيءَ جو سک بہ برباد ڪري ٿي تہ ٻين جو بہ.

مومل جو ڏهاڳ: هن ڪهاڻيءَ جا اهم ڪردار غزالہ سهيل، قريشي صاحب ۽ عارفہ جا آهن. اهي مُتئين طبقي جا ڪردار آهن، سوچون، خيال ۽ مستقبل لاءِ وڏيون خواهشون، قريشي صاحب ڌيءَ جي رشتي لاءِ ڪنهن وڏي جاگيردار ۽ ڪمائي واري بالا عملدار جي تلاش ۾ آهي. سهيل جهڙي سي ايس ايس آفيسر سان بہ ڌيتي ليتي ۽ پنهنجا ايترا مطالبا رکيائين جو هن وڃي عارفہ سان شادي ڪئي. ان بعد درا جو رشتو آيو پر اهو بہ ٺڪرايو ويو غزالہ جي سونهن کي ڪيش ڪرائڻ لاءِ واپار هليو پر ماڻهن يعني قريشي گهڻي نفعي جي چڪر ۾ غزالہ جي بازار ۾ قيمت ڪرائي ويهي ٿو. غزالہ بيمار ٿي پئي، سندس سونهن وڃڻ لڳي، هيءَ ڪهاڻي دولتمند بيمار ذهنيت، ڪردارن جي نفسيات، ڪنجوسي ۽ ڏارين جي غلط روايتن کي ظاهر ڪري ٿي.

پلئہ پايو ڪج: ڪهاڻي اهڙن ڪردارن جي آهي جيڪي ظاهري سونهن بجاءِ اندر جي سونهن جا قائل ٻڌجن ٿا، زمرد رنگ جي بلڪل ڪاري آهي، جنهن ڪري سندس رشتو نٿو ٿئي بہ ٽي دفعا ڳالهہ نڪاح تائين پهچندي رڪجي ويئي، نياڻيءَ سان گڏ سندس مائٽ بہ لوڪ جي مهڻن ۽ طعنن جي حوالي. نيٺ ڪيس اهڙي گهر جو رشتو مليو جتي ظاهري سونهن بجاءِ اندر جي سونهن درڪار هئي، فضلو ۽ سندس پيءَ زماني جون حقيقتون ڏسيو محسوس ڪيو وينا هئا. زمرد کي اتي اها محبت ۽ مانُ مليو جنهن جو ڪيس گُمان بہ نہ هو. ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار فطري بناوت، رنگ جي ڪاري يا ڪوجهي شڪل سبب ڪيئن ۽ ڪهڙي ڪرب ۽ تڪليف مان گذرن ٿا ماهرانہ انداز ۾ حقيقت کي پيش ڪيو ويو.

رمندا بادل: هن ڪهاڻيءَ جو ماحول ۽ ڪردار مُتئين طبقي جا اهي فرد آهن، جيڪي ڪلبن ۽ جيمخانن ۾ روز عياشيون ڪرڻ اچن ٿا، اتي هڪ ٻئي کي ويجهو اچڻ، پر پوز ڪرڻ، دوستيون ۽ ٻيا تعلقات قائم ٿين ٿا. رضوان ۽ جاويد بہ اهڙا نوجوان جيڪي متلاشي نگاهن ذريعي خوبصورت چهرن جي ويجهو وڃي پهچن ٿا. ميجر جي ڀائٽي ناز

ڪلب ۾ نئين آئي هئي، جاويد ڪوشش ڪئي سا ٽس ويجهو ٿيڻ جي پر هوءَ اڳ ئي ميجر جي هڪ بيمار پٽ سان منگيل هئي. ساڳئي موضوع تي نسيم کرل جي ڪهاڻي ”گتس“ پڻ آهي . اميراڻو ماحول، عشق ۽ عيش عشرت جون ڳالهيون، گهرو مسئلا ۽ معاملا هن ڪهاڻيءَ ۾ پيش ڪيا ويا آهن. هڪ ٻئي جي دولت، عهدي ۽ حيثيت مطابق رشتن جي جوڙ توڙ ٿئي ٿي، تعلق جڙن ٿا ۽ ٽُٽن ٿا.

نِم جي ڇانوَ ۽ سرنهن جي خوشبو: هن ڪهاڻيءَ جا ڪردار ۽ ماحول ثميره جي ٻين ڪهاڻين جي تسلسل ۾ آهي، گهر جو ماحول خوبصورت فرزانہ ان کي چاهيندڙ عامر، اشفاق ۽ حامد آهن. عورتن جي مختلف ڪيفيتن ۽ رشتن جي جڙڻ ۽ ٽٽڻ جي حوالي سان ڪهاڻيءَ ۾ ڏکهو بحث ڪيو ويو آهي، فطرت جا حسين نظارا آهن. ڪردارن جون پنهنجي نفسيات ۽ ذهني لاڙي مطابق پنهنجي پسند ۽ ناپسند کي پيش ڪيو ويو آهي. محبت جا نفيس احساس ۽ رومانوي خيال بہ ڪهاڻيءَ جو حصو آهن.

گيت اُجايل مورَن جا: هيءَ ڪهاڻي ”ڪونج“ مخزن بمبئيءَ جي چونڊ ڪهاڻين واري خاص پرچي ”ڪندهر“ ۾ شايع ٿي چڪي هئي ۽ هن ڪتاب جي موضوع واري مُک ۽ منفرد نوعيت جي ڪهاڻي آهي، ڪهاڻيءَ جا ڪردار بازيد، فريال ۽ فريده اهم آهن. فريال ٻنهي جي ڌيءَ آهي. بازيد ۽ فريده وچ ۾ تلخي ٿيڻ بعد طلاق ٿيڻ سبب ننڍپڻ ۾ فريال ماءُ سان هلي وئي، ثميره پيءُ ۽ ڌي جي لڪ چڇپ ۾ ملاقاتين، هڪ ٻئي کي سوڪڙين ۽ تحفن ڏيڻ ۽ وچ ۾ ٿيندڙ گفتگو ۾ ڪٿي بہ اهو ظاهر ٿيڻ نہ ڏنو آهي تہ هي ٻئي ڪي پيءُ ۽ ڌيءُ آهي، هر ڪو ٻنهيءَ کي دوست سمجهي ٿو. حقيقي زندگيءَ ۾ ائين اهڙا واقعا نہ ٿا ٿين پر نوجوان ڌيءَ پيءُ جو اهڙو رويو گهٽ رهندو آهي. ماءُ سان گڏ رهڻ دوران ماءُ ٻار تي حاوي رهندي آهي، پيءُ جي لاءِ اهي حقيقتون سندن اڳيان رکندي آهي، جو ٻار خوبخود پيءُ کان نفرت ڪرڻ لڳي، هتي ڪردار ائين پيش ڪيا ويا آهن. ڄڻ هڪ ٻئي جا عاشق ۽ معشوق هجن، هي راز پڙهندڙ تي بہ آ خر ۾ ظاهر ٿئي ٿو جو هڪ پارٽي ۾ هي جملا ٻڌڻ لاءِ مليا، ”پريان مسز رزاق ڪنهن واقف ڪار کي چئي رهي هئي، اڙي هو مسٽر بازيد آهي نہ فريال جو فرينڊ ڪٿي، هو تہ سندس پيءُ آهي باءِ گاڊ جنهن خيالي اختلافن ڪري فريده کي طلاق ڏني هئي.“ (زرين 232/ 1980ع) (7) ڪهاڻيءَ ۾ آيل واقعو احساس ۽ ڪردارن جو انداز غير فطري لڳن ٿا، پيءُ جي محبت ۽ شفقت کي هڪ عاشق واري رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

سوري سزاوار: هن ڪهاڻيءَ ۾ پڻ گهريلو مسئلا ۽ شاديءَ جو معاملو پيش ڪيل آهي. فرزانہ کان پيءُ سندس مرضي پڇي تہ هوءَ عامر سان شادي ڪرڻ چاهي ٿي يا نہ، عامر

سان سندس هوندن تہ بي تڪلفي آهي، پر نظرياتي يا فڪري اختلاف موجود آهي. هو عورت کي استعمال جي شيءِ سمجهي ٿو ۽ هيءَ عورت جي عظمت مڃائڻ چاهي ٿي. عامر ڪيس چاهي ٿو شاديءَ جو پيغام بہ موڪلي ٿو، پر هوءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي. ماءُ بيمار اٿس ڪوئٽہ ٽي بي سينٽوريم ۾ داخل آهي، سندس والدين پيار جو پرٽو ڪيو هو، هو پر ڪجهہ ئي عرصي بعد پيءُ هڪ عيسائي عورت کي وٺي آيو. سندس سامهون هي سمورا واقعا ۽ احساس ڦري اچن ٿا، نيٺ هوءَ سوچي پنهنجي پُڦيءَ کي عامر سان شاديءَ کان جواب ڏئي ٿي، جيڪو سيني لاءِ غير متوقع هو ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار فرزانہ حقيقتن کي غور سان محسوس ڪندي پنهنجي باري ۾ فيصلو ٻڌائيندي چڻ سوريءَ سزا وار ٿي. سلجهيل ۽ سنجيده عورت جو ڪردار آهي جيڪا پنهنجي ذاتي زندگيءَ جو فيصلو پاڻ ٻڌائي ٿي. حالتن سان مصلحت نٿي ڪري، هن مجموعي جون سموريون ڪهاڻيون سنڌي سماج ۾ عورتن جي ڪردارن ۽ سندس نفسياتي لاڙن، رشتن ۽ محبت جي احساسن بابت آهن. گهڻي ڀاڱي مٿئين طبقي جون عورتون آهن، محبتون، منجهيل معاملا، گهرو مسئلا آهن. ثميره فطرت جي حسين منظر نگاري بہ پيش ڪئي آهي، سڀ عام ڪردار آهن، تشبيهن ۾ نواڻ آڻي ٿي، پر ڪي تشبيهون غير منطقي بہ لڳن ٿيون، جيئن ”ڀاڻس ٻانگي ڪُڪڙ وانگر ڪڙڪ آواز ۾ ڪيس چيو شرم ڪر بيحيا..!“ (زرين 94/ 1980ع) ”هو يقيناً ڪيس پنهنجي پيار سان موڙي سگهندو ائين جيئن ٻاهہ جي تو تي شيشي کي پنهنجي مرضيءَ مطابق موڙي سگهبو آهي!“ (زرين 239/ 1980ع) اهڙين تشبيهن مان گهٽ مشاهدي جو شڪ پيدا ٿئي ٿو هڪ اڌ ڪهاڻيءَ کان سواءِ سموريون ڪهاڻيون خوبصورت عورتن ۽ حسين نظارن جون آهن. هيٺ وڌيڪ ڪجهہ ڪهاڻين جو مطالعو سندس ڪتاب ”روشن چانورو“ مان ڏجي ٿو.

روشن چانورو مجموعو 1989ع ۾ ناري پبليڪيشن حيدرآباد طرفان شايع ٿيو هن مجموعي ۾ ڪهاڻين جا سڀ موضوع عورتن جي ڪردارن سان واسطو رکن ٿا. عام سماجي مسئلا آهن، خير النساءِ جعفري مهاڳ ۾ لکي ٿي ”اڄ سندس ڪهاڻي پڙهندي پل وڏندڙ وقت جو پتو پئي نہ پئي، پر پوئين وقت جي پوري سچائيءَ جو ساءُ ضرور اچي ٿو هن جيڪو لکيو جيترو سچ لکيو.“ (جعفري 1989:7) (10)سچائي ۽ حقيقتن جو عنصر هر جديد ادبي تحرير تي غالب هوندو آهي، ثميره جي ڪهاڻين مان وڌيڪ مطالعي جي روشنيءَ ۾ نتيجو ملي سگهندو.

هن مجموعي جي پهرين ڪهاڻي ٽئگور جي آهي، جيڪا ثميره ترجمو ڪئي آهي، ڪهاڻيءَ جو عنوان ”دروازو“ آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ عورت جي ڪردار جي ٻن رخن کي

پيش ڪيو ويو. همدردي، محبت، پنهنجائپ ۽ احساس، ٻيو رخ بي حسي، نفرت، غير ذميوارانہ رويو، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ. حبيب کي پٽ ڪري پاليندڙ مريم محبت، وفا ۽ سچائيءَ جو مجسمو آهي، جڏهن تہ سندس زال زليخا جي محبت ۽ سِڪ جي لاءِ هو آخر تائين دروازي ۾ اکيون کُپايو ويٺو هو. نفرت، بي حسي ۽ غير ذميواري جهڙن اوڳڻن سان ڀريل هئي. حبيب مري ويو پر هوءَ نہ وري، ڪهاڻي عورت جي جتي وفا ۽ هاڪاري پاسي کي ظاهر ڪيو آهي اتي ناڪاري ڪردار پڻ واضح آهن. ترجمو آهي پر مقامي ماحول جا عڪس پڻ منجهس آهن.

تنهائي: هن مجموعي جي ٻي ڪهاڻي آهي. رفعت ۽ خالد جا اهم ڪردار آهن. مشڪل سان ٻہ هم خيال جيون ساٿي مليا. مگر فطرت کين جدا ڪري ڇڏيو. رفعت ٽائيفائيڊ بخار ۾ لاڏاڻو ڪيو. خالد لاءِ وري ساڳي تنهائي. هڪٻئي کي سمجهندڙ ڪردار گهڻي تلاش کان پوءِ گڏيا ،ٻنهي جي تنهائي دور ٿي، مگر ٿوري وقت لاءِ. ڪردارن جي هڪ ٻئي کي ڳولا ڪڏهن عارضي ثابت ٿئي ٿي ۽ هم خيال کان سواءِ دنيا ۾ تنهائي جو احساس وڌندو رهي ٿو. اهڙو ويچار ۽ ڪردار هن ڪهاڻي ۾ آهي.

سازحيات: هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ اهڙي محبوب ڇوڪريءَ جو ڪردار آهي جيڪا پنهنجي محبت جو اظهار نہ ڪري سگهي.جنهن اظهار ڪيو ان پنهنجي پريتم کي ماڻيو. حاصل ۽ لا حاصل احساسن کي روبي ۽ رضيہ، سعد ۽ ارشد جي ڪردارن ذريعي پيش ڪيو ويو آهي.

خواب: ڪهاڻيءَ ڪردار جو خواب ئي رهي ٿي، خواب ساپيان نہ ٿيو. فرح پنهنجي ڪاليج جي اڳواڻ شاگرد اختر کي چاهيو پر اختر سان زندگيءَ وفا نہ ڪئي، ڪاليج جي شاگردن جي حقن لاءِ جلوس جي اڳواڻي ڪندي ماريو ويو. رياستي ادارن جي ڏاڍائي عام انسانن جي خوابن کي ساپيا ٿيڻ نٿي ڏئي.

زندگيءَجيبازي:هن ڪهاڻيءَ جا ڪردار سنڌ جي لوڪ داستانن عمر مارئي تي بحث ڪندي، سندن عظمت بيان ڪن ٿا. سندن تاريخي ۽ سماجي شعور چٽو ٿئي ٿو. ڪهاڻيءَ جو اصل مقصد ۽ موضوع ڪردارن جو شعور ۽ دلين ۾ لڪل محبت آهي، جنهن کي هو ڪڏهن بہ اظهاري نہ سگهيا. افتخار خورشيد جي هر ادا کان متاثر هو خاص ڪري سندس علمي ادبي ۽ تاريخي شعور کان جنهن کي پاڻ هنن لفظن ۾ ظاهر ڪري ٿو" هوءَ شاهہ ڀٽائيءَ کان وٺي مغرب جي وڏن وڏن شاعرن تي گفتگو ڪندي هئي، ضرورت وقت لذيذ کاڌو بہ تيار ڪندي هئي، هن ۾ ڪيترين نہ خوبيون هيون." (زرين 68/ 1989ع)

همسفر پاران اظهار نہ ڪرڻ سبب هن جي شادي ڪنهن عام گهٽ پڙهيل سان ٿي وڃي ٿي ۽ افتخار زندگيءَ جي بازي هارائي ويٺو شعوري طور هڪ ٻئي کي قبول ڪندڙ ڪردار، زندگيءَ جا همسفر نہ بڻجي سگهيا. زندگيءَ ۾ ڪڏهن ائين بہ ٿيندو آهي، خانداني ريتن، رسمن ۽ ٻين سببن ڪري پڙهيل ڇوڪرين جا رشتا اڻ پڙهيلن سان ٿي ويندا آهن.

پاڇو:هن ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار هڪ مظلوم، پورهيت، گهريلو عورت "خاتون" نالي سان آهي. غربت ۽ اڻهوند سبب بيماريءَ ۾ پوڳي ٿي، اسر ويل روزي لاءِ اٿي تياري ڪري ٿي، پر زندگيءَ جا پل پورا ٿيا، سڀ ڪجهہ ڇڏي هلي وئي. فئنٽسي وارو عنصر بہ آهي، چند مختلف منظر ڏسي ڳالهائي ٿو ٽن مهينن بعد سندس مڙس عثمان نياڻين جيڏي ڇوڪريءَ جو پاڻ لاءِ رشتو گهري ٿو. خاتون جڻ هڪ پاڇو هئي جيڪو اونداهہ ۾ گم ٿي ويو مظلوم غريب مرد توڙي عورت بيمارين ۾ ڇيڇلائي زندگيءَ جي اونداهہ ۾ پاڇي جيان گم ٿيو وڃن.

جوڀن بہ ٽي ڏينهڙا:ثميره جي اڪثر ڪهاڻين ۾ يڪسانيت آهي، خاص ڪري موت جي حوالي سان يا تہ ڪيس اهڙن ئي ڪردارن متاثر ڪيو جيڪي مري رهيا هئا يا مري ويا هئا. ڪردارن کي موت جي انجام تي پڄائي سوڳ جو ماحول قائم ڪيو وڃي ٿو. هن ڪهاڻي ۾ بہ ياسمين جي موت کان پوءِ شفيق اڪيلو ٿي ويو. زندگيءَ کي جڻ جوڀن بہ ٽي ڏينهڙا هئي جا گذري ويا.

بيشرم ڪير:زبيده ۽ ساجده اسلم جو ٻہ گهرواريون آهن، اسلم صرف ساجده کي خرچ وغيره ڏئي ٿو گڏ رهائي ٿو زبيده کي نظر انداز ڪري ٿو جڏهن هوءَ سلائي ذريعي پورهيو ڪري زندگيءَ جو گهرجون پوريون ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي تہ اسلم ڪيس روڪي ٿو تہ شرم ڪر، منهنجي عزت تي وجائين، ڪردار جي سطحيت ۽ کوکلائپ ظاهر ٿئي ٿي. ڪهاڻيڪارا سوال اٿاري ٿي تہ بيشرم ڪير آهي، بيشرم سماج جي سامهون آهي.

لُڙڪ ۽ مُرڪ:لُڙڪ ۽ مُرڪ ڪهاڻيءَ جو موضوع جنس جو فرق آهي، ڏيکاريو ويو آهي تہ ڇهن پٽن ۽ ٻن نياڻن جي اولاد وچ ۾ امير گهراڻو هجڻ باوجود نياڻين کي نظر انداز ڪيو ويو ايتري تائين جو بيماريءَ ۾ نياڻيءَ جي علاج لاءِ خرچ کي فضول سمجهن ٿا، نياڻي بيماريءَ ۾ تڙپندي موت جي حوالي ٿي وئي. سڌريل دنيا ۾ هاڻي جنس جو فرق ناهي رهيو پر هتي اڄان بہ عورت کي سندس جائز حق نٿو ملي.

ساريان ڪو نہ سڪوءِ:هيءَ ڪهاڻي فني طور ڪمزور لڳي ٿي، زندگيءَ جي حقيقت ۽ ڪنهن هڪ اثر کي ڀرپور انداز ۾ ظاهر ڪرڻ بجاءِ مسلسل موت ئي موت ۽ ڏک ئي

ذڪ آهي، هڪ ڪردار جي موت بعدبيو سهارو بڻي جي موت تي ٿيون ۽ آخر ۾ اهو بہ موت جي منهن ۾ وڃيري جي ڀڻ شادين مان هڪ اولاد جا ڪردار هن ڪهاڻيءَ جو مرڪز آهن. زميندار جي فوت ٿيڻ ڪري نوجوان تي ذميواريون اچن ٿيون. ماءُ فوت ٿيو وڃيس. ان بعد سندس چاهت نوري بہ فوت ٿيو وڃي. ڪردار جي حقيقي حيثيت لاءِ ثميره جو ذهن واضح نظر نٿو اچي. نوجوان زميندار آهي. هارين جا سڄي رات حساب بہ ڪري ٿو. بندوق ۽ ڪارتوس ڪڻي زمينن تي گهمي ٿو پر ڪاليج پراڻي سائيڪل تي وڃي ٿو ۽ ڪاليج جي فيس لاءِ پريشان آهي. ماءُ جي علاج لاءِ قرض ڪڻي آمريڪا جي ڊاڪٽرن وٽان علاج ڪرايائين پر پوءِ بہ مري وئي. مٿان وري ڳوٺ جي حسين ۽ شوخ طبيعت نوري ان جي بہ جڏهن هن تي نظر پئي تہ اها بہ مٽس موهت ٿي پوي ٿي. ڪهاڻيءَ جا واقعا غير فطري ۽ ڪردارن تي زوريءَ ٿاڦيل نظر اچن ٿا. ڪردارن کي ڏکن جي گهاٽي ۾ پيڙائي آخر مارائي ڇڏي ٿي. ڏوهہ سڄو سماج جو آهي. اهڙن غير فطري واقعن سبب ڪردار پنهنجي مفهوم کان هٽيل نظر اچن ٿا. سماجي ۽ ادبي اصولن کان ڪردار پري آهي.

ڪنول:هن ڪهاڻيءَ جو موضوع ۽ ڪردار بہ ثميره جي روايتي ڪهاڻين جيان ڏکن جي پيڙا جا ماريل آهن. شروعات ئي هن طرح ٿئي ٿي"اڄ ڏکن وري ڪر موڙيا. دل ۾ جيڪو زخم وقت جي مرهم سان مٽجي ويو هو سو وري تازو ٿيو. "(زرين 1989/140ع) ڪردار جي باري ۾ اها خبر نٿي پوي تہ کهڙي سبب هو اڳ ئي ڏکن ۾ ورتل آهي. درد ۽ تڪليف پوڄي رهيو هو. ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيڻ بعد نزهت سان اک اڙڻ کان پوءِ دنيا جا درد وري کيس گهيري وڃن ٿا. نزهت جي ڪنهن ٻئي سان شادي ٿي وئي ۽ درد جو طوفان ڪردار کي ڳهي وڃي ٿو يا تہ ثميره چونڊي دردن جي ماريل ۽ سودائي ڪردارن کي آڻي ٿي. يا پنهنجي ڪنهن درد کي هر ڪهاڻيءَ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن ڪردار جي ذريعي پيش ڪري ٿي. مرد جو حقيقي دنيا ۾ عورت جي چڪر ۾ ايترو پاڻ کي محرومين ۽ پيڙائن جي ور چاڙهي ڇڏڻ غير حقيقي لڳي ٿو.

پتنگ چائين پاڻ کي:ڪهاڻيءَ جو عنوان تہ وڏو آهي، پر موضوع ساڳيو روايتي آهي. اهم ڪردار پروفيسر سعيد. ڊاڪٽر پرويز ۽ فوزيہ آهن. ٽيئي ڏکن جا ماريل. ثميره جي بين ڪهاڻين جي ڪردارن جيان دل جي ڳالهہ هڪ ٻئي کي اظهاري نٿا سگهن. پرويز ۽ فوزي هڪ ٻئي کي چاهين ٿا پر اچانڪ فوزيا جي شادي ڪنهن ٻئي هنڌ ٿي ويئي. پرويز پتنگ جيان پچندي رهجي وڃي ٿو. هن ڪهاڻيءَ جي ڪردارن ۾ روايتي ڪيفيتن کي پيش ڪيو ويو آهي.

چانوَ: هن ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار نوري آهي، جيڪا دردن جي ماريل آهي، ڏير سان پاڻ شادي نہ ڪيائين، پائيي رمضان وٽ سهاري لاءِ آئي پر ان بہ هڪ مينهن عيوض ڪيس وڪڻي ڇڏيو. دردن ۾ چڙي چڙي مري ويئي. ڪردارن مٿان موت جو پاڇو بيٺل آهي، جيڪي هڪبئي پٺيان مرندا، پوئتي بين لاءِ دردن ۽ پيڙائن جا انبار ڇڏي وڃن ٿا.

صبح ڪٿي آهي:هن ڪهاڻيءَ جو ڪردار انور غربت واري ماحول مان ماءُ ۽ پيڻ جي سهاري سان پڙهي اڳتي وڌي ٿو پر آفيسر ٿيڻ بعد بنهي کي گهران ڪڍي بي حس بڻجي زال سان رهڻ لڳي ٿو. ثميره هڪ طرف ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار کي ايترو غير ذميوار ۽ بي حس ظاهر ڪيو آهي ٻئي طرف لکي ٿي"انور پارٽيءَ ۾ مشغوليت جي ڪري ماءُ کي عيد مبارڪ ڏيڻ جي لاءِ بہ نہ اچي سگهيو هو. ورنہ تہ هو اهڙو تہ روئي هو." (زرين 195 1989ع) (13)ڪردار بابت پڙهندڙ جو ذهن واضح ٿي وڃي ٿو تہ هو جيڪو ماءُ ۽ پيڻ کي ڏڪاري چڪو آهي، ان کان وڌيڪ سندس بي حسيءَ جي ڪهڙي ثابتي کپي، پاڻ شايد ڪردار بابت ڪو فيصلو نہ ڪري سگهي آهي.

وڃايل واٽ:هن ڪهاڻيءَ جو اهم ڪردار، دارا ۽ مونا آهن، دارا زندگيءَ ۾ جيڪا سچائپ پيدا ڪئي، نيٺ ان تي ڪيس پشيمان ٿيڻو پيو عورتن سان دوستيون، صحبتون ڪرڻ، سدائين دوستيون تبديل ڪرڻ، نيٺ مونا سان سندس سچي محبت ٿي پر ان ڪيس ڏڪاري ڇڏيو.

ٻہ رستا هڪ منزل:هن ڪهاڻيءَ جي اهم ڪردار ياسمين آهي، جيڪا مصوريءَ ادب ۾ چاهہ رکي ٿي، ٽي هزار ايڪڙ جي مالڪ زميندار حامد سان شاديءَ کان انڪار صرف ان ڪري ڪري ٿي جو اُن کي مصوري ۽ ڪتابن سان چاهہ ناهي،حامد شادي تي هلڻ جو ڪوڙو ناٽڪ ڪري ياسمين ۽ سندس پيڻ کي گاڏي تيز هلائي خودڪشيءَ جي ڪوشش ڪري ٿو پر اچانڪ گاڏي بيهاري ياسمين کي حقيقت ٻڌائي ٿو تہ جيڪڏهن زندگي توسان گڏ نٿي گذري تہ موت تہ تو سان ٿئي، پر ان ڪري گاڏي بيهاري اٿم تہ مٿان ايڪسيڊنٽ ۾ تون مري وڃين ۽ مان بچي وڃان. ايترو شديد رد عمل حامد جي طرفان آهي. هوڏانهن ڪهاڻيءَ ۾ ڪيس پنهنجي هارين کان بہ گهٽ عقل وارو ڪورو جٽ ظاهر ڪيو ويو عجب ۾ وجهندڙ حالتون ۽ غير فطري ماحول ۾ ڪردار ڪهاڻيءَ ۾ نظر اچن ٿا.

ثميره جي هر ڪهاڻيءَ جو موضوع ۽ ڪردار عورت آهي، اها مختلف طبقن جي غريب، امير ۽ اڪثريت اميرگهراڻن سندس عشق ۽ ساڻس عشق گهريلو مسئلا، سماجي ابڻ برابريءَ بيا اهڙا ڪيترائي موضوع آهن. جيڪي سندس ڪهاڻين ۾ موجود آهن. اڪثر موت سندس ڪردارن تي ڇانيل آهي، نيٺ دردن ۾ پيڙي پيڙي ڪردارن

ڪي ختم ڪري ڇڏي ٿي.

حوالا:

1. جوڻيجو عبدالقادر ,(2010ع ڇاپو ٻيو) شڪليون, روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص34
2. زرين, ثميره "گيت اڃايل مورن جا " (1980ع),ملير ادبي اڪيڊمي حيدرآباد,ص 7.
3. ساڳيو :ص 7
4. زرين , ثميره مهراڻ جون ڇوليون,پاڪستان پبليڪيشن.
5. آغاسليم,گيت اڃايل مورن جا,(پيش لفظ)ملير ادبي اڪيڊمي حيدرآباد
6. زرين, ثميره گيت اڃايل مورن جا,(ڪهاڻي ٿوهر) ملير ادبي اڪيڊمي حيدرآباد
7. زرين, ثميره (1980ع)گيت اڃايل مورن جا,ملير ادبي اڪيڊمي حيدرآباد
8. ساڳيو :ص 94
9. ساڳيو :ص 239
10. جعفري,خيرالنساء(1989ع) روشن چانورو,ناري پبليڪيشن حيدرآباد
11. زرين ثميره ,(1989ع) روشن چانورو ناري پبليڪيشن حيدرآباد
12. ساڳيو :ص 140
13. ساڳيو : ص195

پروفيسر رستم خاصخيلي

[اڳوڻو پرنسپال، گورنمنٽ سچل ڪاليج نوابشاهہ]

سنڌي لکت جا اُصول ۽ تاريخ: مختصر جائزو

History & Principales of Sindh Script: an Analysis

Abstract:

Sindhi is an ancient language, and equally old are its Script & principles of writing. These get modified with changing times and appear in altered forms and even anew. For example: transformation in the shape of letters, increase and decrease in the number of letters and variation in the sounds of letters.

1st principles of Sindhi writing can be seen on the stamps found in Mohen Jo Daro. They used the rules of writing rightwards (left to right) and downwards (top to bottom). This writing is around 6000 year old; could be said that this was before the times of writing history itself. Even in those days, Sindhi writing had vowels and consonants. Language, in every era, witnesses variations in its alphabet. This improvement process continues today also. Languages have gone extinct, in which such improvements have not taken place. Same improvement is the need of the hour as far as saving the Sindhi language is concerned. This improvement should be in the right direction and long-lasting. In order to save Sindhi from devastating attempts of other languages, it has to be made more compatible and easy.

To this end, this paper offers some recommendations. For example: there should be one letter per sound rather than having multiple letters for one sound. Therefore 'non-essential' letters should be eliminated, because selecting a pertinent letter for a particular sound is tedious and difficult. In my opinion, number of letters should be decreased that hang together with accents and sounds of our language.

سنڌي ٻولي نهايت قديم ٻولي آهي، ان جي لکت جا اُصول بہ قديم آهن، جيڪي وقت جي وهڪري سان گڏ تبديل ٿيندا رهيا آهن. جهڙوڪ اکرن جي صورت ۾ تبديلي، اکرن جي تعداد ۾ گهٽ وڌائي ۽ اکرن جي آوازن ۾ مَٽ سَٽ وغيره.

قديم سنڌي ٻوليءَ جي لکت وارا اُهڃاڻ سڀ کان پهريان موهن جي دڙي مان

مليل مهرن واري لکت ۾ موجود آهن. انهن اکرن مان لفظ ٺاهڻ جو اُصول ڪاٻي کان ساڄي ۽ مٿان کان هيٺ لکڻ وارو هو. اُهي لکت وارا اصول 6000 سال قديم آهن. ايئن ڪٿي چئجي ته تاريخ لکڻ کان اڳ واري دؤر جا آهن.[1] ان دؤر ۾ به حرف علت ۽ حرف ساڪن جو سنڌي لکت ۾ اُصول موجود هو. جنهن جي شاهِدي جرمنيءَ جي ماهر ڪرٽ چائلڊ مين (Kurt Childman) پنهنجي ڪتاب Decipherment of Indus Valley Script ۾ ڏني آهي. هُن سنڌولکت (Indus script) جي ٻه هزار مُهرن جو ترجمو سنڌي ٻوليءَ جي مدد سان ڪيو آهي. جنهن ۾ هن 22 حرف ساڪن ۽ چئن حرف علت جي الفابيٽ سان ترجمو ڪيو آهي. سندس ڪتاب انٽرنيٽ تي موجود آهي.[2] ان کان علاوه عطا محمد ڀنڀري پڻ سنڌو لکت جو ترجمو ڪيو آهي.

پهرين صديءَ جي شروعات ۾ براهمي لپي، سنڌو لکت مان ٺاهي وئي، اشوڪ بادشاهه پنهنجي دؤر ۾ پنهنجي حڪومتي وهنوار کي هلائڻ لاءِ براهمي لکت ڪم آندي، براهمي لکت ۾ 33 حرف ساڪن ۽ 10 حرف علت وارو اُصول پڻ شامل هو. جيڪي سنڌي ٻولي لکڻ لاءِ ڪيترين ئي صدين تائين جاري رهيو.[3]

پنجين صديءَ ۾ گُپتا لکت، براهمي لکت مان ٺاهي وئي، گپتا لکت ۾ 33 حرف ساڪن ۽ 8 حرف علت شامل هُئا. جيڪا گپتا دؤر ۾ سنڌي ٻولي لکڻ لاءِ ڪافي عرصي تائين ڪم ايندي رهي.

ڇهين صَدِيءَ ۾ گُپتا لکت جي ذريعي شاردا، نگري ۽ سدڌرام لکتن جنم ورتو ۽ ٻارهين صديءَ تائين لکت جي ڪم اِينديون رَهيُون. اُنهن لکتن کي پيئَر سڏجي ٿو. جو تَرِاهي ٿيئي لکتون ساڳي دؤر ۾ مُختلف علائقن ۾ لکت لاءِ ڪم اينديون هُيون.[4]

شاردا لکت، ڪشمير واري علائقن ۾ استعمال ٿيندي رهي، اِن لکت ۾ 35 حرف ساڪن ۽ 13 خودمختيار حرف علت ۾ 13 غير خودمختيار حرف علت شامل هُئا، جيڪي لکت ۾ اُصول طور ڪم اِيندا هئا. عظيم سنڌ (Greater Sindh) جي خطي ڪشمير ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهو شاردا لکت سان پنهنجي ٻولي لکندا هئا.[5]

ناگري لکت (Nagari script) سنڌ جي ٿَرَ ۽ راجستان واري علائقي ۾ راجپوتن ۽ سومرن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ لکڻ لاءِ 1350ع تائين ڪم ايندي رهي. اِن لکت ۾ 33 حرف ساڪن ۽ 10 خود مختيار حرف علت ۽ 10 غير خودمختيار حرف علت شامل هُئا.[6]

سدڌام لکت (Siddham script) انڊس ڪوهستان واري علائقن ۾ ٻُڌ ڌرم جي عبادت ۾ ڪم ايندڙ mantra ۽ sutra لکڻ لاءِ 12 صديءَ تائين ڪم ايندي رهي.

سِدڌام لکت ۾ 33 حرف ساڪن ۽ 12 خود مختيار حرف علت ۽ 12 غير خود مختيار حرف علت شامل هئا. جيڪي ٻولي لکڻ لاءِ اهم اُصول طور ڪم ايندا هُئا. سدڌام لکت خاص طور تي سنسڪرت لکڻ لاءِ جوڙيل هُئي ۽ سنسڪرت سنڌي ٻوليءَ جو مڪمل ۽ تسيلي بخش طريقو مڃيو ويندو هو. (7)

جارج اسٽيڪ (George Stack) پنهنجي گرامر جي ڪتاب (A Grammar of Sindhi language) ۾ لکيو آهي ته مون پنهنجو گرامر سنڌي ٻولي ۾ اِن ڪري لکيو آهي، جو برصغير ۾ سڀ کان وڌيڪ لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ ملي ٿي سگهيا. (8)

سدڌام لکت جي خوبصورتيءَ کان متاثر ٿي چين وارن پنهنجي ملڪ ۾ سدڌرام لکت پنهنجي مذهبي مواد لاءِ ڪم آندي ان کان پوءِ جاپاني وارن پڻ سدڌام لکت پنهنجي ملڪ ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ ڪم آندي. هن وقت به جپان سدڌام لکت کي محفوظ رکيو پيا اَچن. ان جا اکر پنهنجي (T.Shirts) شرٽن تي لڪائي پائيندا رهن ٿا. لاڪيٽن تي پڻ سدڌام لکت جا اکر لکرائي پنهنجي ڳلي ۾ پائيندا رهن ٿا. در حقيقت سدڌرام لکت سنڌي ماڻهن جي ايجاد آهي، جنهن کي وساريو ويو آهي يا انهن کان کسي وئي آهي.

ڏهين صديءَ کان ديوناگري لکت (Devanagri Script) شاردا، نگري ۽ سدڌام لکت مان ٺاهي وئي. ناگري لکت جا سمورا اکر ۽ ڪجهه شاردا ۽ سدڌام لکت جا اکر ديوناگريءَ اسڪرپٽ ۾ شامل ڪيا ويا. ان سان گڏوگڏ اکرن جي صورت ۾ به نواڻ آندي وَئي. ديوناگري 34 حرف ساڪن ۽ 13 حرف علت سان سنسڪرت لکڻ لاءِ تيار ڪئي وئي. سنسڪرت لفظ جي معنيٰ مڪمل يا تسلي بخش آهي. سنسڪرت الف-ب لاءِ چوڻ آهي ته اِها الف-ب مڪمل ۽ مضبوط ٺهيل آهي. اُهو ان ڪري جو سنسڪرت الف-ب ۾ اکر سان گڏ اُن جو آواز به شامل ڪيو ويو هو. اِها ڳالهه چين وارن کي پسند آئي. انهن پنهنجن ملڪ ۾اِن لکائي وارو طريقو شامل ڪيو. پر، انهن اکرن جي صورتن ۾ تبديلي آڻي ڇڏي آهي.

ديوناگري رسم الخط مان ايشيا جي 22 ٻولين جي لکت لاءِ الفابيٽ واريون تختيون ٺاهيون ويون آهن. انهن ۾ انڊونيشيا، ملائيشيا، فلپائن، بنگلاديش، سري لنڪا ۽ ڀارت جي ملڪن جون ٻوليون شامل آهن.

سنڌو درياهه جي ڪنارن سان قائم شهرن ۾ لکت جي لاءِ ڪم ايندڙ الف- ب تختين جو ذڪر ڪندي جارج اسٽيڪ (George Stack) لکي ٿو ته هڪ، هڪ

شهري علائقي ۾ پنهنجو پنهنجو لکت جو نظام هو.

هن پنهنجي ڪتاب A Grammar of Sindhi Language ۾ سنڌ ۾ استعمال ٿيندڙ الف-ب جون تختيون چارٽ جي صورت ۾ ڏنيون آهن. جيڪي هن ريت آهن. (9)

Roman characters
Arabic
Devanágarí
Gurmukhí
Khudáwádí
Shikárpuru
Sakkar
Luhánás
Bháṭias
Wániyái
Khwájas
Thaṭṭá
Hyderabad
Memons
Sewhání Bhábhirás
Ochiki Panjábí

+ The additional distinguishing points given with this, and other Arabic characters, are the same as are used by the Sindhees themselves

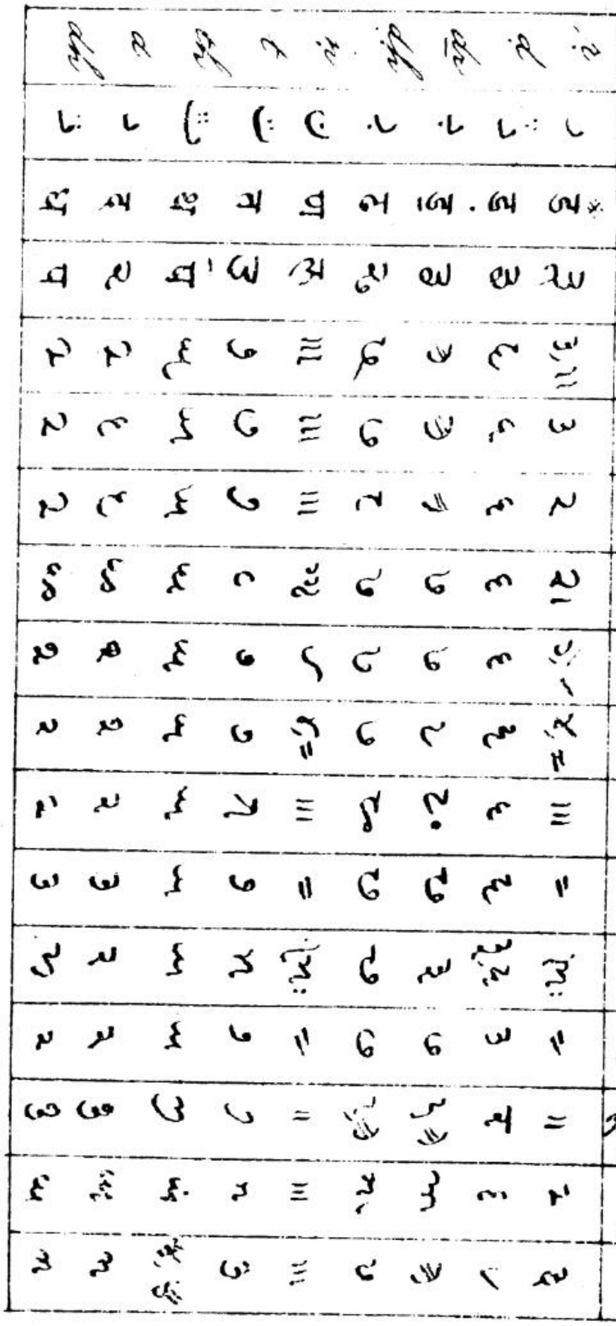

The Alphabet

Roman characters

Arabic

Devanágarí

Gurmukhí

Khudáwádí

Shikárpurí

Sakhar

Thattái: Lohánas; Bhátias

Láṛái

Wángái

Rájái

Khwajas

Maimons: Thattá; Hydrabad

Sewhání Bhábhirás

Uchikí Panjábí

The Alphabet

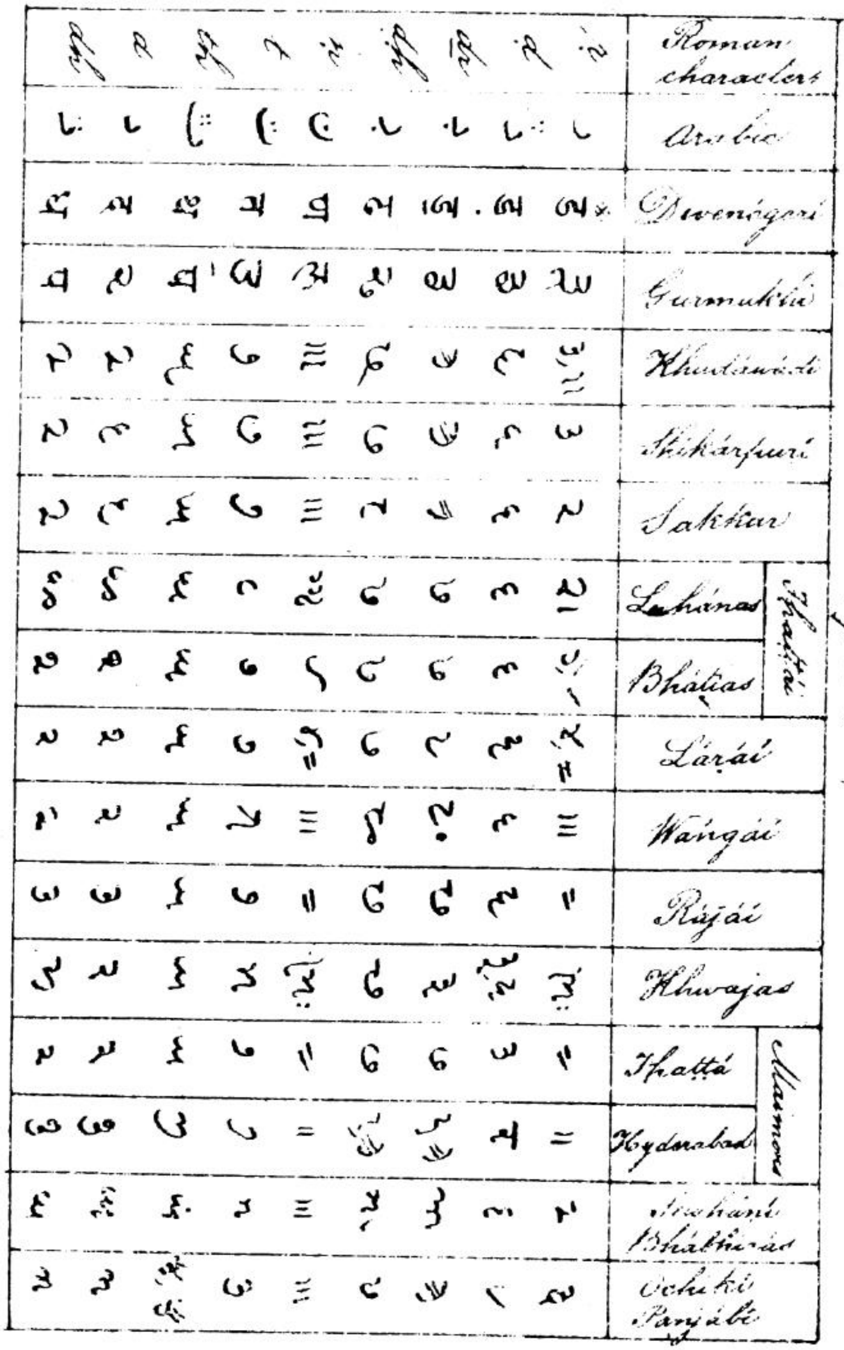

The Alphabet

Roman characters	Arabic	Devanagari	Gurmukhi	Khudawadi*	Shikarpuri	Sukkur	Thattai		Larai	Wangai	Rajai	Khwajas	Memoni		[illegible]hání Bhábhras	[illegible] Panjabi
							Lohánás	Bhátiás					Thatta	Hyderabad		
a	ا	अ	ਅ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
á	آ	आ	ਆ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
i	اِ	इ	ਇ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
í	اِي	ई	ਈ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
u	اُ	उ	ਉ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

* The Khudawadi is the character used at Hyderabad and by most of the respectable merchants throughout the country. That of the Shikarpoor and Sukkur merchants differs as will be seen but little from it.

These are however never written in commencing a word. In lieu of them m is used

1. ملتان ۾ ملتاني الف-ب
2. شڪارپور ۾ شڪار پوري الف-ب
3. دادو ۾ خُدا آبادي (خدا وادي) الف-ب
4. حيدرآباد ۾ ميمنائي الف-ب
5. ٺٽي ۾ ٺٽائي الف-ب
6. ڪراچي ۾ ڪوجڪي الف-ب

Khudawadi (Sindhi) script 1868 by Narayan Jagannath Mehta

هن تختي ۾ سنڌ تي سورمي دودي چنيسر جو ڪتاب ڀهريون دفعو لکيو ويو. جنهن

هن تختي ۾ سنڌ جي سورمي دودي چنيسر جو ڪتاب ڀهريون دفعو لکيو
ويو ڪتاب جو مٿيون مُک صفحو ثابتيءَ جي لاءِ هيٺ ڏجي ٿو.

Figure 4: Cover of a book containing the epic *Dodo Chanesar* written in Standard Sindhi (photo from Michel Boivin).

انگريزن جي حڪومت کان پهريان سيئي لکت واريون تختيون سنڌي ٻولي لکڻ لاءِ ڪم ايندڙيون هُيون. انگريز حڪومت انهن سيني لکت جي تختين کي ختم ڪري سنڌي ٻولي لکڻ لاءِ عربي رسم الخط الف —ب رائج ڪيو جيئن حڪمراني ڪرڻ ۾ آساني ٿئي. اِن ڳالهه مان سمجهڻ گهرجي تہ هتان جا ماڻهو لکت جي اُصولن کي ايترو تہ سمجهندا هئا، جو پنهنجي الف —ب تختي تيار ڪرڻ جي سگهه رکندا هئا.

1853ع ڪانپوءِ سنڌي ٻولي لکڻ لاءِ سنڌي عربي الف_ب سنڌي لکت لاءِ ڪم اچڻ شروع ٿي. جنهن سان نہ رڳو سرڪاري لکپڙهہ،نصابي ڪتاب لکيا ويا،پر ڳچ سارو سنڌي ادب سرجيو ويـو آهي. قديم سنڌي لکت وارو ادب مـوجوده سنڌي عـربي الف_ ب ۾ ترجمو ڪرڻ. جيئن عربن، انگريزن ۽ چين وارن پنهنجي ٻوليءَ ۾ سنسڪرت ۾ لکيل ڪتاب ترجمو ڪري ڪيا آهن. اُهي ئي ڪتاب سنڌي عربي الف_ب ۾ ترجمو ڪري سگهجن ٿا. ڀارت ۾ رهندڙ ڪافي سنڌي ديوناگري خط پڻ استعمال ڪن ٿا پر اُتي هڪ اندازي موجب سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال ابتر آهي. جو سندن نئون نسل سنڌي ٻوليءَ کان گهڻو واقف ناهي. ڀارت جا ڪي اديب ۽ محقق عربي رسم الخط پڻ استعمال ڪن ٿا.

هڪ دؤر ۾ سنڌي ٻولي، واڻڪي رسم الخط سان لکي ويندي، هئي اُن واڻڪي الف_ب جا ڪي اکر عربي الف_ب جي اکرن سان هِڪجهڙائي ظاهر ڪن ٿا. جيئن د، ذ، ڏ، ج، ع، ح، ف، و، ل ۽ ڪ اکرن جون تصويرون واڻڪي الف_ب ۾ موجود آهن، واڻڪي الف_ب جو چارٽ. گول دائري ۾ ڏيکاريل اکر هڪجهڙائي ظاهر ڪن ٿا. اِن ڪري اِهو چئي سگهجي ٿو تہ موجوده سنڌي الف_ب اَن قديم واڻڪي الف_ب جي سڌاريل صورت آهي.

Roman characters.	Dēvanāgarī.	Khudāwādī.*	Shikārpurī.	Sakkar.	Thattī. Luhānā.	Thattī. Bhātiā.	Lāṛī.	Waṅgāī.	Rājāī.	Khwājā.	Maimons. Thattā.	Maimons. Haidarābād.	Sewhāṇī Bhābhiṇā.	Southern Lahndā.
a	अ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ā	आ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
i	इ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ī	ई	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
u	उ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ū	ऊ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ē	ए	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ai	ऐ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ō	ओ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
au	औ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Scripts of Sindh by Garission

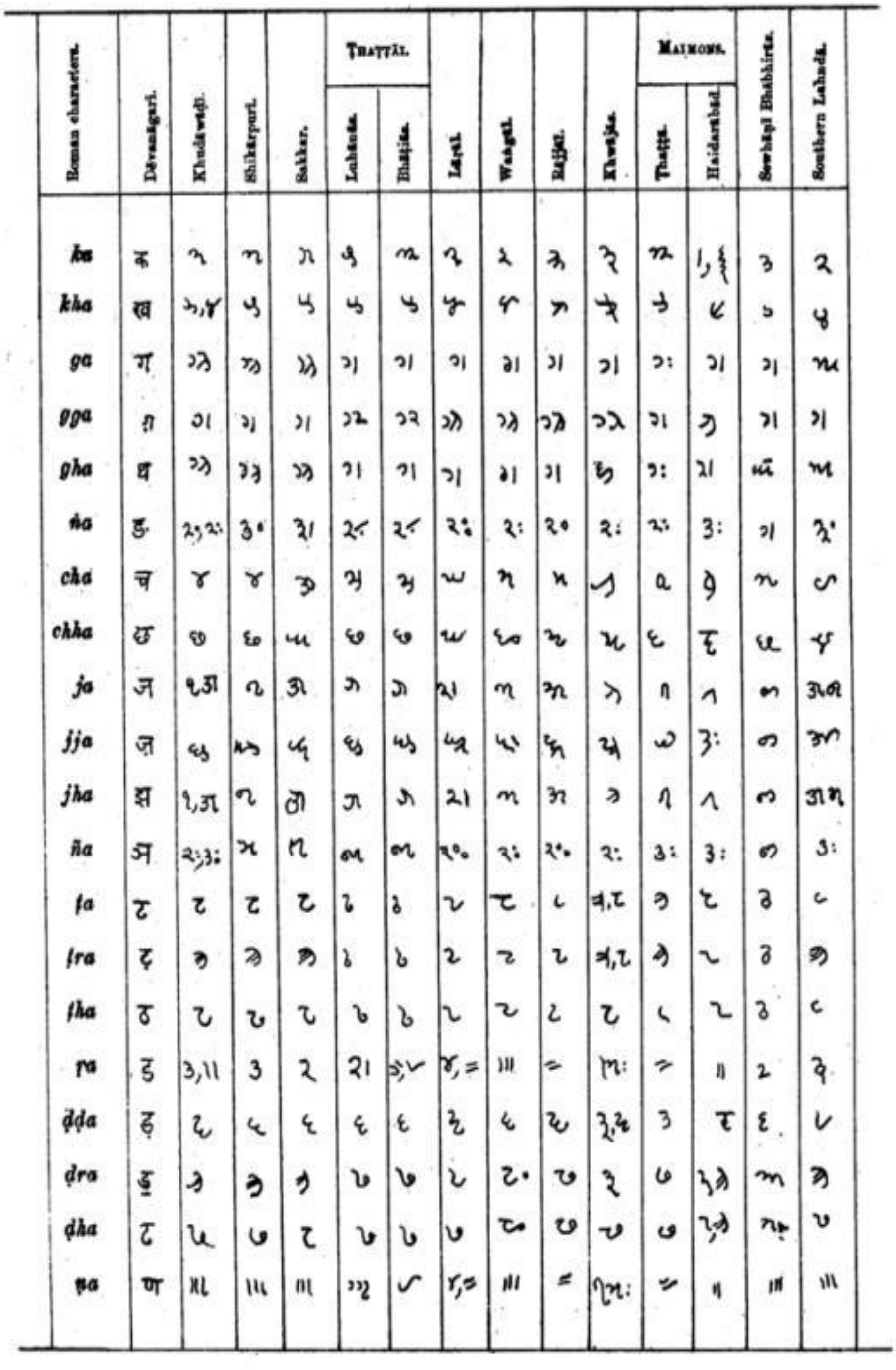

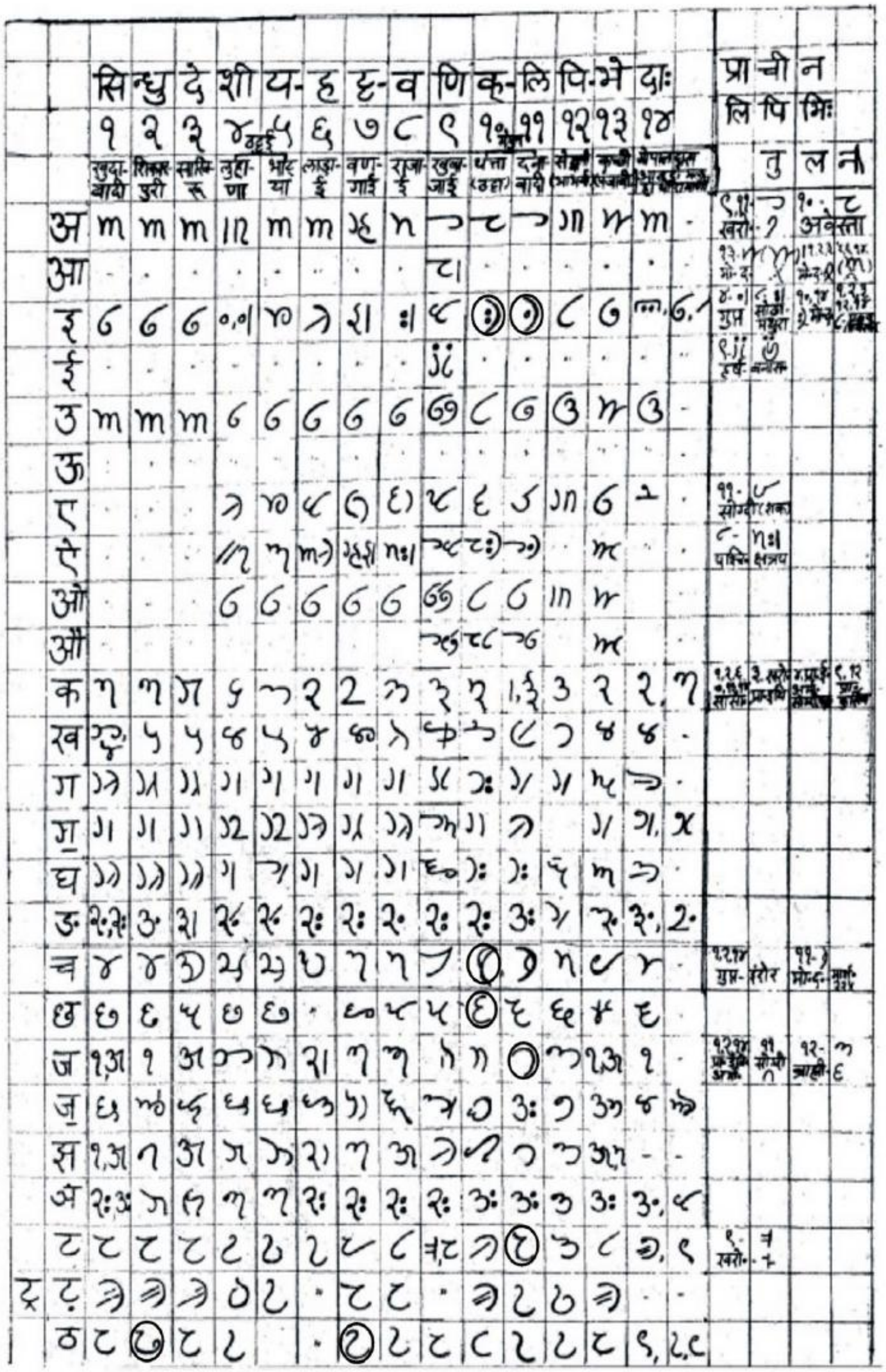
सिन्धुदेशीय-हड्डवणिक-लिपिभेदाः
प्राचीन लिपिभिः तुलना

Pandir Kishan Chand Jetley Script

هر دؤر ۾ ٻوليءَ جي الفابيٽ ۾ ڦير ڦار ٿيندي رهي آهي. اَڄان تائين اِهو اصلاح وارو عمل جاري آهي. اِها اصلاح صرف سنڌي لکت ۾ نہ، پر، سمورين ٻولين ۾ ٿيندي رهي آهي. الفابيٽ کي سُٺي کان سُٺو ڪرڻ جو ڪم هلندو پيو اچي ڪٿي بہ ڪا الف ـ ب ۾ ڪمي پيشي نظر آچي ٿي تہ ان کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وَيجي ٿي. جَنِ بہ ٻولين جي لکت واري الف ـ ب کي سنوارڻ جي ڪوشش نہ ٿي آهي، اُهي آهستي آهستي ختم ٿي ويون آهن هر هڪ ٻوليءَ جي ماهر اِها ڪوشش ڪئي آهي تہ هو پنهنجي ٻولي جي لکت واري الف —ب تختيءَ کي آسان ۽ خوبصورت ڪري ناهي. جيئن دنيا جي ماڻهن کي سکڻ ۾ آسان لڳي ٻوليءَ جي ضرورت مطابق الفابيٽ ۾ اکرن جو تعداد موجود آهي پنهنجي ٻوليءَ جي آوازن ۽ لهجن کي ذهن ۾ رَکي الف ـ ب تيار ڪرڻ پائيدار ۽ خوبصورت رهندي. پنهنجي ٻوليءَ جي لاءِ ٺاهيل الف ـ ب تختي پنهنجي ٻوليءَ مطابق موزون هوندي آهي. پرائي ٻوليءَ جا آواز پنهنجي الف —ب تختي ۾ ملائڻ غير ضروري آهي اهو بہ اِنَ ماحول ۾ جڏهن اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي ٻين کان اوڌارا اکر وٺڻ جي ضرورت ناهي.

منهنجي راءِ مطابق موجوده سنڌي لکت واري اکرن ۾ اصلاح جي ضرورت آهي. اُها اصلاح درست ۽ پائيدار هئڻ گهرجي. ٻوليءَ کي ڌاري ٻولين جي حملن کان بچائڻ لاءِ اَن کي آسان ۽ سولي ڪرڻ جي ضرورت آهي. جيئن پنهنجا توڙي پرا وا آساني سان لکي پڙهي سگهن. منهنجي ذاتي سمجهہ مطابق هن وقت سنڌي لکت جي اکرن ۾ ڪي اِهڙا اکر بہ آهن، جيڪي اضافي يا غير ضروري اکر لڳن ٿا. منهنجي هن راءِ جو مقصد اِهو آهي تہ سنڌي لکڻ لاءِ هڪ آواز لاءِ هڪ اکر هئڻ گهرجي. نڪي هڪ آواز لاءِ وڌيڪ اکر هئڻ گهرجن. اِن ڪري، غير ضروري اکر گهٽائڻ وقت جي ضرورت آهي. ڇو تہ لکڻ دوران ڇٽن، يا ٽِنِ يا ٻن اکرن مان هڪ اکر ساڳي آواز لاءِ چونڊڻ مشڪل ۽ ڏکيو مسئلو آهي. سنڌي لکت ۽ انگريزي لکت ۾ فرق ڏسو:

انگريزي ۾ نالا		سنڌي ۾ نالا		
لفظ	اکر	لفظ	اکر	نمبر
Zameer	Z	ضمير	ض	1.
Zeeshan	=	ذيشان	ذ	2.
Zaheer	=	ظهير خان	ظ	3.
Zubair	=	زبير	ز	4.

1	ث	ثمرين	=	Samreen
2	س	سليمان	=	Suleman
3	ص	صالح	=	Saleh

ساڳيا نالا سنڌي الف-ب سان لکڻ ۾ ست اکر ڪم آيا-پر، ساڳيا نالا انگريزي الف-ب سان لکڻ ۾ رڳو ٻه اکر ”S“ ۽ Z ڪم آيا. ڇا انگريزي ۾ لکيل نالا غلط آهن؟

اِن ڳالهہ جو حل منهنجي سمجهہ مطابقِ اهو آهي تہ اُهي اکر جيڪي اسان جي ٻوليءَ جي لهجن ۾ آوازن سان نٿا ملَنِ، انهن کي گهٽائڻ گهرجي، جيئن هيٺ ڏنل چئن اکرن سان صرف ”ز“ برقرار رکي باقي ٽن اکرن کي گهٽائڻ گهرجي.

ض-ذ-ظ	ز-

هيٺ ڏنل ”س“ اکر کي سنڌي لکت لاءِ برقرار رکِي باقي واڌو اکرن کي ڪڍي ڇڏڻ بهتر ٿيندو.

ث ص	س

هيٺ ڏنل ”ت“ اکر کي برقرار رکي باقي ط اکر کي ختم ڪري سگهجي ٿو.

ط	ت

هيٺ ڏنل ٻنهي اکرن مان ”غ“ اکر کي ڪڍي ”گ“ اکر کي برقرار رکڻ موزون ٿيندو.

گ

هيٺ ڏنل ٽنهي اکرن سان ”ع“ اکر ڪڍي، باقي ٻن اکرن کي برقرار رکجي.

ا

ء

هيٺ ڏنل ٻنهي اکرن مان ”ح“ اکر ڪڍي ”هہ“ کي برقرار رکجي.

هہ

هيٺ ڏنل اکرن مان ”ق“ ختم ڪري ”ڪ“ کي برقرار رکجي، پر، لکت جي خوبصورتي رکڻ لاءِ ٻنهي اکرن کي برقرار رکي سگهجي ٿو.

ڪ

52 اکرن مان جيڪڏهن 10 اکر گهٽايا وڃن تہ باقي 42 اکرن سان سنڌي ٻولي آساني سان لکي سگهجي ٿي. ان کان علاوه، "هہ" اکر جي ٻن صورتن واري استعمال کي الڳ ڪرڻ گهرجي جيئن پڙهندڙ کي وڌيڪ آساني ٿئي. منهنجي هن تجويز سان هر ڪنهن جو متفق هئڻ ضروري ناهي. پر اهي رايا غور طلب ضرور آهن.

لکت ۾ حرف علت جو اهم ڪردار آهي. حرف علت جا ٻہ قسم آهن، هڪ خود مختيار حرف علت ۽ ٻيو غير خود مختيار حرف علت، خود مختيار حرف علت جا اکر ا-و-ي ۽ ن آهن- ۽ غير خودمختيار صرف علت جون نشانيون هن ريت آهن:

1. سَ
2. س
3. سُ
4. سا
5. سو
6. سي
7. سَو
8. سُو
9. سَي
10. سِي
11. سان
12. سون
13. سُون
14. سَين
15. سِين.

نوٽ: جيڪڏهن هِڪَ اکر جا ايترا آواز ٿهي سگهن ٿا. پوءِ ساڳئي آوازي اکر لاءِ ٻين اکر جي ضرورت ڪانهي.

ٽِن هِڪَ آوازَ اکرن جو چارٽ

اکر	لفظ	اکر	لفظ	اکر	لفظ
سَ	سَرڪار	صَ	صَدرُ	ثَ	ثَمرُ
سِ	سِکَڻ	صِ	صِديقُ	ث	-

سُ	سُرڻ	صُ	صُلحُ	ثُ	—
سا	سارَڻ	صا	صادق	ثا	ثابِتُ
سي	سيڪڻ	صي	–	ثي	–
سو	سوغات	صو	–	ثو	–
سُو	سُومِري	ضو	صوفُ	ثُو	–
سَي	سَيرُ	صَي	–	ثَي	–
سِي	سِيرَ ڏيَڻُ	صِي	–	ثِي	–
سان	سانگو	صان	–	ثان	–
سون	سونهن	صون	–	ثون	–
سُون	سُونگاري	صُون	–	ثُون	–
سِين	سِينگارڻ	حيف	–	ثِين	–

مٿي ڏنل چارٽ ۾ ”س“ اکر سان سيني غير خود مختيار حرف علت سان فعل ۽ اسم وارا لفظ ٺاهي سگهجن ٿا. پر، ص ۽ ث سان صرف اسم وارا ڪجهه لفظ ٺاهي سگهجن ٿا. جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هي اکر سنڌي لکت جا بنيادي اکر ناهن. اِن کان علاوه، مون 300 لفظ فعل جا لکيا. انهن ۾ هڪ بہ اِهڙو لفظ نہ هو جيڪو ذ ض، ظ، ع، خ، ث، ۽ غ سان شروع ٿي فعل جو ڪم ڏئي. بهرحال، لکت جا اُصول غير ضروري اکرن جي الف_ب ۾ داخلا موزون نٿا مڃن.

مشهور ويب سائيٽ wikipedia لکي ٿي تہ پاڻيني چوٿين يا پنجينءَ صدي ڏاري ٻوليءَ جا 3959 اصول (Sutra) لکيا. جن کي ٻولي لکڻ جا اصول چيو ويجي ٿو. جيڪي هن Astadhyayai جي نالي سان ڪتاب ۾ لکيا آهن. جنهن جو مقصد ”اٺن بابن“ وارو چيو ويجي ٿو. دنيا جي ماهرن ان کي سنسڪرت جو گرامر سڏيو آهي. پر ان وقت اهو نالو رائج ڪونہ هو ان کي ڀاشا جو گرامر سڏيو ويو هو. سنسڪرت نالو پوءِ ڪنهن دؤر ۾ ڏنو ويو اها ڀاشا ڪهڙي هئي، ڪٿان آئي هئي ان تي سراج ميمڻ جي تازو آيل ڪتاب (Story of Sindh and Sindhi Languages Hi بهتر تفصيل ۾ موجود آهي. ڏسو wikipedia ۾ ڏنل حوالو:

“Shripd Krishna Bel Valkar (1915) An Accezml of different existing system of Sanskrit grammar”

سنڌو لکت جي باري ۾ Wikipedia لکي ٿي تہ سنڌو لکت (Indus

(Script)دنيا جي قديم لکت آهي. پر مالڪي نہ هئڻ ڪري اُها ختم ٿي چڪي آهي. هيءَ حقيقت جرمنيءَ جي ماهرن Die Indus-Schrift 2600-1800 جي عنوان سان سامهون آندي آهي.

حوالا:

1. Koskegnemi k./parpda, A:. A concordance to the texts is the Indus script, department of :پڙهو حوالو 1Asian and African studies, university of Helsinki, Research reports. No.3 Helsinki 1982"

2. پروفيسر ڪُرٽ چائلڊ مين جي ترجمي وارو ڪتاب Decipherment of Indus valley Script ويب لنڪ تي پڙهو www.scribd.com/23549227/schildmann_de

3. براهمي اسڪرپٽ (Brahmi script) جي باري ۾ ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو:

4. Jump up to scharfe Hartmut (2002) kharoshti and Brahmi Journal of the

American oriental soceity.

5. گُپتا اسڪرپٽ (Gupta Script) ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو.

6. Jump up to sri vastava Anupama. The development of imperial gupta Brahmi shipt new Delhi. Ramanand 1998.

7. شاردا اسڪرپٽ (Sharda Script) ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو.

8. Pandits to visit sharada temple. The Hindu 17_may 2006.

9. ناگِري اسڪرپٽ (Nagari script) ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو.

10. Jump up to gazatte of the Bombay presidency up p.30 at google books Rudrudaman's inscript in from 1st throug 4th centry C E found in Gujrat indai. Stan ford university Archives pages 30_45.

11. سڌام اسڪرپٽ (Siddham Script) ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو.

12. Chaudhuri saroj kumar (1998) siddham in china and japan. Socio_platonic papers no.88

13. ديوانگري اسڪرپٽ Devanagari script ويب لنڪ wikipedia تي پڙهو

14. Jump up to sulo mon, Richard 1998. indian epigraphy a guide to the study of insciptions in sanskrit, prakrit and the other in do Aryan languages. South Asia research oxford university press. Pp.33_41

15. جارج اسٽيڪ جو لکيل گرامر A grammar of the Sindhi language جيڪو 1847ع بمبئي مان شايع ٿيو. ويب لنڪ www.alibris.com

16. وساريل سنڌي واڻڪي اسڪرپٽ (Forgotten Sindhi script waranki)

17. ويب لنڪ forgoteen sindhi script by Rajesh Lakhani www.academia.edu/3691164

ڊاڪٽر احسان دانش

[ليڪچرر گورنمينٽ ڊگري ڪاليج، لاڙڪاڻو]

شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ اترادي لهجي جو اڀياس

A Study of Upper Northern Sindhi Dialect in the Poetry of shah Latif

Abstract:

Dialects of Sindhi language are attributed and named according to their geographic boundaries. Dialect of Sindhi language spoken in a particular area possesses its own importance. In the accent of every region, there exist elements of peculiarity in terms of pronunciation, and articulation; this lends beauty and color to every word and literary term of that particular accent.

On the language that Shah Lateef has chosen, scholar opinions vary. Some call it *Laari* (dialect typical to lower part of Sindh) and some take it as of *Wicholo (*dialect of central sindh). In fact, the language of Shah is extremely rich and multi-facet. Shah Lateef adopted every accent of spoken Sindhi inside and outside of Sindh, and awarded it a pertinent place in his poetry. Therefore, Shah cannot be limited as a poet of a particular accent/dialect. This is because; he spent many years travelling around nooks and corners of Sindh, and was impressed by culture and language of every territory. In the Upper Sindh, he went to Khairpur, Sukkur, Rohri, Ghotki, Larkana, Shikarpur and other districts. There are monuments, still, after his name.

Our focal point of study, in this paper, is *Utradi* dialect.

سنڌي ٻولي دنيا جي قديم زبانن مان هڪ آهي. هيءَ ٻولي ننڍي کنڊ جي اهم ٻولين ۾ ڳڻي وڃي ٿي. تهذيبي لحاظ کان هن ٻوليءَ جون پاڙون سنڌو ماٿر جي عظيم سڀيتا ۾ کتل آهن. سنڌن ٻوليءَ جون جاگرافيائي حدون جانچڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ موجوده سنڌ صوبي کان علاوه پاڪستان جي ٻين صوبن جهڙوڪ بلوچستان ۽ پنجاب جي مختلف علائقن توڙي پاڙيسري ملڪ هندوستان جي سرحدي علائقن تائين ڦهليل آهي. ڪاڪي ڀيرو مل مطابق ”سنڌي ٻولي قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي شهر سورت تائين هيون، جنهن ڪري

پنجاب جو ڪجھ ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا، لس ٻيلي ۽ مڪران سميت سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سڀني هنڌن اسان جي سنڌي ماڻهن راڄ ٿي ڪيو، جنهن ڪري سنڌي ٻولي جو انهن پاسن ڏي چالو آهي." [1]

پروفيسر علي نواز حاجن جتوئيءَ پنهنجي ڪتاب "علم لسان ۽ سنڌي زبان" ۾ رابرٽ اي. هل (Robert A. Hill) جي ڪتاب (Introductory Linguistics) جو حوالو ڏيندي لکيو آهي ته "هر زبان جو هڪ ملڪ ٿيندو آهي، جنهن جي گهٽ يا وڌ ايراضي ٿيندي آهي. انهيءَ ايراضيءَ اندر هڪ ئي زبان جا مختلف محاورا جدا جدا ڀاڱن ۾ موجود هوندا آهن. جن مان هر هڪ کي اتان جي "مقامي ٻولي" (Dialect) سڏبو آهي. باريڪ بينيءَ سان ڏٺو وڃي ته هر شخص جي ٻوليءَ جو طريقو بلڪل پنهنجو ۽ نرالو هوندو آهي، جنهن کي ذاتي زبان (Idiolect) چئي سگهجي ٿو. مگر اها آوازي، صرفي ۽ نحوي نگاهه کان ٻين جي ذاتي زبان کان نرالي نه هوندي آهي... سچ پڇ ته زبان نه رڳو هڪ شخص کان ٻئي تائين بدلجي ٿي، پر هر طبقي کان ٻئي طبقي تائين ڦري ٿي." [2]

ان ڦير گهير جا ڪافي سبب آهن. لسانيات جي ماهرن ان تبديلي جا سبب ٻڌائيندي ٻوليءَ جون حدون متعين ڪيون آهن. سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته "ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي." جنهن مان پڻ اها ئي مراد آهي ته هڪ حد کان ٻي حد تائين ساڳي ٻوليءَ جي لهجي ۽ محاوري ۾ ڦيرو اچي ٿو. انهن حدن جو تعين ان طرح ڪري سگهجي ٿو ته جنهن حد يا علائقي تائين ٻولي پنهنجي لهجي ۾ بنا ڪنهن ڦير ڦار جي ساڳي آهي، تنهن کي هڪ لهجو يا محاورو مڃڻ کپي ۽ جنهن علائقي کان ٻوليءَ جي لهجي ۾ تبديلي محسوس ٿئي تنهن علائقي کان ٻوليءَ جو ٻيو محاورو سمجھڻ گهرجي. ائين ئي مختلف ٻولين جا الڳ الڳ محاورا هوندا آهن. هر ٻوليءَ جو هڪ معياري لهجو (Standard dialect) هوندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ وچولي واري لهجي کي معياري لهجو سڏيو ويندو آهي. هنديءَ ۾ معياري ٻولي (Standard dialect) کي ڀاشا ۽ اهڙي ٻوليءَ جا محدود دائري ۾ رهندڙ عام ماڻهو ڳالهائين ٿا، جنهن کي وڀاشا/ لهجو (Dialect) چيو وڃي ٿو. "وڀاشا جي حد، جاگرافي مقرر ڪري ٿي، پر ڀاشا جي حد سڀيتا، سنسڪرتي ۽ ڀاونائون مقرر ڪن ٿيون...... وڀاشا ۽ ڀاشا جو ڀاڻ ۾ گهرو سٻنڌ آهي، چاڪاڻ ته وڀاشا کي اڳتي هلي ڀاشا جو پد ملي ٿو." [3]

سنڌي ٻوليءَ جي لهجن کي سنڌن جاگرافيائي حدن مطابق طئي ڪيو ويو

آهي ۽ انهيءَ لحاظ کان سندن نالا پڻ مقرر ڪيا ويا آهن. سنڌ جي اتر يا سِري واري علائقي ۾ جيڪو محاورو مروج آهي ان کي اترادي لهجو ڪوٺيو ويندو آهي. اهڙي طرح سنڌ جي جدا جدا طبعي ڀاڱن جهڙوڪ سنڌ جي لاڙ واري پاسي ڏي مروج لهجي کي جاگرافيائي حدبندين مطابق لاڙي لهجو ڪوهستان ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ کي ڪوهستاني لهجو ٿر ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ کي ٿري لهجو سنڌ جي وچولي ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ کي وچولي وارو لهجو لس ٻيلي ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ کي لاسي لهجو سڏيو ويندو آهي. انهن مان سنڌي ٻوليءَ جي هر لهجي ۾ الڳ الڳ حسناڪيون موجود آهن ۽ اهڙو مطالعو نهايت دلچسپ آهي.

جارج گريئرسن، لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد ائين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي معياري (وچولي)، سرائڪي (سري واري)، ٿاريلي (ٿر واري)، لاڙي، لاسي ۽ ڪاڇڪي محاورن جو مطالعو پيش ڪيو آهي. جڏهن ته ڪاڪي ڀيرو مل پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڇهه لهجا ڏنا آهن، جن ۾ سريلي، وچولي، لاڙي، ٿريلي، ڪڇڪي ۽ لاسي شامل آهن. اهڙي طرح ڊاڪٽر غلام علي الانا سنڌي ٻوليءَ جي لهجن کي اترادي (سريلي)، وچولي، لاڙي، ٿري، ڪوهستاني، ڪڇي ۽ لاسي ۾ ورهائي ٿو.

هن مقالي ۾ اسان جي مطالعي جو محور شاهه جي ڪلام ۾ موجود اترادي لهجو آهي، تنهن ڪري ڀهريان اترادي لهجي / محاوري بابت ڪجهه اهم ڳالهين تي روشني وجهڻ ضروري آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي بابت ڪاڪو ڀيرو مل لکي ٿو "سِرُ معنيٰ مٿو ۽ سرو معنيٰ مٿ يا مٿيون ڀاڱو. سنڌ جو اتر وارو پاسو. سنڌ توڙي سنڌو نديءَ جي وهڪ جو مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ٻنهي سببن جي ڪري اهو سرو سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٿلهي ليکي چئبو ته خيرپور رياست کان وٺي ويندي اٻاوڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادو کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهدادڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين "سِرو" آهي ۽ اتي جي ٻولي "سِريلي" سڏجي ٿي."[(4)] جڏهن ته پروفيسر شيخ محمد فاضل پنهنجي ڪتاب "ماٿيلي - اٻاوڙي جي ٻولي" ۾ لکي ٿو ته "لسانيات جي ڪن ماهرن اترادي محاوري کي "سِريلي ٻولي" سڏيو آهي، ڇوته اها ٻولي سنڌ جي ان طبعي ڀاڱي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن کي سِرو" ڪوٺجي ٿو. اها ڳالهه ڪنهن حد تائين ڪٿي تسليم ڪجي پر سِري جي حدن کي اترادي محاوري جون سرحدون سمجهڻ ڪنهن به حالت ۾ درست نه آهي. ڪنهن به خطي جي "طبعي جاگرافي" ۽ "لساني جاگرافي" ۾ صد في صد

مطابقت اتفاقي تہ ٿي سگهي ٿي پر عمومي طور تي ائين نہ آهي.“[5] هن ڪاڪي پيرو مل جو مٿيون حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ ”پيرو مل جي راءِ کي ٿلهي ليکي ئي قبول ڪري سگهبو ڇوتہ خيرپور ضلعي جِي اوپر واري وسيع ايراضي توڙي روهڙي، ميرپور ماٿيلي ۽ اٻاوڙي تعلقن جي اڀرندي طرف واري پٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو سنئون سڌو ٿري محاورو ڳالهايو وڃي ٿو. ٻئي طرف جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جي اولهندي پاسي بلوچستان جي شورڻ ۽ سبيءَ واري علائقي ۾ بہ اترادي محاورو رائج آهي. اٻاوڙي تعلقي جي اتر ۾ وري ماڇڪي جي ٻوليءَ جو گهڻو اثر آهي. اتان جي ٻوليءَ کي ”سرائڪي سنڌي“ تہ سڏي سگهبو پر ان کي اترادي ٻولي يا سريلي ٻوليءَ ۾ شمار ڪري نہ سگهبو... ائين ڪٺي ڇئجي تہ ”اترادي محاورو“ لاڙڪاڻي (قمبر شهدادڪوٽ)، شڪارپور، جيڪب آباد، سکر ۽ خيرپور ضلعن تي پکڙيل آهي. البتہ اهي ايراضيون جي بلوچستان، پنجاب ۽ هندوستان سان بلڪل متصل آهن، تن ۾ سندن قريبي علائقي وارين ٻولين جو اثر آهي، جنهن ڪري اتي ڳالهايل ٻولين کي نج اترادي محاورو سڏي نہ سگهبو.“[6] ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهيءَ پنهنجي ڪتاب ”سبيءَ جي ٻولي“ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اترادي محاوري تي ٻين ٻولين جي اثر جي حوالي سان لکيو آهي تہ ”اترادي محاوري تي سرائڪي، بروهي ۽ بلوچي زبانن جو اثر نظر اچي ٿو ڇوتہ اهي ٻوليون ڳالهائڻ وارا ماڻهو هن علائقي ۾ ڪافي تعداد ۾ رهن ٿا ۽ صدين کان اتي ئي رهائش پذير آهن.“[7]

جاگرافيائي لحاظ کان سرو ۽ لاڙ سنڌ جا بہ ڇيڙا آهن ۽ ٻنهي علائقن وچ ۾ هڪ وڏو فاصلو موجود آهي. اهڙي طرح ٻنهي علائقن ۾ ڳالهائي ويندڙ سنڌي ٻوليءَ جي لهجن ۽ اچارن ۾ وڏي تبديلي نظر ايندي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لکيو آهي تہ ”سنڌ جي لاڙ ۽ سري جي ٻولين ۾ وڏو فرق آهي. ايتري قدر جو صدها، بلڪ هزارها لفظ لاڙ واري حصي جا اهڙا آهن، جي سِري جا ماڻهو بنھ سمجهي ڪين سگهندا آهن. اهڙيءَ طرح سري جي ٻوليءَ ۾ بہ ڪيئي اهڙا لفظ آهن، جي لاڙ جا ماڻهو مشڪل سمجهندا آهن. انهيءَ کان سواءِ ٿر ۽ ڍٽ جي ٻولي وچان ئي نرالي آهي. شاھ ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ ڏسجي ٿو تہ سڀ ڪنهن قسم جي سنڌي ڪم آندل آهي، پر لاڙ جي سنڌي ڪجھ مڙئي سرس ورتايل آهي. جيتوڻيڪ لاڙ ۽ سري جي ٻوليءَ جا خاص خاص لفظ ڏاڍا وڻندڙ ۽ پيارا آهن، پر اهي پنهنجي حد ۾ ئي ڪم اچن ٿا، لاڙ جا لفظ سري ۾ ۽ سري جا لاڙ ۾ ڪم نہ ٿا اچن. ڳالهائڻ توڙي لکڻ ۾.“[8]

سنڌ جي هر خطي ۾ ڳالهائي ويندڙ سنڌي ٻوليءَ جي لهجن جي پنهنجي

پنهنجي اهميت آهي. هر علائقي جي لهجي، ڍار ۽ اچار ۾ فرق آهي ۽ هر محاوري ۾ پنهنجي حسناڪي موجود آهي. پروفيسر شيخ محمد فاضل اترادي لهجي جي اهميت اجاگر ڪندي لکي ٿو ته ”اترادي لهجي جي اپياس مان معلوم ٿئي ٿو ته هي لهجو لغت جي اعتبار کان وڏيڪ شاهوڪار ۽ گرامر جي قاعدن قانونن جي بيمثال پختگيءَ جو حامل آهي. هن لهجي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻين لهجن جي ڀيٽ ۾ نهايت قيمتي مواد موجود آهي، جنهن جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جي ارتقائي تاريخ معلوم ڪرڻ جا گهڻائي موقعا ميسر ٿي سگهن ٿا.“[9]

اترادي ٻوليءَ ۾ وڏو ادبي ذخيرو موجود آهي. سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ سان گڏ لوڪ شاعريءَ جو نهايت وڏو خزانو هن لهجي ۾ ملي ٿو. منصوري فڪر سان سلهاڙيل سنڌ جي سرمست شاعر حضرت سچل سرمست کان سواءِ سامي چيئن راءِ، قادر بخش بيدل، فقير محمد بيڪس، خوش خير محمد، روحل فقير، فقير تارڪ نجفي، وريل فقير ۽ ٻيا ڪيترا ئي شاعر جيڪي سنڌ جي اترادي حصي سان تعلق رکن ٿا، تن جي ڪلام ۾ اترادي لهجو غالب نظر اچي ٿو. ان حوالي سان ادب جي دفترن ۾ اترادي لهجي جو قديم ترين نمونو قاضي قادن (1443 ـ 1551) جي ڪلام جي صورت ۾ موجود آهي، جنهن کي قدامت جي لحاظ کان سنڌ جو پهريون وڏو ڪلاسيڪل شاعر سمجهيو وڃي ٿو. ان کان علاوه جديد سنڌي شاعريءَ جي مهندار شاعر شيخ اياز کان علاوه ڪشنچند بيوس، هري دلگير، تنوير عباسي، تاجل بيوس، عبد الڪريم گدائي، عطا محمد حامي سان گڏ موجوده دور جي سوين سهڻن شاعرن جو تعلق به سنڌ جي اتر واري علائقي سان آهي، ۽ انهن جي ڪلام تي سنڌي ٻوليءَ جو اترادي لهجو حاوي آهي.

”شاهه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ جيڪا سنڌي ٻولي استعمال ڪئي آهي، ان کي ڪن عالمن لاڙي ته ڪن وچولي واري ٻولي ڪوٺيو آهي پر حقيقت ۾ اها نهايت ڪشادي ۽ گهڻ رخي آهي. پٽائيءَ جي ٻوليءَ ۾ سنڌ جي مختلف طبعي ڀاڱن ۾ استعمال ٿيندڙ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ، اچار ۽ لهجا موجود آهن. لطيف سائين پنهنجي سير سفر دوران سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر ڳالهائي ويندڙ سنڌيءَ جي هر لهجي کي اپنايو ۽ پنهنجي ڪلام ۾ جاءِ ڏني.“[10] لطيف سائينءَ سنڌ جي درياهي، ساموندي، ٿر، ڪڇي، ڪاڇي ۽ ٻين علائقن ۾ ڳالهائي ويندڙ سنڌي جي خاص اصطلاحن ۽ محاورن کي پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيو آهي. قرآن، حديث، رومي ۽ ڪبير جي شعرن جو تت ڪڍي پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح سندس ڪلام تي عربي، فارسي ۽ هندي ٻولين ۽ ادبيات جو گهرو اثر موجود آهي، پر خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي

الڳ الڳ لهجن کي هن پنهنجي ڪلام ۾ اهڙي ريت استعمال ڪيو آهي، جو سندس رسالو سنڌي ٻوليءَ جي جدا جدا محاورن سان گڏجي هڪ حسين گلدستو بڻجي پيو آهي.

اسان جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي لهجن جي ڳالهه ڪريون ٿا ته سنڌ جي طبعي ڀاڱن ۾ ڪم ايندڙ ٻوليءَ ڏانهن ئي ڌيان ڇڪجي وڃي ٿو. هتي اسان جو موضوع به اهو ئي آهي پر شاعراڻي اصطلاح ۾ لهجي مان مراد رڳو ڪنهن مخصوص طبعي ڀاڱي ۾ ڪتب ايندڙ ٻولي يا لهجو نه پر ڪنهن شاعر جو مخصوص اندازِ بيان آهي. ان حوالي سان امداد حسيني لکيو آهي ته "شاعريءَ ۾ لهجي مان مراد اسٽائيل / اسلوب ورتي ويندي آهي. هر شاعر جو پنهنجو هڪ مخصوص لهجو، اسٽائيل يا اسلوب هوندو آهي ۽ ان مان ئي شاعر جي انفراديت جو تعين ڪيو ويندو آهي ۽ اسين شعر پڙهڻ، ٻڌڻ شرط پروڙي وٺندا آهيون ته اهو ڪنهن جو شعر آهي. لهجي جو تعين ٻوليءَ، شبد ـ پنڊار، اچار، نغمگيءَ، رواني، لفظن جي گهڙت جڙت، سِٽَ ـ سِٽاءُ، سُر، گهاڙيٽي، معنيٰ ۽ مقصد جي آڌار تي ڪيو ويندو آهي. اهي سمورا ڳُڻ ـ سَڳڻ ڳوهجي سوهجي، شاعريءَ ۾ گڏجي سڏجي ٿا وڃن ۽ انهن جي مجموعي تاثر کي اسين لهجو چئون ٿا ۽ اڳتي هلي اهو شاعر پنهنجي مخصوص لهجي جي آڌار تي ئي سڃاپجي ٿو. اهو لهجو شاعر جي فطرت جو حصو ٿي ويندو آهي."[11] شاهه لطيف جي ڪلام جي معاملي ۾ اسين ڏسندا سين ته هن سنڌ جي مختلف طبعي ڀاڱن جي لهجن کي ڪتب آڻيندي حقيقت ۾ هڪ نئين لهجي کي جنم ڏنو آهي. ان کي اسان لطيفي لهجو چئي سگهون ٿا. اهوئي لهجو شاهه جي ڪلام جي سڃاڻپ آهي.

امداد حسينيءَ مطابق "لطيف سائين سڄي سنڌ گهميو آهي. عام ماڻهن، سُگهڙن، گُني ماڻهن، راڳين، شاعرن، عالمن سان مليو آهي، انهن سان صحبتون ڪيون اٿس. ان ڪري سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سمورا لهجا اچي ويا آهن. اترادي، وچولو، لاڙي، ٿري، ڪڇي، ڪوهستاني ۽ لاسي ـ انهن مڙني لهجن کي شاهه سائينءَ ٻڌو ۽ پاڻ ۾ جذب ڪيو ۽ اهي سمورا لهجا سندس فطرت جو حصو بڻيا ۽ جذب، ڪيف ۽ وجداني ڪيفيت ۾ اهي سندس شاعريءَ ۾ اچي ويا آهن. شاهه سائين سان اٿاهه محبت ۽ عقيدت جي ڪري، انهن لهجن جا ڳالهائيندڙ لطيف کي پنهنجو سمجهن ٿا... مثلاً ج. ع منگهاڻي "شاهه لطيف جي ٻولي ـ تحقيقي جائزو" ۾ لطيف سائين جي لفظن کي ڪوهستاني ۽ لس ٻيلي جا لفظ چوي ٿي... ان ريت اترادي دوست لطيف سائينءَ کي پنهنجي لهجي ۾ پڙهندا آهن ۽ چنڊ کي چنڊر، چُون کي چَونَ، پُون کي پَوَنَ، رُون کي روئن، ڪؤنر کي ڪنور ۽ پؤنر کي پنور پڙهندا آهن. اهي اچار سندس عين لهجي مطابق

آهن. جيئن نيٺ لاڙي ”پٽ“ کي ”ٻٽ“ اُچاريندا آهن.“ (12)

ڊاڪٽر غفور ميمڻ جي اها راءِ درست آهي تہ ”پٽائي جي ٻوليءَ بابت سنڌ جا عالم لهجن ۽ علائقن ۾ ورهايل آهن. اترادي پنهنجي معنيٰ ٿو ڏئي، لاڙي چوي ٿو آئون صحيح آهيان، ٿري پنهنجي معنيٰ ڪيڏي وينو آهي، ڪوهستان وارو چوي ٿو تہ پٽائي جي بيتن جي لفظن جي معنيٰ صرف اسان کي اچي ٿي. ڪي عالم اهڙا بہ آهن جيڪي پٽائيءَ جي ٻوليءَ کي معياري يا اڪيڊمڪ لهجي ۾ تبديل ڪرڻ جي خواهش رکن ٿا. شاهہ بيتن جي موسيقي ۽ جماليات ناهڻ لاءِ سيئي لهجا استعمال ڪيا آهن. ايتري قدر جو عربي ۽ فارسيءَ جا لفظ بہ انهيءَ موسيقيءَ لاءِ استعمال ڪيا اٿس. (13)

شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ جيڪا وسعت ۽ گوناگونيت آهي ان جو وڏو ڪارڻ ئي اهو آهي تہ هن جو مڪمل ڪلام سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن هڪ لهجي تي آڌاريل نہ آهي، پر ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مختلف لهجن جي آميزش موجود آهي. ”شاهہ صاحب جن جن خطن جو سير ڪيو انهن مان هر خطي جي ماحول ۾ رائج مقامي لهجي، ان لهجي جي خاص خاص لفظن، فقرن، اصطلاحن، چوڻين ۽ پهاڪن کي، پنهنجي رسالي جي مختلف سُرن ۾ محفوظ ڪيو. ان کان سواءِ انهن خطن ۾ رهندڙ ماڻهن جي ڪرت، ڌنڌن ۽ مشغلن ۾ ڪم ايندڙ لفظن جي وڏي خزاني کي بہ پنهنجي رسالي جي لغوي خزاني جو حصو بڻائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح هن، سنڌي ٻوليءَ جي ڌار ڌار لهجن، جهڙوڪ: اترادي، وچولي، لاڙي، ٿري، ڍاٽڪي، پارڪري، ماڇري، ڪارائي، منڇري، درياهي، ڪوهستاني ۽ ڪاڇي واري لهجي کان سواءِ، لاسي، جدگالي ۽ فراقي لهجن کان سواءِ ميواڙي، مارواڙي، جيسلميري ۽ ڪڇي ٻولين جي لغوي خزاني کي بہ پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيو. شاهہ صاحب انهيءَ سموري لغوي خزاني کي سنواريو سڌاريو، ان ۾ نواڻ آندي ۽ سنڌي زبان کي هر لحاظ کان وسيع، مائيدار ۽ شاهوڪار بنايو.“(14)

اهڙيءَ طرح شاهہ سائين سنڌي ٻوليءَ جي متروڪ ٿيل لفظن کي پڻ پنهنجي ڪلام ۾ محفوظ ڪيو. شاهہ جي ڪلام ۾ گهڻ معنائن وارن لفظن لاءِ هڪ هڪ لفظ ڪم آڻڻ، لفظن جي نئين وياڪرڻي صورتن جوڙڻ، سادن ۽ بنيادي لفظن جي پنيان پڇاڙيون ملائي نوان لفظ ناهڻ، ٻٽن يا تڪراري لفظن جي استعمال، ابتڙ لفظن يا لفظن جي ضدن جي استعمال، هڪ لفظ لاءِ گهڻن هم معنيٰ لفظن جي استعمال، سنڌي وياڪرڻ جي متصل ضميرن جي استعمال، ٻوليءَ ۾ حالتن جي گردانن جي استعمال، حرف جرن جي استعمال، اسم تصغير جي استعمال، فعل متعدي مجهول جي استعمال، اسم مفعول جي استعمال، مخفف صورتن جي استعمال وارين خصوصيتن جي حوالي سان ڊاڪٽر غلام

علي الانا صاحب جو تحقيقي اپياس بي مثال آهي.[15] ڊاڪٽر الانا صاحب شاهه لطيف جي ڪلام ۾ حسن بيانيءَ وارين خوبين کي بيان ڪندي لکيو آهي ”علم السان جي نقطه نگاهه کان، حسن بيانيءَ جي حوالي سان، شاهه صاحب پنهنجي ڪلام جي ٻوليءَ ۾ نوان تجربا ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي عبارت ۽ اسلوب ۾ انقلابي تبديليون آڻي ڇڏيون. “ [16]

شاهه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ پنهنجي ٻاجهاري ٻوليءَ کي اهڙي ريت استعمال ڪيو آهي جو مٿي ذڪر ڪيل خاصيتن کان علاوه به سنڌس شاعريءَ ۾ ڪيئي لغوي ۽ لسانياتي خوبيون پيدا ٿي پيون آهن. تڏهن ئي ته علامه دائود پوٽي چيو آهي ته ”شاهه جي بزرگي ۽ شهرت هن حقيقت ۾ سمايل آهي، جو هن پنهنجي ٻاجهاري ٻوليءَ جي وسيلي سنڌ جي خاص توڙي عام ماڻهن جي خيالن ۽ افڪار جي خاصي ترجماني ڪئي آهي. سندس زبان ۾ اها سلاست ۽ صفائي، اها شيريني ۽ شيوائي، اها رنگيني ۽ رعنائي، اها جاذبيت ۽ ارڏائي، اها فصاحت ۽ بلاغت، اها لطافت ۽ نزاڪت، اها اونهائي ۽ پنهائي رکي آهي، جو پڙهيلَ سواءِ دقت جي ڪيس پڙهي ۽ پُرجهي سگهن ٿا. جهانگي جهنگن ۾ جهجندي، ڌنار ڌڻ چاريندي، هاري هر ڪاهيندي، زالون انَ پيهندي ۽ هنڌ سوريندي، پورهيت پورهيو ڪندي، غريب ۽ شاهوڪار، اعليٰ ۽ ادنيٰ، هندو ۽ مسلمان، سندس بيت جهونگارين ٿا. “[17] ظاهر ٿيو ته ڀٽائيءَ کي عوامي پذيرائي ملڻ جو هڪ وڏو ڪارڻ سندس ٻوليءَ جو خوبصورت ۽ فنڪاراڻو استعمال آهي، اها ٻولي جيڪا پنهنجي پوري جاذبيت ۽ سگهه سان قاريءَ جي حواسن تي ڇانئجي وڃي ٿي. ”لطيف جيڪو سدا حيات شاعر جو پد ماڻيو آهي، ته ان ۾ خود لطيف جي خلقيل ٻوليءَ جو وڏو عمل دخل آهي ۽ ظاهر آهي ته اها ٻولي به امر آهي، جيڪا لطيف جي اظهار جو واحد وسيلو آهي. لطيف وٽ سٽ سٽاءُ ۾ جيڪو لفظن جو جڙاءُ آهي، ان جو جوهر اڄ تائين نه رڳو جهڪو نه ٿيو آهي، بلڪ اهو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ جرڪندو ٿو وڃي..... لطيف وٽ لفظُ هيري مثل آهي ۽ لطيف ان جي تراش خراش ڪري، سِٽَ سَريءَ ۾ پوئي ان جي معنيٰ جا ست ئي رنگ جهرڪائي ڇڏيا آهن. “[18] لطيف جي هيرن جهڙن لفظن نه رڳو ٻوليءَ جي سونهن ۽ سوڀيا وڌائي آهي پر ان سان سنڌي ٻوليءَ ۾ خوبصورت لفظي ذخيري جو به اضافو ٿيو آهي. ڀٽائي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جيڪا ٻولي ڪتب آندي آهي ان جي خوبين تي ڳالهائيندي ڊاڪٽر پرسو گدواڻي پنهنجي ڪتاب ”ڇپر ڇانئون مڪيون“ ۾ لکي ٿو ته ”شاعر پنهنجي رچنائن ۾ ٻوليءَ کي الڳ الڳ روپن ۾ ڪم آڻيندو آهي. اهڙي حالت ۾ ٻوليءَ جو ڪردارن موجب هجڻ

ضروري آهي ۽ ان ڪري ٻوليءَ ۾ اصليت ۽ سچائيءَ جا ڳُڻَ اچي ويندا آهن... شاهه صاحب جي شعر ۾ هي گڻ تاجي پيٽي سمايل آهي. ڇا تہ پنهنجي سورمين جي واتان دک داستان ۽ برهہ جي باهہ جا ورڻ سندن ئي سليس، منڙي ۽ چيندڙ ٻوليءَ ۾ چوايا اٿس." [19]
گدواڻي صاحب شاهه جي ٻوليءَ جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو تہ "هر ڪنهن ويچار يا ڀاو کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ليکڪ يا شاعر کي لفظن جي چونڊ ڪندي ڪافي سُجاڳ ۽ هوشيار رهڻو آهي. ظاهر ڪيل ويچار يا ڀاو لاءِ صحيح لفظ جو استعمال ئي ڀاو ۽ ويچار جي اظهار جو ڪامياب ماپو آهي....... شاهه جو شعر ان گڻ سان ڀريو پيو آهي. سندس رسالي ۾ ڪو اهڙو اکر نہ آهي جو گهر گهلو هجي." [20]

اسين هن مقالي ۾ شاهه جي شاعريءَ تي اترادي لهجي جي اثر جي حوالي سان سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي جي صوتياتي ۽ صرفي خوبين تي روشني وجهندي ۽ اترادي ٻوليءَ تي ٻين ٻولين جي اثر کي ظاهر ڪندي ڀٽائيءَ جي ڪلام جِي پرک ڪرڻ جِي ڪوشش ڪندا سين. اهڙي ريت آخر ۾ سنڌ جي اتر واري علائقي ۾ استعمال ٿيندڙ خاص خاص لفظن کي سامهون رکندي ڀٽائيءَ جي اترادي لهجي تي ڳالهائيندا سين.

اسين شاهه کي ان ڪري بہ سنڌي ٻوليءَ جي فقط ڪنهن هڪ لهجي جو شاعر نہ ٿا چئي سگهون جو هن پنهنجي عمر جا انيڪ سال سفر ۾ گذاريندي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ گُهمي ۽ هر خطي جي ثقافت ۽ ٻوليءَ جي لهجي کان متاثر ٿيو. اتر ۾ هن خيرپور، سکر، روهڙي، گهوٽڪي، لاڙڪاڻي، شڪارپور ۽ ٻين ضلعن ۾ پنهنجا پير ڏريا جتي اڄ تائين ڀٽائي جا تڪيا، لوڙها، اوتارا ۽ دونهيون قائم آهن. خاص طور شڪارپور ضلعي جي ڳوٺ ترائي ۽ ڳاهيجا ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جي نائچ ۽ نظر ڏيٿو ڳوٺ ۾ ڀٽائي جا تڪيا، خيرپور ضلعي جي ڳوٺ سڳيون ۽ ڄامڙا ۾ ڀٽائي جا لوڙها توڙي سکر ۾ گٽنگ واهہ لڳ رسول شاهه مست تي شاهه جو تڪيو ان حوالي سان خاص اهميت رکن ٿا. نائچن ۾ تہ لطيف سائين جو پهراڻ پڻ موجود آهي. اهڙي طرح شڪارپور، روهڙي ۽ گهوٽڪي شهرن ۾ پڻ لطيف جا تڪيا ملن ٿا. مطلب تہ لطيف سائينءَ پنهنجي سير سفر دوران سنڌ جي اترين يا سِري واري علائقي ۾ ڪافي عرصو گذاريو آهي، جنهن ڪري سندس ڪلام تي اترادي لهجي جو اثر سچائيءَ آهي.

اترادي لهجي جو صوتياتي نظام ۽ شاهه جو ڪلام:

ٻوليءَ جي آوازي علم کي صوتيات (Phonology) چيو ويندو آهي. اهو لفظ عربي ٻوليءَ جي لفظ "صوت" مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "آواز". "آوازن جي گروه بندي ڪرڻ صوتيات جي مکيہ مقصدن ۾ شامل آهي. هر ٻوليءَ کي پنهنجو

پنهنجو صوتياتي سرشتو آهي. ٻولين جي لهجن ۽ محاورن جو صوتياتي سرشتو ۽ معياري ٻوليءَ جو صوتياتي سرشتو ساڳيو هوندو آهي، سواءِ ڪن جزوي فرقن جي.“ [21] ”ٻولين جي آوازن جو اڀياس هن وقت علمي صورت اختيار ڪري چڪو آهي، جنهن کي علم آواز (Phonetics) سڏجي ٿو... صوتيات جون ٻه مکيه شاخون آهن: هڪ علم آواز (Phonetics) ۽ ٻي علم صوتيه (Phonemics). انهن ٻنهي کي گڏي صوتيات سڏجي ٿو. ازنسواءِ ان ۾ آوازن جي ڊگهائپ، بلندي، تيزي ۽ لاهه چاڙهه يعني ڍار جو به جائزو ورتو ويندو آهي.“ [22]

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ لکيو آهي ته ”هر ٻوليءَ جو پنهنجو مزاج ٿيندو آهي، ۽ ان ٻوليءَ جا لهجا ان جي مزاج موجب ٺهندا آهن. ڪن ٻولين ۾ لفظن جا اچار مقرر ۽ مستقل ٿين ٿا. انهن ٻولين ۾، لفظن کي فقط هڪڙيءَ ريت اچاري سگهجي ٿو ۽ ڪنهن به صورت ۾ انهن جي اچارن ۾ ڦير گهير نه ٿي ڪري سگهجي. لکيل صورت ۾ انهن ٻولين جون اعرابون مستقل آهن. مثلاً عربيءَ جو لفظ محبت آهي، ته عربيءَ ۾ اهو هر حالت ۾ انهيءَ طريقي سان اچاريو ويندو، جيئن لکيو ويو آهي، يعني م ۽ ح تي زبر، ب تي شد ۽ ت تي جزم. ڪنهن به صورت ۾ ان جي اچار ۾ ڦير گهير نه ايندي، لفظن جا اچار متعين آهن، ۽ هر حال ۾ ساڳيا هوندا آهن. ان جي بر عڪس، ڪن ٻولين ۾، ڪن لفظن توڙي لکيل ٻولي ۾ گهٽائي يا وڌائي سگهبو آهي، يا ڪن حالتن ۾ ڇڪي تاڻي سگهبو آهي. يورپي ٻولين مان اهڙي هڪ ٻولي آهي انگريزي، ۽ ننڍي کنڊ جي ٻولين مان اسان جي سنڌي ٻولي هڪ آهي.

هر ٻوليءَ وانگر سنڌي ٻوليءَ کي به پنهنجو لهجو آهي، جيڪو اچارن جي بنياد تي ٻڌل آهي، ۽ ٻين ٻولين وانگر سنڌي ٻوليءَ جي اها خاصيت آهي، ته هوءَ پاڻ ۾ آيل ٻولين جي لفظن جي اچار کي پنهنجي لهجي آهر مٽائي ٿي ڇڏي. جيئن مٿي ڄاڻايل عربيءَ جو لفظ ”محبت“ سنڌيءَ ۾ لهجي جي اثر هيٺ ڦري مَحَبَتَ ٿيو وڃي. شاهه لطيف به چيو آهي:

مَحَبَتَ پائي من ۾، رنيا روڙيا جن.“ [23]

ڊاڪٽر هدايت پريم جي چوڻ موجب ”سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي ۽ اترادي لهجي جي صوتياتي سرشتي ۾ ڪوبه فرق نه آهي سواءِ هيٺ ڄاڻايل عيوضي آوازن (Allophones) جي: ٽر، ڊر، ڍر، ٽر.... سنڌي الف بي ۾ (ٽر)، (ڊر) ۽ (ڍر) آوازن جي نمائندگي ڪرڻ لاءِ ڪوبه اکر مقرر ڪونه ڪيو ويو آهي. اترادي ماڻهو لکيل اکر ”ٽ“ کي ”ٽر“ ۽ ”ڊ“ کي ”ڊر“ ڪري اچاريندا آهن. در اصل جنڊُ، پاٽِ ۽ پُٽُ لفظن

کي سنسڪرت ۾ جندر، چندر، پاتر وغيره چيو ويندو آهي. اهي لفظ جيڪڏهن سنسڪرت مان سنڌيءَ ۾ آيا آهن ته انهن جي اچار ۾ (ر) هئڻ وڌيڪ درست آهي، پر جيڪڏهن سنڌيءَ مان سنسڪرت ويا آهن ته به ائين چئي سگهجي ٿو ته اصل ۾ ئي انهن لفظن ۾ (ر) آواز شامل هو. يا اجا به ائين ڪٿي چئجي ته اهي لفظ سنسڪرت ۽ سنڌي ٻنهي ۾ هڪجهڙا آهن. چوته ٻئي همعصر ۽ پيئر ٻوليون آهن ته به (ر) جو آواز ٻنهي ٻولين ۾ هئڻ گهرجي."[24] اهڙي طرح سرائڪي ٻوليءَ ۾ به "چنڊ" کي "چندر" ۽ "پُٽَ" کي "پتر" چيو ويندو آهي.

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ اهڙا ڪيئي لفظ ملن ٿا، جن کي معياري لهجي ۾ "رِ" کان سوا اچاريو ويندو آهي ۽ اترادي لهجي مطابق انهن لفظن جي آخر ۾ "ر" گڏائي کين ڏگهو ڪري مرڪب لفظ طور اچاريو ويندو آهي.

چوڏهِينءَ چَندَا! تون اُڀرين، سَهسين ڪَرِئين سينگارَ

**

چَندَا! تنهنجِي ذاتِ، پاڙيان نه پِريُنِ سين

**

چَندَا! چوانءِ سَچُ، جي مَنِي مور نه پانئِئين (سُر ڪنيات، د 1)

**

چِمِڪِنِ چوڏَس چَندَ جِئَن، وِجڙِيُون وَهِسَنِ (سارنگ، د 3)

**

جَندِي پايو جانِ ۾، ڏُکِي ڏُکَ ڏَري (حسيني، د 4)

**

پايو جَرُ جَندَنِ ۾، ڪوڏان ڪَنِّ ڪِهُون (مارئي، د 8)

**

عَليَءَ پُٽَ اَمِيرَ، ڪَندا راڙو رُڪَ سين (ڪيڏارو، د 1)

**

پِنَنِ جِو پَٽُ ڪَٽِي، سو جي سُجاڻِ (رامڪلي، د 7)

**

پَٽُ هَٽِي پَٽَ سين، پيري تِنِ پَڳو (رامڪلي، د 9)

**

سا سِٽَ نه سارِينِ، اَلف جنهن جي اَڳَ ۾ (يمن ڪلياڻ، د 5)

**

سارَنگَ سائي سِٺَ، جَهڙِي لالِي لاکَ جي (سارنگ، د 2)

**

اَمڙِ! اوري اَڃُ، تہ سِٺَ سُٺايَنءِ سُورَ جِي (حسيني، د 2)

**

سا لُوئِي لِيلان جِيئن، مَٽِيو جنهن مِٺُ ڪِيو (معذوري، د 2)

**

ماڻِڪُ مِٺُ سَندومِ، اونداهِيءَ ۾ سوجِهرو (ديسي، د 6)

**

اَگِهيا سُٺَ سَندَنِ، پائي ترازِيءَ نہ توريا.

**

سُٺُ اُنِين جو سَڦرو جي پَرِ ۾ پِچائِينِ (سُر ڪاپائتي)

شاهہ سائينءَ جي مٿين بيتن ۾ چنڊُ، جنڊُ، پُٺُ، پَٺَ، سِٺَ، مِٺُ ۽ سُٺُ لفظن هيٺان ليڪ ڏئي کين واضح ڪيو ويو آهي. اهي ۽ اهڙا ٻيا لفظ اترادي لهجي موجب آوازي ڦيري سان اچاريا ويندا آهن ۽ انهن سڀني لفظن ڀنيان ”ر“ گڏائي ويندي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جو خيال آهي تہ ”جنڊر“ جو اچار اصلي سنسڪرت اچار جي نزديڪ تر آهي ۽ انهيءَ ڪري پڪي سنڌيءَ جي اچار (جنڊ) کان وڌيڪ صحيح آهي. تعجب جي ڳالهہ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ڪڇي محاوري ۾ ”ڊ“ بجاءِ ”در“ ۽ ”ٽ“ بجاءِ ”تر“ اصلي ۽ صحيح اچار لفظن ۾ موجود آهن. سنڌيءَ جي وچولي واري پڪي محاوري ۾ ”در“، ”تر“ جي صورتن ۾ ڪن لفظن ۾ موجود آهن. (جيئن تہ جندر، چندر، پاتر، پتر) مگر حيدرآباد خواه نصرپور جي مڪاني ۽ آس پاس واري ”چالو عامہ“ ۾ اهي اچار سُسي سُڪي وڃي ”ڊ“ ۽ ”ٽ“ تي بيٺا آهن. (چنڊ، پُٽُ). حيدرآباد جي پڙهيلن وري پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ سبب اهي سُڪا ۽ مڪاني اُچار سنڌي صورتخطي ۾ رائج ڪري ڇڏيا. ڪڇي محاوري ۾ عام طور ”چنڊ“ کي (چندر)، ”جنڊُ“ کي (جندر)، ”پاٽِ“ کي (پاتر)، ”پُٽَ“ کي (پتر)، ”هيڊ“ کي (هيدر)، ”ڇيٽ“ کي (ڇيتر)، ”بڊو“ کي (بدرو)، ”کيٽ“ کي (کيتر)، ”ڏانٽو“ کي (ڏانترو)، ”جوٽڙ“ کي (جوترڙ)، ”مِٽَ“ کي (متر)، ”ننڊ“ کي (نندر) وغيره ڪري اچاريندا آهن ۽ اهي اچار از روءِ لغت وڌيڪ صحيح آهن.“[25]

ڊاڪٽر قاسم ٻگهيي موجوده دور ۾ وچولي واري لهجي جي آوازي ڦرڻن تي تحقيق ڪندي اهو نتيجو ڪڍيو آهي تہ ”گريئرسن کان پنجاهہ سال بعد ڊاڪٽر بلوچ

(1965) ۽ ڊاڪٽر الانا (1967) جي تجزيي مطابق تہ اها ”ر“ صرف سريلي محاوري جا ڳالهائيندڙ ”ٿي“، ”ڪنڊ“ ۽ ”ڏيڍ“ وغيره لفظن ۾ استعمال ڪن ٿا ۽ وچولي توڙي ٻئي ڪنهن بہ سنڌي محاوري جا ڳالهائيندڙ استعمال ڪونہ ٿا ڪن..... وقت سان گڏ سنڌيءَ ۾ اهم لسانياتي تبديلي رونما ٿي چڪي آهي، جنهن مطابق ”ر“ جو مقامي / فطري اچار ”نہ اچارڻ“ واري ڦرڻيءَ ۾ تبديلي ٿي چڪي آهي.“[26]

”ارنيسٽ ٽرمپ اترادي ٻوليءَ لاءِ راءِ ڏني آهي تہ ان جا اچار ڇِتا آهن. ڇِتن اُچارن مان مراد آهي تہ سُر آواز نمايان آهن ۽ پوريءَ ريت ڪڍيا وڃن ٿا. ان جي وضاحت اها آهي تہ اتر ۾ چئبو ”چيائون“ تہ لاڙ ۾ ان جو اُچار آهي ”چئون“ يا ”چيئون“. اترادي لهجي ۾ لاڙ جي لهجي جي مقابلي ۾ هي فرق آهي جو سري ۾ ”آ“ يا ”اَ“ جو سُر آواز لاڙ جي لهجي ۾ ”اِ“ يا ”اي“ ٿئي ٿو. مثلاً:

اترادي لهجو	لاڙي لهجو
جَن	جِن
تَن	تِن
ڪَن	ڪِن
جاتي	جِتي
تاتي	تِتي
ڪاتي	ڪِتي[27]

ڪاڪي ڀيرو مل جَن، تَن ۽ ڪَن جا واحد لفظ جَنهن، تَنهن ۽ ڪَنهن مان مثال ڏيندي لکيو آهي تہ ”جَنهن، تَنهن ۽ ڪَنهن لفظن جي مُنڍ ۾ جڏهن زبر (َ) يعني ”آ“ جو اُچار آهي، تڏهن جمع جَن، تَن ۽ ڪَن ۾ بہ ساڳيو ئي اُچار ”آ“ جو هئڻ گهرجي، تنهن ڪري چئبو تہ اتر وارا صحيح آهن.“[28]

ان سلسلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي معياري ۽ ڪوهستاني لهجي جو مطالعو بہ اهميت رکي ٿو.

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو	اترادي
جِتي	جِت	جاتي، جاٿي
ڪِتي	ڪِت	ڪاٿي
هُتي	هُت	هُتي
آهي	اَهي	آهي

مٿئين چارٽ مان معلوم ٿئي ٿو تہ اترادي لهجو ڪوهستاني لهجي کان بنهہ مختلف آهي. جڏهن تہ ڪٿي ڪٿي معياري ۽ اترادي لهجي ۾ لفظ ساڳئي تلفظ، سُر ۽ آواز وارا ملن ٿا. جئين ”هُتي“ يا ”آهي“.

شاهہ لطيف پنهنجي رسالي جي الڳ الڳ سُرن ۾ اترادي لهجي مطابق ساڳئي تلفظ وارا لفظ استعمال ڪيا آهن. لاڙجي ماڻهن کي اهو اعتراض ٿي سگهي ٿو تہ لطيف جي رسالي جي مرڪزي ٻولي جيئن تہ لاڙي آهي، تنهن ڪري لاڙي لهجي مطابق جَن، تَن، ڪَن، جَنهن، تَنهن، ڪَنهن جهڙا اکر زير سان اچارڻ گهرجن پر شاهہ جي رسالي جي مختلف مرتبن اهي لفظ تلفظ جي چٽائيءَ خاطر پهرين اکر تي زبرَ ڏئي مختلف رسالن ۾ شامل ڪيا آهن. هيٺ ڪجهہ مثال پيش ڪجن ٿا:

جَنِ

سمندُ سوجهي جَنِ، آٽي اَمُلَ اولِيا. (سريراڳ، د 2)

❋❋

پَڳَهَہ چوڙي جَنِ، وِڏا ٻيڙا ٻارِ ۾. (سامونڊي، د 2)

❋❋

تَنُ تَسبِيحَ، مَنُ مَڻِيو دِلِ دَنبُورو جَنِ (آسا، د 4)

❋❋

ڏِسِي ڏوري ڏُونگَرين، واٽَ وِڃائِي جَنِ (ڪاهوڙي، د 3)

❋❋

اَڃي پِيا آٽ ۾، واٽَ وِڃائِي جَنِ (رامڪلي، د 1)

جَنهن / جَنهين / جَنين

سودو سوئِي ڇَڏِ، جَنهن ۾ جَواهِرُ ناهِ ڪِي. (سريراڳ، د 4)

❋❋

جَنهِن کي سِڪَ ساهَڙَ جِي، پُورَنِ مَٿي پُورَ،
ڪارِيءَ راتِ ڪُنَنِ ۾، وَهَمَنِ ڪِي وَهلُورَ،
جَنهِن کي ساڻُ پِريان جا سُورَ، تَنهِنکي نَدِي ناهِ نِگاهَ ۾. (سهڻي، د 3)

❋❋

جَنهن مُون سَڀِ ڄَمارَ، جَرَ ۾ جهوتُون ڏِنِيُون. (سهڻي، د 4)

❋❋

ويهُہ داتا جي دَرَ تي، شُڪُر جَنهن جُڳاءِ (سهڻي، ابياتِ متفرقہ)

❋❋

سوڍيُون سِجهائي وِيا، هَهڙا جَنِين حالَ (مومل راڻو د 3)

❊❊

چِتَ جَنين جا چُورَ، سي مَکي مَرَکُ نہ ڪنديون. (مارئي، د 4)

❊❊

ويني جَنهِين وَرِهَہ ٿِيا، مَتي سين ميري (رامڪلي، د6)

❊❊

جَنِين جي جهڙَپَ، هاٿِي هَنڌان ٿِي نہ چُري (ڪاراَيل، د 2)

تَنِ

ساهَڙُ سَندو تَنِ، گهاگهائي گِهڙَنِ جي

❊❊

پُرزو پئدا نہ ٿِئي، تَختو مَنجهان تَنِ (سهڻي، د 2)

❊❊

وَتان ويهِي تَنِ، سُرڻُ تہ سوڙُ پرائِيين. (سسئي آبر، د 11)

❊❊

وارِثُ وَري تَنِ، اَچي شالَ اولو ڪَري (سارنگ، د 2)

❊❊

ديکُ مَ ٿُون سين تَنِ، هِي جي مَجازِياڻِيُون مُنهَن ۾ (آسا، د 3)

❊❊

تَنِ اَکِيُنِ اُتان سُکَ، کِلندي کَڻَنِ جي (پورب، د 2)

تَنهن / تَنهين

تَنهِن عِشقَ کي شاباسِ، جَنهِن مُحبَتي ميڙِيا. (ڪاراَيل، د 1)

❊❊

اِيندي لَڄَ مَرَنِ، تَنهِن سَرَ مٿي هَنجَڙا. (ڪاراَيل، د 1)

❊❊

کُهِي جا کَنياٽِين، وِکَ تَنهين ويجهي ڪَڻِي (سسئي آبري، د 9)

❊❊

مارِيَسِ سُورَ تَنهين، جو نہ جِڻاري، جيڏِيُون! (سُر حسيني، د 9)

❊❊

تَنهين وير ڪَيوم، وَڃَنُ ويڙيچَن سِين. (مارئي، د 1)

❊❊

رُپو جنهن رَدّ ڪَيو، ڪوڙ تَنهين کي ڪَکُ (مارئي، د 3)

❋❋

پَرو تَنهين پوءِ، جو اُجهي پوءِ اُنِ تان (ڪاهوڙي، د 3)

❋❋

مَڱُ تَنهين ڪان، مَڱَڻا! جو ڏِيهاڙي ٿو ڏِئي (سُر پرڀاتي، د 1)

ڳنهن / ڳنهين

سو نہ ڳنهن شيءِ ۾، جيڪِي مَنجِهہ تُرابَ (سهڻي، د 1)

❋❋

ڳنهن پَر رُئان پِرينءَ ڪي؟ آندَرِ ناهِ اُساٽ (ڪوهياري، 6)

❋❋

ٻڌو ڳنهن ٻنڌاڻِ، هِنئڙو هوتاڻِيءَ سين (حسيني، د 12)

❋❋

ڳنهن ڳنهن ڪاريءَ ذاتِ ڪي، مورَ بہ مَٽائِين (ڪارايل، د 2)

❋❋

ڳُپيرِيءَ ۾ پيرُ، ڳنهين پاتو پيرِيين (ڪاهوڙي، د 3)

❋❋

ماڙُهنِ ميڙائو ڳنهين ڳنهين پيٽـئِين (ڏهر، د 1)

❋❋

ڳنهين ڪِينَ هِمَٿِيو ڪانَ جَهلِيندو ڪيرُ؟ (بلاول، د 1)

مٿي ڏنل بيت ڪلياڻ آڏواڻيءَ جي رسالي مان ڪنيل آهن. جيڪي ڪنهن هڪ سُر منجهان نہ آهن پر ساري رسالي جي الڳ الڳ سُرن منجهان چونڊيل آهن، انهن مان ڪي سُر تہ آهن ئي لاڙ ڪوهستان ۽ ٿر جي پس منظر ۾ چيل. پر انهن لفظن جو لهجو خالص اترادي آهي. اهڙيءَ طرح ساڳين اچارن وارا لفظ ڊاڪٽر گربخشاڻي، غلام محمد شاهواڻيءَ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ ٻانهي خان شيخ جي مرتب ڪيل رسالن ۾ پڻ موجود آهن. انهن عالمن مان ڪنهن جو بہ سنڌ جي اتر واري علائقي سان تعلق نہ آهي، جي هجي ها تہ اهو چوڻ ۾ هڪ محسوس نہ ٿئي ها تہ هنن شاهہ جي رسالي کي پنهنجي تڙ جو لهجو ڏنو آهي. خاص طور جَن، تَن، ڳن وارو معاملو مذڪوره سيني رسالن ۾ واضح آهي. البتہ جَنهن، تَنهن، ڳنهن يا جَنهين، تَنهين ۽ ڳنهين ۾ مختلف رسالن ۾ ڪٿي زير تہ ڪٿي زبر آيل آهي ۽ ڪٿي وري ڪائي اعراب ڏنل نہ آهي. ساڳين عالمن پنهنجن پنهنجن ترتيب ڏنل رسالن ۾ جِنهن، تِنهن ۽ ڪِنهن ۾

ڪٿي زير جو استعمال ڪيو آهي تہ ڪٿي زبر جو.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ پنهنجي مقالي "شاهہ جي بيتن ۾ معنائن جا مونجهارا" ۾ ان حوالي سان امداد حسينيءَ جو حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ "امداد حسينيءَ ڪجهہ ڏينهن اڳ "سوجهرو" رسالي ۾ اهو بحث ڪيو تہ شاهہ لطيف "تِن" ۽ "جِن" يعني زير جو استعمال نہ ڪيو آهي پر زبر يعني "جَن" ۽ "تَن" استعمال ڪيو آهي. اسان هٿ ٻڌي عرض ڪيو تہ سائين لاڙ ۾ چون ٿا جِن ۽ تِن يا جِنين ۽ تِنين پر امداد صاحب چيو نہ پيرومل لکيو آهي تہ آهي ٿي جَن ۽ تَن. رخمان گل پالاريءَ بہ ڪيس جواب ڏنو تہ سائين شاهہ صاحب جِن ۽ تِن استعمال ڪيو آهي.

امداد حسينيءَ هڪ بيت ڏنو آهي:

"محبت پائي من ۾، رنيا روڙيا جَن،
تَن جو صرافَن، اڻ توريو اگهايو"

هاڻي امداد جو خيال هو تہ جَن ۽ صَرافَن ۾ "فَن" هم قافيا آواز آهن. تنهن ڪري پڇاڙيءَ زبر استعمال ڪئي آهي..... گهٽ ۾ گهٽ "ڪاموڏ" سُر ۾ تہ شاهہ لاڙي لهجو استعمال ڪيو هوندو؟ جيڪو ماجر جو داستان آهي پر ان ۾ بہ اسان جي عالمن "جَن"، "تَن" استعمال ڪيو آهي. هاڻي ماجر ۾ ڪوبہ وچي ڏسي اُتي ڪوبہ جَن ۽ تَن استعمال ڪونہ ٿو ڪري سڀ جِن ۽ تِن ۽ جِنين، تِنين استعمال ڪن ٿا. مثال هي بيت ڏسو:

ڪاڄ جَني جو ڪڪيون، مالُ تَني جو مڏ

(ٻانهون خان شيخ)." [29]

اهو سوال واقعي تحقيق طلب آهي تہ انهن لفظن ۾ پڇاڙيءَ جو اصل تلفظ ڪهڙو آهي. جيڪڏهن اسان انهن لفظن کي زير واري اچار سان پڙهندا سين تہ سنڌ جي انهن عالمن، ٻوليءَ جي ماهرن، شارحن ۽ شاهہ جي رسالي جي ناميارن مرتبن جي مٿين تلفظي بناوٽ بابت سوال ضرور اڀرندو. ٻي ڳالهہ تہ جيڪڏهن شاهہ جي داستانن جي جاگرافيائي حدن جي بنياد تي ٻولي ۽ محاوري جو تعين ڪرڻ ضروري آهي تہ پوءِ شاهہ جي رسالي ۾ تہ اترادي علائقي جو ڪوبہ داستان ڳايل نہ آهي تہ پوءِ ڇا ان بنياد تي سندس ڪلام ۾ موجود اترادي لهجي کان بنهہ انڪار ڪري ڇڏبو؟ بهرحال ان حوالي سان وڌيڪ تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ جي ضرورت آهي.

اهڙيءَ طرح اتر ۾ لفظ وَيو جي 'وَ' تي زبر ڏئي اچاريو ويندو آهي، جڏهن تہ معياري ۽ لاڙي محاورن ۾ 'وِ' تي زير ڏئي اُچاريو ويندو آهي. پيرومل آڏواڻي ان سلسلي

۾ زمان ماضي متعلق واري عنوان ۾ لکيو آهي تہ ”هو ويو“. ’وَ‘ مٿان زبر (َ) پر ٻين هنڌ زير (ِ) ڏين ٿا. حقيقتئون سري وارا صحيح آهن: ’وڃڻ‘ لفظ جي منڍ ۾ ’وَ‘ جي مٿان زبر (َ) يعني ’اَ‘ جو اچار آهي، تہ ’وَيو‘ لفظ ۾ بہ ساڳيو ’اَ‘ جو اچار هئڻ گهرجي.... (پر) سنڌ جي ڏاکڻي پاڱي جي ماڻهن ۾ ’اِ‘ جي عادت گهڻي آهي.“[30] شاهہ لطيف پنهنجي رسالي جي مختلف بيتن ۾ لفظ ”ويو“ استعمال ڪيو آهي. جيئن:

ويو وِڇوڙو ٿيو ميلاپو واحد واءُ واريو (يمن ڪلياڻ، د 4)

**

انگنِ چاڙهي اَنگُ، ويو وَڻِجارو اوهِريا

**

مُونکي چاڙهي چِيئَن، ويو وَڻِجارو اوهِريا (سامونڊي، د 1)

شاهہ سائينءَ جي مٿين بيتن ۾ ڪلياڻ آڏواڻي، گربخشاڻي، ڊاڪٽر بلوچ، غلام محمد شاهواڻي لفظ ’ويو‘ تي زير يا زبر نہ ڏني آهي. ان ڪري هر علائقي جو ماڻهو ان لفظ کي پنهنجي سهولت ۽ مقامي صوتياتي نظام مطابق اچاري ٿو.

اترادي لهجي جو صرفياتي نظام ۽ شاهہ جو ڪلام

صرفيات (Morphology) ٻوليءَ جي علم جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن وسيلي لفظن جي ٺهڻ ۽ روپ مٽائڻ بابت اڀياس ڪيو ويندو آهي. ٻين لفظن ۾ اهو لفظن جي صورتگريءَ جو علم آهي. پروفيسر حاجن جتوئيءَ مطابق: ”لفظ ٻوليءَ ۾ چوڻ ۾ ڪيئن ٻيا ٻيا روپ وٺن ٿا، تنهن جو تعلق لسانيات جي هڪ شاخ سان آهي، جنهن کي علم صرف يا صرفيات سڏجي ٿو. ان کي تشڪيلات يا صورتيات بہ سڏبو آهي، ڇوتہ اهو عام لفظ جي مختلف شڪلين ۽ صورتن سان بحث ڪري ٿو.“[31]

لفظن جي بناوٽ ۽ تشڪيل جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ بنيادي طور ٽن قسمن جا لفظ ٿين ٿا. 1. مفرد (Simple) 2. مرڪب (Compound) ۽ 3. مرتب (Complex). مفرد لفظ پنهنجي وجود ۾ پورا، مڪمل ۽ اڪيلا هوندا آهن. انهن کي ٽوڙي نہ سگهبو آهي، جيڪڏهن ٽوڙبو تہ اهي بي مطلب ٿي ويندا. اهڙيءَ طرح مرڪب لفظ اهي آهن جن کي ٽوڙڻ سان هر جزو پنهنجو ڌار مطب ڏيندو جڏهن تہ مرتب لفظ جَڙ ۾ اڳياڙين يا پڇاڙين ملائڻ سان وجود ۾ اچن ٿا. شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ اسان کي لفظن جا اهي ٽئي قسم موجود ملن ٿا.

لفظن جي صورتگري جي سلسلي ۾ صرفيي جي پڻ وڏي اهميت آهي. پروفيسر علي نواز جتوئي لکي ٿو تہ ”اها اچاريل صورت جا آزاد هجي يا پابند، جنهن

کي مطلب وارن ننڍن جزن يا ٽڪرن ۾ ورهائي نہ سگهجي، تنهن کي صرفيہ سڏجي ٿو... جن ٻولين ۾ لفظ روپ بدلين ٿا تن جي لفظن کي گهڻ صرفيو (Polymorphic) سڏجي ٿو. انهن ۾ صرفي جوڙ جڪ گهڻو ڪري ٻن قسمن جي ٿيندي آهي: هڪ اشتقاقي (Derivational) ۽ ٻيو گرداني (Inflectional)."[32]

واحد ۽ جمع:

سنڌي ٻوليءَ جي اترادي ۽ معياري توڙي لاڙي لهجي ۾ واحد عدد مان جمع عدد ناهڻ جي اصول ۾ فرق نظر اچي ٿو. معياري ۽ لاڙي محاوري ۾ واحد مان جمع ناهڻ لاءِ واحد پڇاڙيءَ ۾ 'اون' جو سُر ايندو آهي، جڏهن تہ اترادي محاوري ۾ واحد لفظ مان جمع ناهڻ لاءِ 'آن' پڇاڙي لڳائي ويندي آهي. مثال:

<u>اترادي لهجي مطابق جمع</u>	<u>معياري لهجي مطابق جمع</u>	<u>واحد</u>
نِچان	نِچون	نِچ
ڪتان	ڪتون	ڪَتَ
ڪوڪان	ڪوڪون	ڪوڪ
ڪارڪان	ڪارڪون	ڪارڪ
ڪيهان	ڪيهون	ڪيهہ
ميخان، ميڪان	ميخون، ميڪون	ميخ / ميڪ
ريڪان	ريڪون	ريڪ

اهو لهجو گهڻو ڪري لاڙڪاڻي، شڪارپور، جيڪب آباد توڙي ٻني عاقل ۽ گهوٽڪي جي علائقن ۾ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. شاهہ لطيف بہ پنهنجي ڪلام ۾ اهڙا ڪجهہ نج اترادي لهجي وارا بيت چيا آهن. جيئن:

راڻا تنهنجي راهہ تي، ڏيهاڻي ڏيڪان،
راڻي جي رهاڻ جون، روح اندر <u>ريڪان</u>،
محبت جون <u>ميڪان</u>، تو سين لال لپيٽيون (سُر مومل راڻو د 4)
يا
<u>مينهان</u> ۽ <u>نينهان</u>، ٻئي اکر هيڪڙي،
جي وسڻ جا ويس ڪري، تہ ڪڪر ڪن <u>ڪيهان</u>،
بادل ٿي بيهان، جي آگم اچڻ جي ڪرين. (سُر سارنگ، د 2)

مٿين ٻنهي بيتن ۾ ”ريکان“، ”ميکان“، ”مينهان“، ”نينهان“ ۽ ”ڪيهان“ لفظن جي بناوٽ نج اترادي لهجي مطابق آهي.

ڪاڪو ڀيرو مل پڇاڙيءَ وارن لفظن ’اون‘ کي رد ڪندي ’آن‘ کي درست سمجهي ٿو. هن لکيو آهي تہ ”سنڌ ۾ ٻين هنڌ ’اون‘ پڇاڙي گڏين ٿا، سو بگڙيل اچار آهي. شڪارپور وارو نمونو نهايت آڳاٽو آهي ۽ اهو ئي ٻين ٻولين ۾ آهي. جيئن: ”موري اکيان ڦرڪن لاگي.“ اک جو جمع اکيان – (هندي)، ”سهس سياٽپان لک هوءِ“ سياٽپا جو جمع سياٽپان – (پنجابي)، ”برهہ باهيان باليان“ باهہ جو جمع باهيان – (سرائڪي). پير جو جمع پيران ۽ ڏينهن جو جمع ڏينهان – (لاسي). زن جو جمع زنان، پسر جو جمع پسران – (فارسي). هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ٻين ٻولين ۾ ’اون‘ پڇاڙي آهي ئي ڪانہ.“[33] جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي ۾ ’اون‘ پڇاڙي کي شامل رکي ڪاڪي ڀيرو مل جي ان خيال کي رد ڪيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ هندي، فارسي، پنجابي ۽ سرائڪي – سنڌيءَ جون هم عصر زبانون آهن ۽ هر زبان ۾ لفظ جي جوڙ ۽ گهڙت جا اصول موجود آهن. ڪاڪي ڀيرومل جي مٿئين حوالي مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهن ٻولين جو سنڌي ٻولي سان گهرو تاجي پيٽو رهيو آهي ۽ واحد مان جمع ٺاهڻ واري اصول مطابق سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي سميت انهن ٻولين تي باهمي اثر موجود آهن.

اسم تصغير:

اهڙو اسم جيڪو ڪنهن شيءِ جي ننڍي روپ لاءِ استعمال ٿئي، تنهن کي ’اسم تصغير‘ چيو وڃي ٿو. جئين رات مان راتڙي، ڳالهہ مان ڳالهڙي، باهہ مان باهڙي يا باهوٽي، انب مان انبڙي، ديگ مان ديگڙي، نوڙ مان نوڙي، چوڪر مان چوڪرات، چَم مان چموٽي وغيره. سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي ۾ اسم تصغير جو واهپو گهڻو آهي. اتر جي شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي وارن علائقن ۾ دلڙي، جماتڙي، باهڙي، پاٽڙا، منڙا، ادڙا، منڙا جهڙا لفظ عام جام استعمال ٿيندا آهن. اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي لفظ اترادي شاعرن سچل سرمست، بيدل، بيڪس ۽ ٻين جي ڪلام ۾ پڻ جهجها ملن ٿا. ائين نہ ٿو چئي سگهجي تہ اهڙا لفظ رڳو اترادي ٻوليءَ ۾ آهن، چوتہ ساڳئي قسم جا اسم سنڌيءَ جي معياري لهجي ۾ پڻ موجود آهن، پر ايترو ضرور آهي تہ اهڙن اسمن جو اترادي ٻوليءَ ۾ گهڻو واهپو آهي. شاهہ لطيف جي ڪلام مان بہ اترادي محاوري جو اهڙو اثر جهلڪي ٿو.

<u>راتڙيُون</u> جاڳن جي، سي آئُون <u>ڪندڙي</u> سيڻَ (يمن ڪلياڻ، د 5)

**

ٻنين سَندي ڳالهڙي، رازق آندي راسِ (ڪارايل، د 1)

**

جتِ نہ پَکِيءَ پيرُ، تِتِ تِمڪي باهِڙي (ڪاهوڙي، د 2)

**

اَڱَلڙي آءُ، مُون ڪان پِڙا پَگا نہ ٿِيا (ڪاپائتي، د 1)

وائي

هُوءِ نہ نينم پارَ سين، جا ويندڙي سيٽين سيٽين،
ڪالهُوٽيان اَڄُ گمٽي، جهورَڙي جهيٽين جهيٽين.
ٻيُون سَڀُ واڳِيون وَرَنِ سين، آءُ جا واڳڙي ويٽين ويٽين. (ڏهر، د 2)

مٿيَن بيتن ۽ وائي ۾ "راتڙيون"، "ڪندڙي"، ڳالهڙي"، "باهڙي"، "اڱلڙي"، "ويندڙي"، "جهورڙي" ۽ "واڳڙي"، اسم تصغير جا مثال آهن. اهي لفظ لهجي کي ڪيڏو نہ منڙو ۽ ملائم بڻائي ڇڏين ٿا.

حالت اپادان:

سنڌي ٻوليءَ جي پنجن حالتن 'حالت فاعلي'، 'حالت تغيري'، 'حالت اپادان'، 'حالت جري' ۽ 'حالت ندا' مان حالت اپادان (Ablative) جي حوالي سان اترادي ۽ معياري لهجي ۾ فرق نظر اچي ٿو. معياري لهجي ۾ حالت اپادان ۾ اسم پٺيان 'آن' پڇاڙي لڳائي ويندي آهي جڏهن تہ اترادي محاوري ۾ 'ئون' پڇاڙي ڪتب آندي ويندي آهي. مثلاً:

معياري لهجي مطابق	اترادي لهجي مطابق
هنڌان	هنڌئون
توکان	توکئون
مونکان	ماکئون
ڪلهان / ڪلهنئان	ڪُلهئون / ڪُلهنئون
منجهان	منجهون / منجهئون
نيٺان	نيٺئون
نرتان	نرتئون

ڪيڏانهن	ڪاڏهون
ڪٿان	ڪاٿئون
اوريان	اوريئون
جٿان	جاٿئون
اڳيان	اڳيئون

حالت اپادان مطابق پٺائيءَ عين اترادي لهجي وارا لفظ جا بجا پنهنجي رسالي ۾ استعمال ڪيا آهن. هيٺ ڏنل بيتن جي سٽن ۾ ليڪيل لفظ حالت اپادان جي اترادي محاوري جو مثال آهن.

ڳُلهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي (ڪلياڻ، د 1)

❊❊

ڏُکندو سيوئي ڏُور ڪيو، مَنجهؤن ٿَنَ طبيبَ، (سُر ڪلياڻ، د 3)

❊❊

ويجَنِئون ويئِي، ٿِي وهِيٽِي سَجَٽين! (يمن ڪلياڻ، د 3)

❊❊

ڪلالنئون ڪاءِ، مَتِ نہ سِڪِين مون هِنئان! (يمن ڪلياڻ، د 4)

❊❊

ٿَري ٿُنَ پِياسِ، پاسَنِئُون پاٽِي وَهي (سريراڳ، د 3)

❊❊

صَرافَنِئُون ڏارَ، ماٽِڪَ مُلاحِظو ٿِئي! (سريراڳ، د 4)

❊❊

نَنگَرَئُون نيٽين، مَنُ اولِيءَ نہ اوهِري، (سامونڊي، د 1)

❊❊

گهوريُون ڪارُونپارُ، مانَ مِلَنِئُون سُپِرِين. (سهڻي، د 7)

❊❊

توکي پسي تنُ، سورنئون صاف ٿئو. (پورب، د 1)

❊❊

پرتئون پير پري، ملهائيج مسڪين کي (ليلا چنيسر، د 1)

❊❊

ڪکر منجهہ ڪپار، جهڙ نيٽئون نہ لهي (رپ، د 1)

ظرف:

اهڙو لفظ جيڪو فعل سان گڏجي ۽ ان مان ريت، جاءِ، وقت يا قدر جي معنيٰ نڪري، تنهن کي ظرف چيو ويجي ٿو. ظرف جا يارنهن قسم آهن. ظرف جي انهن قسمن جي حوالي سان بہ ڏسندا سين تہ معياري ۽ اترادي لهجن جي ظرفن ۾ فرق نظر ايندو. ظرف تميز ۾ معياري لهجي مطابق اچاريو ويندڙ لفظ "آهستي" مَتجي "آستي" ٿي ويجي ٿو. اهڙي طرح ظرف مڪان جي حوالي سان بہ معياري ۽ اترادي محاوري وچ ۾ فرق نظر اچي ٿو. مثال طور:

معياري لهجي مطابق	**اترادي لهجي مطابق**
جتي	جاتي
ڪٿي	ڪاٿي
تتي	تاتي / تاٿي
جيڏانهن	جاڏي
تيڏانهن	تاڏي
اوڏانهن	اوڏي
هوڏانهن	هوڏي
اتاهون	اتئون
مٿاهون	مٿئون
ڪيڏانهون	ڪاڏئون
اڳيان	اڳيون
پويان	پويون

لطيف سائينءَ جو ڪلام پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هن اترادي لهجي مطابق ظرف جون بدليل صورتون پڻ استعمال ڪيون آهن. خاص طور ظرف مڪان جا ڪافي مثال ملن ٿا. جئين:

وائي

جاٿي ڪاٿي محبوبن جي، آه حُسنَ جِي هاڪَ (سُر يمن ڪلياڻ، د 8)

❋❋

پويون هِيُ پيرونِ، نِينهن نِباهي هَليا. (حسيني، د 1)

❋❋

سَپوئِي سُبحانُ، ڪاڏي وجِي نِيَتِيان (رامڪلي، د 4)

**

ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان، مون کي سوڌو سجھ نہ ڏي (مومل راڻو د 7)

**

اُٺيو ءِ اُٺياڪُ، ڪالهوڪو ڪاڏي گيو؟ (سسئي آبري، ابيات متفرقہ)

**

سَيوئي سُبحانُ، ڪاڏِي وڃِي نِيَتِيان. (سُر رامڪلي، د 5)

اهي لفظ ئي آهن جيڪي ٻوليءَ کي ٻولي بڻائين ٿا. هر ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي مطابق ڌار ڌار پاڙن ۾ الڳ الڳ لهجن وارا لفظ موجود هوندا آهن. سنڌي ٻولي ۾ انوکن لفظن جو ڀنڊار موجود آهي ۽ لسانياتي جاگرافي جي حوالي سان هر خطي جي محاوري ۾ پنهنجا پنهنجا منفرد لفظ پڻ موجود آهن. امداد حسيني لکيو آهي تہ "جڏهن لفظ جملي ۾ ڪتب اچي ٿو تڏهن هڪ خاص معنيٰ ۾ ڪتب اچي ٿو پر جڏهن لفظ شعر جي سٽ ۾ اچي ٿو تڏهن مُنڊيءَ تي ٽڪ وانگر جڙجي ٿو. جڏهن ان لفظ بدران ان جو ٻيو ڪوبہ هم معنيٰ لفظ ڪتب آڻبو تہ اسپاويڪ، ٽنبيل ۽ پرتيءَ جو پاسندو. ان ڪري ئي شاعريءَ ۾ لفظ جي شڌتا ۽ پوترتا تي سڀ کان پهريان ڌيان ڏنو ويندو آهي ۽ لفظ جي حرمت جو لطيف کان وڌو پاسدار ڪنهن ماءُ اڄ تائين ڄڻيو ئي نہ آهي."(34) شاهہ لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جدا جدا لهجن جا منفرد لفظ استعمال ڪري هڪ اهڙو گلدستو ناهيو آهي جنهن جو هڳاءُ ئي نرالو آهي. اترادي محاوري مطابق پڻ ڀٽائي جي ڪلام ۾ انيڪ لفظ ۽ اصطلاح موجود ملن ٿا. جن مان ڪجھ مثال هن مقالي ۾ پيش ڪيا آهن.

شاهہ لطيف جي رسالي جي ٻولي ۽ ان ٻوليءَ جو هر لهجو نهايت اهم آهي. لطيف سائينءَ سنڌ جي هر خطي جي ماڻهوءَ کي ان ڪري ئي پنهنجو لڳي ٿو جو هن سنڌي ٻوليءَ جي هر لهجي کي اهميت ڏني آهي. جيئن هن جو فڪر لافاني آهي تئين هن جي ٻولي بہ زنده رهڻي آهي. "ٻوليءَ، لهجي، فن ۽ فڪر جي حوالي سان لطيف جي شاعري نہ رڳو گذريل توڙي گذرندڙ بلڪ ايندڙ زمانن جي شاعري آهي ۽ بني نوع انسان لاءِ هر دور ۾ واٽ جي لاٽ آهي ۽ اهڙو ڏينهن ڪو ئي اچڻو آهي، جڏهن ٻيون گهتون گوهيون ڇڏي، بني نوع انسان کي اهڙي شاعريءَ ڏانهن رجوع ٿيڻو پوندو."(35)

آخر ۾ آءٌ هڪڙي ڳالهہ چوڻ ضروري ٿو سمجهان تہ ٻوليءَ بابت تحقيق ڪندڙ اسان جي ڪيترن ئي عالمن پنهنجي ڳالهہ کي درست قرار ڏيڻ لاءِ ڪيئي اچاتريون

ڳالهيون پڻ ڪيون آهن ۽ پنهنجي ڳالهه کي حرف آخر وانگر پيش ڪيو آهي، جيڪا ڳالهه تحقيق جي اصولن جي خلاف آهي. ادب ۽ ٻوليءَ جي معاملن ۾ ڪڏهن به تنهنجو ۽ منهنجو واري ڳالهه نه هوندي آهي پر هر نڪتي کي مضبوط دليل، منطق ۽ سائنسي اصولن آڌار پرکيو ويندو آهي. شاهه لطيف اسان سڀني جو آهي جيئن اسان سڀ شاهه جا آهيون. منهنجي خيال ۾ شاهه جي ڪلام ۾ سنڌ جي مختلف طبعي ڀاڱن ۾ مروج ٻوليءَ جو استعمال خود انهيءَ وحدت ۽ محبت جو دليل آهي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو چوٿون 1994ع ص 83
2. جتوئي، علي نواز "علم لسان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون آگسٽ 1983 ص 154
3. هيراننداڻي پوپٽي، "ڀاشا شاستر" 1964ع، ص 41 ۽ 42
4. آڏواڻي ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو چوٿون 1994ع ص 96
5. شيخ، محمد فاضل، پروفيسر "ماٺيلي ۽ اوڀاوڙي جي ٻولي"، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1992ع ص 11
6. ساڳيو، ص 11 ۽ 13
7. بروهي داد محمد ڊاڪٽر "سبيءَ جي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1992ع ص 1
8. سيوهاڻي فتح محمد حڪيم "آفتابِ ادب عرف ساهت جو سج"، سنڌي ادبي بورڊ 1983ع، ص 116
9. شيخ، محمد فاضل پروفيسر "ماٺيلي ۽ اوڀاوڙي جي ٻولي"، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1992ع ص 15
10. دانش احسان ڊاڪٽر "شاهه لطيف جي شاعريءَ جو سماجي ڪارج"، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومتِ سنڌ 2016ع ص 225
11. فهميده حسين ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي" تحقيقي جرنل (مقالو: شاهه سائين جي شاعريءَ جو بنيادي لهجو ۽ ٻين لهجن جا اهڃاڻ - امداد حسيني)، جلد پهريون، شمارو پهريون سيپٽمبر 2008ع، ص 36
12. ساڳيو ص 40 ۽ 41
13. لغاري، عنايت حسين ڊاڪٽر (ايڊيٽر) "ڪارونجهر" تحقيقي جرنل (مقالو: شاهه جي بيتن ۾ معنائن جا مونجهارا - ڊاڪٽر غفور ميمڻ)، جلد 7، شمارو 13، ڊسمبر 2015، ص 8 ۽ 12
14. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر "انساني نفسياتي ڪيفيتن، جذبن ۽ احساسن جو ترجمان شاعر - شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي 2014ع، ص 212
15. دانش احسان ڊاڪٽر "شاهه لطيف جي شاعريءَ جو سماجي ڪارج"، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومتِ سنڌ 2016ع ص 226
16. الانا غلام علي ڊاڪٽر "انساني نفسياتي ڪيفيتن، جذبن ۽ احساسن جو ترجمان شاعر - شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي 2014ع، ص 21-220
17. شاد، بشير احمد ڊاڪٽر (مرتب) "پيهي منجه پاتال" مقالو "شاهه جي عظمت جا اسباب" علامه دائود پوٽو مهراڻ اڪيڊمي 1992ع ص 34
18. فهميده حسين ڊاڪٽر (ايڊيٽر) "ڪلاچي" تحقيقي جرنل - جون 2003 - (مقالو: "لطيف - سنڌي ٻوليءَ جو محافظ" — امداد حسيني) ص 90 ۽ 91
19. گدواڻي، پرسو ڊاڪٽر "ڇپر ڇاٽون مڪيون" (شاهه جي شاعريءَ جو ادبي اڀياس) باک ادبي

اڪيڊمي، حيدرآباد 1997ع ص 38
20. حوالو ساڳيو ص 41
21. پريم هدايت ڊاڪٽر "اترادي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1995ع ص 29
22. جتوئي، علي نواز "علم لسان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون آگسٽ 1983 ص 35
23. عباسي، تنوير "شاهه لطيف جي شاعري" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2000ع ص 279
24. پريم هدايت ڊاڪٽر "اترادي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1995ع ص 31 ۽ 32
25. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، مقالو: سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ ان جو ڪڇي محاورو" ڪتاب "مهراڻ جون موجون" ص 21 ۽ 22
26. ٻگهيو قسمر ڊاڪٽر "سنڌي ٻولي لسانيات کان سماجي لسانيات تائين، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1998ع ص 84
27. پريم هدايت ڊاڪٽر "اترادي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو 1995ع ص 39 ۽ 40
28. آڏواڻي، ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو چوٿون 1994ع ص 97
29. لغاري، عنايت حسين ڊاڪٽر (ايڊيٽر) "ڪارونجهر" تحقيقي جرنل (مقالو: شاهه جي بيتن ۾ معنائن جا مونجهارا - ڊاڪٽر غفور ميمڻ)، جلد 7، شمارو 13، ڊسمبر 2015، ص 12 ۽ 13
30. آڏواڻي، ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو چوٿون 1994ع ص 105
31. جتوئي علي نواز "علم لسان ۽ سنڌي زبان" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڇاپو پهريون آگسٽ 1983 ص 109
32. ساڳيو ص 112، 113، 114
33. آڏواڻي، ڀيرو مل مهرچند "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو چوٿون 1994ع ص 103
34. فهميده حسين ڊاڪٽر (ايڊيٽر) "ڪلاچي" تحقيقي جرنل - جون 2003 - (مقالو: "لطيف - سنڌي ٻوليءَ جو محافظ" ـــ امداد حسيني) ص 95
35. ساڳيو ص 93

نوٽ: (هن مقالي لاءِ سمورا بيت ڪلياڻ آڏواڻيءَ جي ترتيب ڏنل "شاهه جو رسالو" مان ورتا ويا آهن. جڏهن ته بيتن جي پيٽا خاطر ڊاڪٽر گربخشاڻي، غلام محمد شاهواڻي، ڊاڪٽر بلوچ ۽ ٻانهي خان شيخ جا ترتيب ڏنل رسالا پڻ مطالعي هيٺ رهيا.)

محمد حبيب سنائي

[پرنسپال، گورنمينٽ انسٽيٽيوٽ آف بزنس اينڊ ڪمرشل ايجوڪيشن هالا]

شاهه لطيف جي زندگيءَ ۽ فن تي انگريزي ٻوليءَ ۾ تحريرن جو جائزو

An analysis of selected writings in English Language on life and art of Shah Lateef

Abstract:

Shah Abdul Latif Bhitai (1689-1752) the most renowned and cherished poet of Sindh, whose poetry, after lapse of more than two centuries, is still venerated and enjoyed not only by literary pundits but also by illiterate persons of rural heartland. About his life and

poetry, countless publications have been brought out, not only in Sindhi but also in other languages. For the purpose of this paper, I have gone through selected English writings about his life and work.

Richard F. Burton (19 March 1821 – 20 October 1890) was the first Englishman, who have written about him in his famous book “Sindh And The Races Inhabit The Valley Of The Indus” published in the year 1851. He wrote: “Hence his poetry is the delight of all that can understand it. The learned praise it for its beauty, and are fond of hearing it recited to the sound of the guitar. Even the unlearned generally know select portions by heart, and take the trouble to become acquainted with their meaning.”[Ref: Same book by Burton, Page # 203]

When Sir Bartle Frere (29 March 1815 – 29 May 1884) was the Commissioner of Sindh during 1851-56 and 1857-58, he assigned Mr. W. Southey to write booklet about Shah Latif for his daughter, which was later published in 1870.

Mirza Qaleech Beg (1853- 1929) was the first Sindhi Scholar who wrote a book in English about his life in 1883, but could not published at that time. Since then, various publications about him have appeared in English, which are briefly discussed in this paper.

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي زندگي توڙي فن تي سنڌيءَ کان علاوه ٻين ٻولين ۾ به اڻ ڳڻيا مقالا ۽ ڪتاب تحرير ٿيا آهن. نامياري عالم حبيب الله صديقيءَ جي خيال ۾ شاهہ صاحب تي اڻ ڳڻين مضمونن ۾ ٻين ليکن کان سواءِ به انگريزيءَ ۾ معياري اشاعتن جو تعداد پنجاهہ کان مٿي ٿيندو.(1) صديقي صاحب، شاهہ ڀٽائيءَ سان لاڳاپيل اولين ڪتابن جي فهرست ۾ رچرڊ برٽن جي ٻن ڪتابن “Historty of Sindh ۽ and the Races that inhabit Valley of the Indus” سان گڏ، ٻيا ٻه ڪتاب به ڄاڻايا آهن. اهي آهن :ايف جي گولڊسمٽ جو Sasui (1863) ۽ ڊبليو سائوٿي جو ڪتاب Life of Shah Abdul Latif (1870).

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ موجب ”جڏهن سر بارٽل فريئر، سنڌ جو ڪشمنر هو (1851 کان 1859)، تڏهن سندس نياڻيءَ جي وندر لاءِ شاهہ لطيف جي سوانح عمري سنڌيءَ ۾ لکائي ويئي، جا انگريزيءَ ۾ پڻ ترجمو ڪئي ويئي.... مگر ڪنهن سبب کان اهي ٻئي مسودا سنڌي توڙي انگريزي خطي حالت ۾رهجي ويا“.(2)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ڪتاب ”احوال شاهہ عبداللطيف“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي تہ ”جڏهن سر بارٽل فريئر سنڌ جو ڪمشنر 1851_56ع ۽ 1857_58 هو، تڏهن هن صاحب سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ خصوصاً

حضرت شاهہ عبداللطيف جي رسالي ۽ سوانح بابت وڌيڪ ڪتاب لکڻ ۽ شايع ڪرڻ ڪي همٿايو. سندس نياڻي، جنهن سنڌ بابت ڪتاب لکڻ تي چاهيو تنهن لاءِ ڪنهن سرڪاري ملازم حضرت شاهہ لطيف جي حياتي بابت روايتون گڏ ڪري سنڌيءَ ۾ هڪ مختصر سوانح حيات مرتب ڪئي. ان جو انگريزي ترجمو پوءِ سرڪاري مترجم ڊبليو سائوٿي، 2 نومبر 1870 ع ڌاري ڪيو جو شايع ٿيو جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو مرحوم ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب ڪيو.[3] ان جي مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ هي تذڪرو اڪثر غير معتبر علمي روايتن تي ٻڌل آهي".[4]

بهرحال اهو طيءِ آهي تہ سڀ کان اول شاهہ ڀٽائيءَ جو انگريزي ٻوليءَ ۾ مختصر احوال رچرڊ برٽن سال 1851 ع ۾ پنهنجي ڪتاب "Sindh and the Races that inhabit the Valley of the Indus" ۾ ڏنو آهي. اهو احوال ان ڪتاب جي 83 ۽ 203 نمبر صفحي تي آهي. ان ۾ ڏنل احوال کي غلام محمد لاکي ترجمو ڪري هڪ مختصر مضمون ۾ بہ آندو آهي، جيڪو ڪتاب "سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ "۾ ڏنو ويو آهي.[5]

جيئن اڳ ۾ ذڪر ٿيو تہ حبيب الله صديقيءَ 1863ع ۾ شايع ٿيل انگريزي ڪتاب"Sasui" "سسئي" جو ذڪر ڪيو آهي. پر ان جو وڌيڪ تفصيل مون کي ملي نہ سگهيو آهي.

اوڻيهين صديءَ جي ساڳئي ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽُرمپ(1885_1828) سال1866ع ۾ پنهنجي مرتب ڪيل شاهہ صاحب جي رسالي ۾ جيڪو انگريزي ۾ مهاڳ لکيو آهي، تنهن ۾ هن شاهہ صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال ڏيئي، شاهہ جي بيتن جي بحر وزن تي بحث ڪيو آهي. ان کان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي لکت موجب ارنيسٽ ٽُرمپ پنهنجي مقالي سر سورٺ ۾ بہ شاهہ جي سوانح جا حوالا ڏنا آهن.[6]

انگريزي ٻوليءَ ۾ شاهہ صاحب جي زندگيءَ تي پهريون مفصل ڪتاب مرزا قليچ بيگ (1929_1853)سال1887ع ۾"Life of Shah Abdul Latif Bhitai" لکيو پر اهوذري گهٽ هڪ صديءَ تائين اڻ ڇپيل رهيو ۽ 1980ع ڌاري شايع ٿيو. البت ان جو سنڌي ترجمو ان زماني ۾ ڏهن سالن کان پوءِ سال1897 ع ۾ ئي شايع ٿيو هو. هي ڪتاب ڏهن بابن تي مشتمل آهي. آخر ۾ چار ضميما بہ ڏنل آهن.

سنڌ جي هئي عالم ديوان ڏيارام گدومل (1927_1857)فرضي نالي "سگما" سان هڪ رسالي نما ننڍڙو ڪتاب Something About Sindh سال

1882ع ۾ لکيو هو. ان ڪتاب بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو”ڳچ حصو شاهہ جي حياتي جي احوال سان پريل آهي. هن صاحب، جيتوڻيڪ تاريخي حقيقتون ڏيڻ جي قدري ڪوشش ڪئي آهي، پر تڏهن بہ غالبن سندس بيان جو دامن قصن ۽ ڪهاڻين جي ڪندبن ۾ ڦاسجي ويو آهي، خصوصاً سنن، مڪانن ۽ ۾ انهن جي نالن وغيره ۾ گهڻيون غلطيون ڪيو اٿس. گهڻن هنڌن تي تہ رڳو شخصي خيال ۽ رايا اظهار ڪيل آهن. انهن سببن جي ڪري سندس ڏنل احوال تاريخي معيار تي پورو نٿو بيهي“.[7] ڊاڪٽر بلوچ موجب سڄي ڪتاب جي چاليهن صفحن ۾ شاهہ صاحب جي سوانح لکي اٿائين.[8]

شاهہ صاحب جي زندگيءَ، شاعري ۽ فڪر تي انگريزي زبان ۾ لکيل پهريو جيڪو مڪمل ڪتاب آهي، تنهن جو نالو آهي:

The Greatest poet of Sindh. The life, Religion & Poetry of Shah Latif.

هن ڪتاب جو ليڪڪ ليلارام وٽڻمل لالواڻي آهي .اهو ڪتاب پهريون ڀيرو 1889۾ شايع ٿيو .ان جو ٻيو ڇاپو 1985 ۾ مظهر يوسف جي تعارف سان سنڌي ڪتاب گهر، انڊس پبليڪيشنز ڪراچي پاران شايع ٿيو. جڏهن ڪتاب پهريون ڀيرو شايع ٿيو هو، تڏهن ليلارام، هالا جي ڪورٽ ۾ سب جج هو .هن اهو ڪتاب جارج لئمبرٽ کي ارپيو آهي، جيڪو ان زماني ۾ سنڌ سرڪار ۾ سپرنٽينڊنگ انجنيئر هو.

هيءُ ڪتاب ٻن جلدن ۾ ورهايل آهي. پهريون جُلد وري ٽن حصن ۾ ورڇيل آهي. پهرئين حصي ۾ شاهہ صاحب جي زندگيءَ جو احوال ڇئن بابن ۾ ڏنو ويو آهي. ٻئي حصي ۾ شاهہ صاحب جي مذهب جو احوال ڇئن بابن ۾آهي. ٽئين حصي ۾ شاهہ جي شاعريءَ جو تذڪرو ٽن بابن ۾ ڏنو ويو آهي. ڪتاب جو ٻيون جلد ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين حصي ۾ شاهہ جي رسالي ۾ آيل عربي آيتن ۽ حديثن جي معنيٰ ڏني ويئي آهي ۽ ٻئي حصي ۾ شاهہ جي رسالي ۾ استعمال ٿيل ڏکين لفظن جي لغت شامل آهي. ان لغت ۾ مظهر يوسف موجب 1500 کان وڌيڪ لفظ شامل آهن.

ليلارام وطنمل لالواڻيءَ پنهنجي مهاڳ ۾ اهو تسليم ٿو ڪري تہ سندس ڪتاب هڪ طرح جي سهيڙ آهي. پر ان کي سهيڙڻ ۾ ڪيس 8 سال لڳا، جن مان آخري ٻہ سال تہ هن قرآن جي عربي کي انگريزي، اردو ۽ فارسي ترجمن توڙي انگريزي گرامر ۽ فارسي ۽ اردو ڪتابن جي مدد سان سمجهڻ ۾ لڳايا. هو مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ پهريائين جڏهن ڪنهن مُلي يا قاضيءَ کان شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ ڏنل ڪا آيت جي

سمجھاڻي ٿي پڇي، تہ انھن کي ڪنھن ڪافر کي اھو سمھجائڻ تي بچان ٿي لڳي.
تنھن ڪري ھن پنھنجي مدد پاڻ تحت قرآن کي سمجھڻ جو ڪم شروع ڪيو. ھن صاحب وڏيڪ لکيو آھي تہ ھو مرزا قليچ بيگ جو ٿورائتو آھي، جنھن نہ صرف ڪيس ڪافي شعرن جي سمجھاڻي ڏني، پر ڪيس پنھنجي ڪتاب جو مسودو ڏيکاريو، جنھن جو ذڪر اسان مٿي ڪيو آھي.[9]

لالواڻي صاحب پنھنجي مھاڳ ۾ پٽ جي ھڪ بزرگ شخص آخوند احمدي، جنھنجو پڙ ڏاڏو پيٽائيءَ جو استاد ھو، جا بہ ٿورا بچا آٽي ٿو ۽ لکي ٿو تہ جيڪر اھو نہ ھجي ھا تہ ھو ڪافي غلطيون ڪري وجھي ھا. لالواڻي صاحب کي شاھہ جي حوالي سان احوال آخوند احمديءَ کان مليو. تنھن کي بنان ڪنھن چنبڊ چاڻ جي ڪتاب ۾ شامل ڪيو آھي.

ڊاڪٽر در شھوار سيد، لالواڻي صاحب جي حوالي سان لکي ٿي تہ ”ھي شاھہ جي رسالي جي تشريح پنھنجي سوچ تحت ڪري ٿو. لالواڻيءَ جي خيال ۾ شاھہ جي شاعري ويدانتي فلسلفي جي نڪتن تي مبني آھي. بعضي ھو شاھہ صاحب جي، نبي سڳوري ﷺ سان پنھنجي محبت ۽ عقيدت جي اظھار ۽ قرآن پاڪ جي حوالن تي پنھنجي اچرج ۽ ارھائي جو اظھار ڪري ٿو. يقينن لالواڻي صاحب جي اھا اِچا آھي تہ رسالو سندس مذھبي نقطي نظر موجب ھجي“.[10]

سال 1895 ۾ جھمتمل نارومل وسناڻيءَ ”Notes on the Risalo“ نالي ڪتاب لکيو، جنھن جو نالو ڊاڪٽر موتي لال جي ڪتاب جي ضميمي ۾ ڏنل آھي. ان جو وڏيڪ تفصيل نہ مليو آھي.

ويھين صديءَ جي پھرئين ڏھاڪي ۾ سال 1907 ۾ اي ايچ ايٽڪن جو ”سنڌ گزيٽيئر“ شايع ٿيو جنھن ۾ شاھہ صاحب جو احوال ڏنل آھي.

سال 1922 ۾ ايم ايم گدواڻيءَ ھڪ ننڍو ڪتاب Shah Abdul Latif لکيو جيڪو لنڊن ۾ شايع ٿيو. ڊاڪٽر درشھوار سيد جي خيال ۾ اھو ڪتاب مغربي اسڪالرن لاءِ شاھہ جو تعارف آھي.[11]

ڄيٺمل پرسرام گلراج (1885_1948) جو ڪتاب Sindh and its Sufis سال 1924ع ۾ مدراس ۾ شايع ٿيوھو. اھو ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ ورھايل آھي. پھرئين ڀاڱي ۾ سنڌ جو مختصر جائزو آھي. ٻئي ڀاڱي ۾ سنڌ جي صوفي ڪلچر جو مختصر جائزو آھي. ٽئين ڀاڱي ۾ قلندر شھباز ۽ ٻين صوفين جو احوال آھي. چوٿين سيڪشن ۾ ٻين ڪجھہ صوفي شاعرن سان گڏ شاھہ صاحب جي زندگي توڙي شاعريءَ تي لکيو

ويو آهي. ڪافي بيتن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڏنو ويو آهي. هن ڪتاب جو پاڪستان ۾ پهريون ڇاپو سال 1979 ع ۾ سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور ڇپايو هو. تازو هن جو نئون ڇاپو ثقافت کاتي پاران ٻين عالمي صوفي ڪانفرنس 2016 جي موقعي تي پڌرو ڪيو ويو آهي.

نامياري انگريز عملدار ۽ اسڪالر ايڇ.ٽي سورلي سال 1938 ع ۾ پنهنجي ڊاڪتريٽ جي ٿيسز شاهه جي حوالي سان لکي، سندس اهو تحقيقي پورهيو 1940 ع ۾ ڪتابي صورت ۾ Shah Abdul latif of Bhit – His Poetry, Life and Times جي نالي سان شايع ٿيو. اهو ڪتاب ٽن ڪتابن تي مبني آهي. پهرئين ڪتاب جو موضوع تاريخ، ٻئي جو موضوع ادب ۽ تنقيد ۽ ٽئين شاهه جي چونڊ شاعري جو ترجمو آهي. اهو ڪتاب ڪافي حد تائين سائنسي تحقيق تي مبني آهي. هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو عطامحمد ڀنڀري ڪيو آهي، جيڪو سنڌيڪا اڪيڊميءَ شايع ڪيو هو. سورلي صاحب جي هڪ ٻئي ڪتاب Musa Pervagans Being translation, with original texts of selected lyric poetry of over two thousand years from the Diverse Languages ۾، جيڪو 1953 ڌاري ڇپيو هو. ان ۾ نه صرف شاهه جي چونڊ شاعريءَ جو ترجمو ڏنل آهي، پر شاهه جي فن ۽ فڪر تي رايا پڻ ڏنا آهن. ان ڪتاب جو آزادانه ترجمو عطا محمد ڀنڀري سرتاج شاعر شاهه عبداللطيف جي نالي سان ڪيو آهي، جنهن جو پهريون ڇاپو 2002 ۽ ٻيون ڇاپو 2014 ۾ سنڌيڪا اڪيڊمي شايع ڪيو آهي. ان ڪتاب ۾ سورلي گذريل اڍائي هزار سالن جي عرصي ۾ ڪيل غنائي شاعري مان 13 شاعرن جي چونڊ شاعري جو ترجمو ۽ تعارف ڏنو آهي. انهيءَ ڪتاب جي تعارف ۾ سورلي دعويٰ ڪئي ته ”جيڪڏهن اعليٰ ۽ عظيم غنائي شاعريءَ جي پس منظر کي جانچي پرکي ڏسو ته معلوم ٿيندو ته دنيا جو سڀني کان اتم ۽ اعليٰ شاعر سنڌ جو شاهه عبداللطيف آهي، جنهن جي هر بيت جي اسلوب ۾ حسن ۽ جمال جو تقدس موجود آهي. هن جو ڪلام ٻڌي سندس ادب ۽ احترام سببان ماڻهو تي هڪ قسم جو وجد طاري ٿيندو آهي“.[12]

انهيءَ ڪتاب جي شاهه لطيف واري باب ۾ سورلي لکي ٿو ته ”منهنجي خيال ۾ شاهه عبداللطيف ان ملڪ جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي، جنهن کي هاڻي پاڪستان سڏيو ويندو آهي ۽ اهڙو عظيم شاعر ڌرتي هن وقت تائين پيدا ڪري ئي ڪانه سگهي آهي. هن قادرالڪلام شاعر جي شاعريءَ کي مان اڄ کان اڍائي هزار سال اڳ جي مشهور غنائي شاعريءَ سان ڀيٽائي ڏٺو آهي. مون کي يقين آهي ته دنيا جي جن وڏن غنائي

شاعرن جي ڪلام ڪي مون ترجمو ڪري هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو آهي، تن سڀني مان شاهه عبداللطيف نهايت اعليٰ ۽ عظيم آهي، تنهن ڪري مون هن ڪتاب ۾ دنيا جي بين عظيم غنائي شاعرن جي پيٽ ۾ سندس ڪلام وڌيڪ ڏنو آهي“.[13]

سي.ايل ماڙيوالا سال 1945ع ڌاري سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي اڳيان هڪ مقالو Shah Abdul latif of Bhit and Commerce of Sindh جي نالي سان پڙهيو.

سال 1949ع ۾ شايع ٿيل گرديال ملڪ جي ڪتاب The Divine Dewellers of Desert ۾ هڪ باب شاهه صاحب تي شامل آهي.

سال 1954ع تي ايل واسواڻيءَ جو ڪتاب The Soul of Sindhi Literature شايع ٿيو. جنهن ۾ هڪ باب شاهه صاحب تي آهي.

سال1961ع ۾ علامه آءِ آءِ قاضي (18_04_1886_1968) هڪ مقالو /ڪتابچو Shah Abdul Latif an Introduction to His Art جي نالي سان لکيو. جيڪو پوءِ ايلسا قاضيءَ جي شاهه جي رسالي جي انگريزي ترجمي ۾ ضميمي طور ڏنو ويو. ان ڪتاب جو مقدمو اي ڪي بروهيءَ لکيو آهي. جنهن مان ڪافي حوالا ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻيءَ جي ڪتاب ۾ ملن ٿا. رسالي واري اليڪٽرانڪ بوڪ ايڊيشن ۾ خبر نه آهي ته ڇو اهو مقدمو يا تعارف شامل نه ڪيو ويو آهي. علامه قاضي جي هن مقالي ۾ علامه صاحب چند عالمي تنقيدي اصولن جي روشنيءَ ۾ شاهه جي عظمت کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ورتي آهي.

1962ع ۾ بانڪي بهن Bankey Behn جو ڪتاب Sufis, Mystics and Yogis of India, شايع ٿيو جنهن ۾ پڻ هڪ باب شاهه لطيف جي حوالي سان لکيل آهي.

ويهين صديءَ جي سٺ واري ڏهاڪي ۾ تير ٿداس هوتچند(1906_06_04) (1971_08_02 – صاحب نه رڳو شاهه جي حوالي سان ڪافي مضمون انگريزي ۾ تحرير ڪيا، پر هن جا ڪتابچا بعنوان: The song of the Necklace (1961), Shah Abdul Latif-An:Introduction to his Seven Stories (1962), Pakistan’s Immortal Poet. The Song of Kinjhar Lake (1963 & Shah Abdul Latif (1962) شايع ٿيا.

جرمن اسڪالر اينميري شمل (26.01.2003 – 7.4.1922) به شاهه جي حوالي سان مختلف ڪتابن توڙي مقالن ۾ ڪافي ڪجهه لکيو آهي. ڊاڪٽر درشهوار سيد جي

خيال ۾ شمل پنهنجي ڪتاب Mystical Dimensions of Islam(1975) ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي صوفي شاعرن جو تذڪرو ڪندي خاص ڪري شاهه لطيف جو احوال ڏيئي، هن جي حقيقي حيثيت کي اجاگر ڪيو آهي. ڇو ته ٻين عالمن شاهه جو ذڪر ڪرڻ کان پاسو ڪيو آهي. شمل جي ٻئي ڪتاب Pain and Grace (1976)۾ هڪ پاسي اردو جي شاعر ميردرد جو ذڪر آهي ته ٻئي پاسي شاهه لطيف جو احوال ۽ شاعري جو ترجمو آهي.[14] شمل صاحبه ان کان علاوه هڪ پاسي ڪافي سارا مضمون شاهه جي حوالي سان لکيا آهن، ته ٻئي پاسي شاهه جي شاعريءَ جا حوالا ٻين مضمونن ۾ شامل ڪيا آهن.

سال 1970ع ۾ هندستان ۾ ايل ايڇ اجواڻيءَ (1976_1899) جو ڪتاب History of Sindhi Literature شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ ٻه باب شاهه لطيف جي حوالي سان آهن.

ساڳئي سال سنڌ ۾ پروفيسر محمد اڪرم انصاريءَ جو ڪتاب Shah Latif and the Modern World شايع ٿيو جنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي مهاڳ کان علاوه مختصر تعارف ۽ 9 مضمون شامل آهن. انهي ڪتاب جو ٻيو ڇاپو سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ سال 2003 ۾ شايع ڪيو آهي.

سال 1971 ۾ ڪلياڻ آڏواڻيءَ (1994 – 1911) جو ڪتاب يا مقالو بعنوان Shah Abdul Latif هندستان ۾ شايع ٿيو.

ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻيءَ (28.01.2008 – 13_01_1936) جو ڪتاب Shah Abdul Latif his life and work ٻه سندس پي ايڇ ڊي ٿيسز تي مبني آهي، جيڪو هن دهلي يونيورسٽيءَ ۾ 1970 ۾ پيش ڪيو. اهو پهريون ڀيرو 1974 ع ۾ هندستان ۾، ۽ سال 2006 ع ۾ پاڪستان ۾ شايع ٿيو آهي. هيءُ ڪتاب مقدمي کان علاوه ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهرئين ڀاڱو هڪ باب تي مبني آهي، جنهن ۾ شاهه صاحب جي زندگي جو احوال آهي. ٻئي ڀاڱي جو مکيه موضوع آهي شاهه جو تخليقي پورهيو. پر اهو وري ٻن ذيلي موضوعن ۾ ورهايل آهي. پهريون ذيلي موضوع آهي ٻولي، بحر وزن، راڳ وغيره ۽ اهو ڇئن بابن ۾ ورڇيل آهي. ٻيون ذيلي موضوع فلسفو ۽ مذهب ٽن بابن تي مشتمل آهي، پڇاڙي کان پوءِ ٻه ضميما به ڏنل آهن.

جوتواڻي صاحب جو هڪ ٻيو انگريزي ڪتاب Sufis of Sindh سال 1986 ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ هن ٻين صوفي شاعرن سان گڏ شاهه صاحب تي به تفصيلي مضمون لکيو آهي.

اسي واري ڏهاڪي ۾ جي.الانا جو ڪتاب سال 1980ع ۾ سندس پاران ڪيل شاهہ لطيف جي چونڊ شاعري جو ترجمو Selections from Risalo شاهہ صاحب جي 237 عرس تي شايع ٿيو. تنهن جي مقدمي ۾ هن شاهہ لطيف جي زندگي ۽ فڪر تي لکيو آهي.

سال1983 ع ۾ انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي پاران پروفيسر اڪرم انصاريءَ جو ڪتاب Symbolism in Latif's Poetry ڇپيو آهي. جنهن ۾ هڪ پاسي هن جا شاهہ جي حوالي سان لکيل 12 مضمون شامل آهن، تہ ٻئي پاسي آخر ۾ شاهہ جي چونڊ بيتن جو انگريزي ترجمو بہ شامل آهي.

سال1985 ع ڏاري محمد يعقوب آغا شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جو نثري ترجمو Shah jo Risalo alias Ganje Latif جي نالي ڪيو. جيڪو ٽن جلدن ۾ شايع ٿيو. پهرئين جلد ۾ ڏنل مقدمو ٽن بابن ۽ ستن ضميمن تي مبني آهي. ان ۾ شاهہ صاحب جي زندگي، فن ۽ فڪر تي لکيو ويو آهي. ان کان علاوه هر سر جو تفصيلي تعارف بہ لکيو ويو آهي. آغا صاحب لکيو آهي تہ هن 6000 کان مٿي ڏکين لفظن ۽ اصطلاحن جي لغت تيار ڪئي آهي. پر افسوس تہ ٽيهن سالن کان وڏيڪ عرصو گذرڻ بعد بہ اها شايع نہ ٿي آهي. هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ ٽيئي جُلد گڏيا ويا آهن.

سال 1984ع ۾ ڊاڪٽر درشهوار سيد (21.03_1940_27.12.1997) شاهہ لطيف جي حوالي سان پنهنجي پي ايچ ڊي ٿيسز يونيورسٽي آف ايڊنبرو ۾ پيش ڪئي. ان پي ايچ ڊي ٿيسز تي آڌاريل ڪتاب The Poetry of Shah Abdal Latif سال 1988 ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيو. هي ڪتاب پنجن بابن، ضميمي، ڪتابيات ۽ ڏسڻي تي مشتمل آهي. پهرئيون باب ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين جو عنوان آهي شاهہ جي زندگي کان اڳ واري وقت جو تاريخي ۽ ادبي پسمنظر. ٻئي حصي جو عنوان آهي شاهہ جي زندگي؛ ان ۾ زندگي جي احوال سان گڏ شاهہ جي رسالي جي مسودن، ڇاپن، توڙي شاهہ تي لکيل ڪتابن جو جائزو ورتو آهي. ٻئي باب جو عنوان آهي شاهہ جي شاعريءَ ۾ عورت، ٽئين باب جو عنوان آهي شاهہ لطيف ۽ يوگين جي حوالي سان هندو فڪر. چوٿين باب جو عنوان آهي شاهہ جي شاعري ۽ فريد الدين عطار جو تقابلي جائزو. هن ۾ فريدالدين عطار جي ڪتاب منطق ال طير، جيڪو سنڌي ۾ پکين جي پارليامينٽ جي نالي سان شايع ٿيل آهي، تنهن ۾ آيل نڪتن کي شاهہ جي صوفي تعليمات سان ڀيٽيو ويو آهي. پنجين باب ۾ جلال الدين رومي ۽ شاهہ

جي شاعريءَ ۾ هڪجهڙائين ۽ اختلافن تي لکيو ويو آهي. ضميمي ۾ شاهه جي شاعريءَ ۾ آيل لوڪ قصن جو احوال آهي.

شاهه صاحب جي 247 هين عرس جي موقعي تي سال 1991ع ۾ عبدالحميد آخوند جو ايڊٽ ڪيل ڪتاب Shah Abdul Latif & his Mystical Poetry جي نالي سان شايع ٿيو آهي، جيڪو شاهه عبداللطيف ڀٽائي اڀياس سلسلي جو پهريون ڪتاب ڄاڻايل آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ 18 مضمون ۽ آخر ۾ سراج الحق ميمڻ پاران شاهه جي چوند بيتن جو انگريزي ترجمو ڏنو ويو آهي. مضمونن ۾ ارنيسٽ ٽرمپ جو شاهه جي رسالي لاءِ مهاڳ (How was the Risalo printed first) ۽ ايچ ٽي سورلي جي ٻن مضمون The birth of Classic ۽ Shah Abdul Latif، کان علاوه علامه آءِ آءِ قاضي (Shah, His position among the World poets) ، ڊاڪٽر اين ميري شمل (Shah Abdul Latif of Bhit)، اي ڪي بروهي (The Philosophical Dimensions of Latif's Poetry)، شمس العلماءَ ڊاڪٽر عمر دائود پوٽو (Shah Latif and Rumi) ، ڊاڪٽر افضل اقبال (Impact of Rumi on Shah Abdul Latif)، ڊاڪٽر ايس قدرت الله هاشمي (New Light on the Mystic Thought of Shah Abdul Latif Bhitai)، ڊاڪٽر جميله خاتون (The Conception of Love and Mysticism in Shah Abdul Latif Bhitai)، تيرٿداس هوتچند (The Risalo: Its Musical Compositions)، پروفيسر ايم اي انصاري (The Divine Influx)، عبدالعلي ايف قلباٽي (Heroes of Shah)، عبدالرحيم شيخ (Heroines of Shah Abdul Latif)، ڊاڪٽر غلام علي الانا (Shah Abdul Latif's Imaginative use of Sindhi Language)، علي احمد بروهي (Shah Abdul Latif Bhitai)، ڪريم بخش خالد (Shah: Poet Laureate of Sindhi) ، صبيحه حسن (The Romances of Risalo) جا مضمون ڏنل آهن .

سال 1991ع ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا (15_03_1930) جو لکيل ڪتاب An Introduction to Sindhi Literature سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيو آهي. ان ڪتاب ۾ به شاهه صاحب جي متعلق لکيو ويو آهي. ڊاڪٽر الانا جو 2009 ۾ هڪ ٻيو ڪتاب Sindhi Language and Literature شايع ٿيو آهي. اهو ڪتاب ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين حصي ۾ سنڌي ٻوليءَ تي بحث آهي ۽ ٻئي حصي ۾ سنڌي ادب تي بحث آهي. ان حصي ۾ هن صاحب شاهه جي فن ۽ فڪر تي ڪافي ڪجهه لکيو آهي.

سال 1993 ۾ عبدالحميد آخوند پاران ايڊٽ ڪيل مضمونن جو مجموعو Bhitai The Message of the Master جي نالي سان پڌرو ٿيو. هن مجموعي ڪي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين حصي ۾شاهہ ڀٽائي 27 ۽ 28 مئي 1992 تي ٿيل ڪانفرس ۾ ڪيل صدارتي تقرير ۽ پڙهيل مضمونن کي شامل ڪيو ويو آهي. ان حصي ۾ سيد مظفر حسين شاهہ جي صدراتي تقرير کان علاوه، رئيزل حسين (Universal Message of Shah Abdul Latif)، ايس ڪيو فاطمي (Shah Latif And The Est India Company)، محمد خالد مسعود (Shah Latif and Yunus Emre)، امر جليل(Quest for the Beloved)، ڊاڪٽر غلام علي الانا (Shah Abdul Latif _ A Great Exponent of Sindh, its History and Culture)، علي احمد بروهي (Shah Latif: Poet of Love) جا مضمون ۽ سراج الحق ميمڻ جي ترجمو ڪيل شاعري آهي. ٻئي حصي ۾ ڊاڪٽر اينميري شمل (The Sufi Traditions in the Eighteenth Century)، ڪلياڻ بي آڏواڻي (Shah Latif)، ايم ايم گدواڻي (Shah Abdul Latif)، ايچ ٽي سورلي (Shah Abdul Latif's Muse)، اي ڪي بروهي (Poetry of Shah Abdul Latif)پروفيسر محمد اڪرم انصاري(The Immortal Beauty of Latif's Sea Poetry)، تنوير عباسي (Images in the poetry of Shah Latif)، ضياء الدين ايس بلبل (Shah Latif's Conception of Tauhid)۽ ڪريم بخش خالد (Shah Abdul Latif Bhitai) جا مضمون شامل آهن. منهنجي ذاتي خيال ۾ ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو مقالو اهو ڪتاب آهي، جيڪو 1971 ۾ هندستان ۾ شايع ٿيو هو. تنهن کي هتي مقالي طور شامل ڪيو ويو آهي.

سال 1994 ۾ پروفيسر آمنہ خميساڻي (16_04_1919_2007)جو شاهہ جي چونڊ شاعريءَ جو انگريزي ترجمو شايع ٿيو هو. جنهن جو ٽيون ڇاپو 2012 ۾ شايع ٿيو آهي. ان ۾ مهاڳ کان علاوه ٽي ٻيا ليک آهن، جيڪي مقدمي جو نعم البدل آهن. پهرئين ليک ۾ شاهہ جي زندگيءَ جو احوال آهي، ٻئي ۾ شاهہ جي رسالي جي تاريخ وغيره تي لکيو ويو آهي ۽ ٽئين ۾ شاهہ جي تصوف تي ويچار ونڊيا ويا آهن.

سليم ڀٽو لطيفي بہ لطيفيات جو سنو ڄاڻو آهي. هن شاهہ صاحب جي حوالي سان سنڌي توڙي انگريزيءَ ۾ ڪافي ڪتاب لکيا آهن. مون کي سندس انگريزيءَ ۾ لکيل شاهہ صاحب جي حوالي سان ٻن ڪتابن جا نالا مليا آهن، جيڪي آهن:

1) Horizon of Shah Abdul Latif Bhitai's poetry (1992),

2) Shah Abdul Latif Bhitai A star just before Dawn(1994)

اهي ڪتاب جيئن تہ هن وقت مارڪيٽ ۾ وڪري لاءِ موجود نہ آهن، تنهنڪري مون کي بہ انهن کي ڏسڻ يا پڙهڻ جو موقعو نہ مليو آهي.

سال 2002 ۾ سنڌالاجي پاران محترم رشيد ڀٽيءَ جو ڪتاب Birth of a Great Poetشايع ڪيو ويو. ان ڪتاب جو مکيہ موضوع تہ ڪلهوڙن جو احوال آهي، پر آخري باب شاهہ صاحب جي حوالي سان لکيل آهي.

سال 2009 ۾ محترم انورپيرزادي جو لکيل ڪتاب Sindhi Language and Literature (A Brief Account) سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري شايع ڪيو آهي .انهي ڪتاب ۾ بہ شاهہ صاحب جو ذڪر آهي.

سال 2012 ۾ آغا سليم جو ڪتاب Introduction to the Poetry and Mystic Thought of Shah Abdul Lateef Bhitai شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ پهرئين ڀاڱي ۾ شاهہ صاحب جي زندگيءَ، تاريخي پسمنظر ۽ مٿس شاهہ عنايت شهيد جي تحريڪ جي اثرات تي اختصار سان لکيو ويو آهي. ٻئي ڀاڱي ۾ تيهن سرن جي موضوعن تي لکيو ويو آهي.

2014ع ۾ مشتاق علي شاهہ پاران ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي مرتب ڪيل شاهہ جي رسالي جو ترجمو Message of Shah جي نالي سان روشني پبليڪيشن پاران ڇپيو ويو آهي، جنهن جو مهاڳ توڙي تعارف ڪافي مفصل آهن. ان کان علاوه ان ۾ 2100 لفظن ۽ اصطلاحن جي لغت بہ شامل ڪئي ويئي آهي. مشتاق شاهہ ان کان اڳ آڏواڻي صاحب جي مرتب ڪيل چونڊ شاعريءَ کي ترجمو ڪيو هو جيڪو Apostle of Loveجي نالي 2012 ۾ شايع ٿيو هو.

سال 2015 ۾ ڊاڪٽر خليل الرحمان شيخ جو ڪتاب Political Thought of Shah Abdul Latif Bhitaiشايع ٿيو. هن ڪتاب جو مهاڳ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ لکيو آهي. هي ڪتاب مقدمي کان علاوه پنجن بابن تي ڦهليل آهي. حوالن کان اڳ شاهہ جي زندگي جو سال بسال احوال بہ ڏنل آهي.

عبدالجبار قاسم نظاماڻيءَ، ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ کهڙي جو حوالو ڏيندي ڄاڻايو آهي تہ ايس ايم جهانگياڻي بہ شاهہ صاحب تي پي. ايچ ڊي ڪئي، جنهن جي ٿيسز جو عنوان آهي Shah Abdul Latif and His Times [15]

جرمن اسڪالر گرڊ لپڪ Gerd Lupke جي جرمن ٻولي ۾ لکيل ڪتاب جو انگريزي ترجمو The Book of Shah Abdul Latif جي نالي سان شاهہ

عبداللطيف ڀٽائي چيئر 2000 ۾ شايع ڪيو آهي.

سنڌيءَ مان انگريزي ترجمو ٿيل مواد:

سال 1998 ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر پاران هڪ ڪتاب Social Content in Shah jo Risalo شايع ڪيو ويو جنهن کي ڊاڪٽر فهميده حسين ايڊٽ ڪيو ۽ ترجمي جا فرائض مرحوم انور پيرزادي ادا ڪيا. ان مجموعي ۾ محمد ابراهيم جويي (The Portrait of Shah Latif)، جي ايم سيد (Political Perception of Bhitai's poetry)، شيخ اياز (Philosophical Aspect of Shah Latif)، سراج الحق ميمڻ (Bhitai's Political Philosophy)، ڊاڪٽر غلام علي الانا (Water Worship in Bhitai's Sur Samoondi)، ڊاڪٽر تنوير عباسي (Poetic Images in Shah Latif's Risalo)، ممتاز مرزا (Sur Samoondi of Shah Latif)، شيخ عزيز (Sindh Music and Shah Latif)، ڪي ايم لاڙڪ (Sasui: An Existential Heroine of Shah Latif) Latif، ايس ايم جهانگياڻي (A Poet of People)، انور پيرزادو (Poet of Sindh's perennial Pathos)، سحر امداد (Shah Latif as a Poet)، ڊاڪٽر فهميده حسين (Bhitai's Philosophy of Pathos)، ڊاڪٽر غلام حيدر چنا (Socio_Economic and Political Conditions in Shah Latif's Time) جا مضمون شامل آهن.

مارچ 2001 ۾ شاهه عبداللطيف چيئر پاران ڊاڪٽر فهميده حسين جو ڪتاب Image of Woman in the Poetry of Shah Abdul Latif شايع ٿيو. اهو ڪتاب ڊاڪٽر صاحبه جي پي ايڇ ڊي ٿيسز تي آڌاريل سنڌي ڪتاب جو ترجمو هو جيڪو ڊاڪٽر امجد سراج ميمڻ ڪيو هو. مقدمي کان علاوه ڇهه باب هن ڪتاب ۾ شامل آهن. آخر ۾ ڪتابيات ۽ ڏسڻي به شامل آهي.

2009ع ۾ ثقافت کاتي سنڌ، محمد ابراهيم جويي جي مشهور ڪتاب شاهه، سچل ساميءَ جو انگريزي ترجمو ڇاپيو جنهن کي سليم نورحسين (سابقه سليم احمد يا خواجه سليم) ترجمو ڪيو هو.

سال 2009 ۾ انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي پاران ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ (1884_1947) جي مشهور ڪتاب مقدمه لطيفي جو ڊاڪٽر حبيب الله صديقي پاران ٿيل ترجمو An Introduction to Shah شايع ٿيو. ڊاڪٽر گربخشاڻي ان زماني جي جديد تحقيقي اصولن جي روشني ۾ شاهه صاحب جي رسالي کي مرتب ڪرڻ شروع ڪيو. سندس حياتيءَ ۾ ان جا ٽي جلد ڇاپيا ويا. انهن تي ڪيس سخت

تنقيد برداشت ڪرڻي پئي. سال1936ع ۾ پهرئين جلد ۾ لکيل مقدمي کي سڏاري مقدمہ لطيفي جي نالي سان شايع ڪيو ويو. جنهن ڪتاب کي ڊاڪٽر حبيب الله صديقيءَ ترجمو ڪيو آهي. هي ڪتاب ڏهن بابن ۾ ورهايل آهي.

سال 2010ع ۾ گل محمد عمراڻيءَ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پاران شاهہ جي رسالي تي لکيل تحقيق ۽ تشريح کي ترجمو ڪري Life and Thought of Shah Abdu Latif Bhittaiجي نالي سان شايع ڪرايو آهي. هن ڪتاب جو مقدمو يا تعارف ڊاڪٽر عبدالغفار سومري لکيو آهي. ان کان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو مهاڳ ۽ ست باب آهن.

سال 2012 ۾ ثقافت کاتي پاران ڇپيل رشيد ڀٽيءَ جي ڪتاب جو اضافن سان ترجمو محترم سليم نور حسين ڪيو جيڪوSindhi Sufism and Classical Poetry جي نالي سان ڇپيو آهي .ان ۾ بہ شاهہ جو احوال شامل آهي.

حوالا:

1) Publisher's note in the book entitled "The poetry of Shah Abdal Latif" written by Dr Durre Shahwar Sayed. Page vii

2) گربخشاڻي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند. شاهہ جو رسالو مقدمہ، ص 12، روشني پبليڪشن ڪنڊيارو، 2005.

3) اهو ڊاڪٽر دائودپوٽي جي ڪتاب مصمون ۽ مقالا ۾ شامل آهي (صص 97 کان 107)، ڀٽ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ.

4) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، مهاڳ : "احوال شاهہ عبداللطيف" از شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ، ص ،2، شاه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاه، 1987.

5) لاکو ڊاڪٽر غلام محمد: سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ

6) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: مهاڳ "احوال شاهہ عبداللطيف" از مرزا قليچ بيگ، شاه عبداللطيف ڀٽا شاه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاه، آگسٽ، 1987

7) گربخشاڻي، ڊاڪٽر هوت چند مولچند ، شاهہ جو رسالو مقدمہ، ص 12، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2005.

8) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، مهاڳ احوال شاهہ عبداللطيف از شمس العلما مرزا قليچ بيگ، ص 3. شاه عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، 1987.

9) Lalwani, Lilaram Watanmal: The Life, Religion and Poetry of Shah Latif – The greatest poet of Sindh, preface, p V.

10) Sayed, Dr. Durr e Shahwar: The poetry of Shah Abdal_Latif, 1988, p 48

11) Ibid, p 48

12) سورلي، ايچ ٽي، موزا پرواگانس، عظيم شاعرن جو سرتاج شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، مترجم عطا محمد ڀنڀرو، ص 13 ۽ 14.

13) ساڳيو صفحو 104

14) Syed, Dr, Durre Shhwar: The Poetry of Shah Abdal Latif,1988, p 51

15) تماهي تخيل، جنوري مارچ، 2016، ص 158

عصمت فاطمہ ويسر / غلام فاطمہ پير

[ليڪچرر، تعليم کاتو حڪومت سنڌ]

صوفين وٽ پالڻهار جو تصور

(خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ تائين)

Sufi Concept of Creator – from Inward to Godward

Abstract:

Sindh is land of saints, sufis and mystics. The message of these spiritual leaders is to serve and love to human beings without any discrimination. That is the real way to greet beloved. God is everywhere. If there is love, there is God.

In this research paper, we have given several references from devotional ascetic poetry of our saint poetry, about the spiritual wisdom. First of all you must know yourself, than you will find the path of Allah almighty. Shah Karim, Shah Latif, Shah Inayat, Sachal, Saami, Bedil, Rohal and other mystic devotional poets are our spiritual leaders, who guide us, through their verses.

ويراڳي، سنياسي صوفي شاعرن وٽ، پالڻهار جو تصور عام ماڻهن جي سوچ کان مختلف آهي. هو ڪائنات کي هڪ ٻي نگاهہ سان ڏسن ٿا. ويراڳي شاعرن جو درجو عام جوڳي، سنياسي يا ڪاپڙي ڪردارن جي پيٺ ۾ ان ڪري اهم آهي، جو انهن جو تياڳ جسماني حدن کان هٽي روحاني حدن تائين پهچڻ کان پوءِ بہ اڃا هڪ وک اڳتي پهچي ٿو. اُها آهي ڪائنات بابت سوچ ويچار ۽ غور و فڪر جي وادي. انهيءَ واديءَ ۾ ويهي هو پالڻهار جا اُهي اسرار پسن ٿا ۽ مشاهدا ڪن ٿا، جيڪي هر ڪنهن جي نصيب ۾ ناهن هوندا. اُنهن مشاهدن کي پَسڻ لاءِ پهريان، خود شناسيءَ واري منزل پار ڪرڻي پوي ٿي. خود شناسي هڪ وڏو ۽ اهم مرحلو آهي. ويراڳي شاعرن خود شناسيءَ بابت پنهنجي شاعريءَ ۾ مشاهدن ۽ تجربن جو اظهار ڪيو آهي. پنهنجي وجود بابت سوچڻ تي آخر اُن جي ضرورت ڇو پيش آئي، ڇا ان وجود جي ڏرتيءَ تي ڪا ضرورت هئي يا بس ائين ئي فالتو آيو آهي ۽ ائين اجايو هليو ويندو. اِهي سڀ سوال ويراڳين جي آڏو هئا. ڇا پنهنجي ليکي انهن سوالن جا جواب ڳولڻ ممڪن هو؟

اکر اڳيان اُپري واڳون ٿي وريام.

(بلوچ، 1999ع: 8)

انهيءَ لاءِ وڏي رياضت جي ضرورت پوي ٿي، مراقبا ڪرڻا پون ٿا. تڏهن وڃي محبوب جو مشاهدو ماڻجي ٿو. ويراڳين ۽ عاشقن لاءِ محبوب جو مشاهدو ئي وڏي ڳالهه آهي. اُهي ٻي ڪنهن بہ خواهش جا طالب ناهن.

دوزخ دڙڪو بهشت دلاسو.

(عثمان علي انصاري، 1997ع: 33)

عاشقن ۽ ويراڳين جي منزل اڳتي آهي. انهن جون عبادتون بہ انهيءَ محبوب (پالڻهار) جي راضپي لاءِ آهن انهن وٽ عبادتن ۽ رياضتن جو حساب رکيل ناهي. انهيءَ ڪري ئي انهن عاشقن ۽ عارفن جو رُتبو بلند آهي. پنهنجي وقت جو ويراڳي عاشق شاعر خواجہ محمد زمان فرمائي ٿو:

عارف ۽ عُشاق پسڻ گهرن پرينءَ جو

جنت جا مشتاق، اجا اورانهان ٿيا.

(جبار جوڻيجو 2004ع: 33)

عارف صرف انهيءَ ذات جا طلبگار آهن. هو صرف انهيءَ پرين (پالڻهار) جي مشاهدي جي خواهش رکن ٿا. انهن کي ٻيو ڪجهہ نہ گهرجي ٿو. عارفن ۽ عاشقن جا درجات بلند آهن. پهريان هو پنهنجو مشاهدو ڪن ٿا ۽ پوءِ ان خود شناسيءَ واري رستي کان حق تائين پهچن ٿا. حق، جيڪو سچ آهي، سُونهن آهي.

”صوفيءَ جي ذات يڪتا هوندي آهي، نہ هن کي ڪير قبول ڪندو آهي ۽ نہ هو الله کان سواءِ ڪنهن کي قبول ڪندو آهي.“ (منصور حلاج)

”جيڪڏهن مان پنهنجي شعور جي نُور سان منور نہ هُجان ها تہ مون لاءِ ڪنهن شيءِ يا حالت جو ڄاڻڻ يا نہ ڄاڻڻ ڪائي معنيٰ نہ رکي ها. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن منهنجي ذات عين سُرور نہ هجي ها تہ مان ڪنهن حالت يا شيءِ کان واقف ٿيڻ جي لائق يا ڪنهن ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ هجان ها ۽ خود زندگي ئي ناممڪن ٿي وڃي ها. انڪري سُرور ئي علم، زندگي ۽ ڇُرپُر جي جان آهي.“ (موهن، 1998ع، 13)

تنهنڪري سڀ کان پهريان اندر جي روشني ضروري آهي، جيڪا خود شناسيءَ مان پيدا ٿئي ٿي. ويراڳي، صوفي پهريان اها تپسيا ڪندو آهي تہ جيئن هو پاڻ کي سڃاڻي. ان کان پوءِ خدا شناسيءَ جو مرحلو آهي. جنهن جا ڪيئي نالا آهن ۽ هر مظهر ۾ هو پالڻهار آهي.

انسان جڏهن اڪيون ڪن ٻوٽي، حواسن جا دروازا بند ٿو ڪري تڏهن، روحاني علم جو ديدار پسي ٿو ۽ سندس روح ملڪوت جي جهان جو سير ڪري ٿو. ننڊ ۾ ته حواس هيڪاري بيڪار ٿين ٿا. دنيا ۾ ”ماسواءِ“ جو خيال نه ٿو رهي، تڏهن حقيقي محبوب انسان جي دل ۾ ديرو ڪري ٿو پر جي هڪوار اکيون کُليون ۽ جسماني عالم جي سار ٿي ته اهو محبوب گم ٿي وڃي ٿو. پوءِ ڪيترين به هٿوراڙيون ۽ واجهه وجهه ته اُهو هٿ نه ايندو. تصور جي حالت ۾ اٿين آهي جو ذات پاڪ جو پرتوو دل تي پوي ٿو:

سڄڻ منجهه هئام، مون وٽي واءُ ٿيا،
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هينڙي جاڙ وڌام.

(دائود پوٽو 1978ع: 44)”

جڏهن ويراڳيءَ ۾ خود شناسيءَ جو شعور پيدا ٿئي ٿو ته خدا شناسيءَ جا سمورا رستا مٿس آشڪار ٿين ٿا. اهڙي حالت کان پوءِ هن جي اندر جون ڪڙڪيون کُلنديون وڃن ٿيون ۽ ڪائنات جا سمورا منظر ۽ مظهر هن جي آڏو ايندا وڃن ٿا ۽ هو محسوس ڪري ٿو ته هو به فطرت جو هڪ حصو آهي ۽ ان کان ڌار ناهي. هو سمنڊ جو هڪ قطرو آهي، جيڪو ڪڪرن جي صورت ۾ هڪ مرحلي مان گذري، ساڳيو اچي سمنڊ سان ملي ٿو ۽ ان جو حصو بڻجي وڃي ٿو. بظاهر:

پاڻي لهر پسڻ ۾، برابر به ٿيا.

(جبار جوڻيجو 2004ع: 33)

پر حقيقت ۾ اُهي هڪ آهن. اهڙو فهم هر ڪنهن کي نه هوندو آهي ته هو ان کي سمجهي سگهي. اهو هڪ ويراڳي صوفي ئي سمجهي سگهي ٿو.

ماهيت مينهن نه پوءِ، قلزم اندر قطري،
مگر وڃي سو، جڳ چڙهي جالار ۾.

(جبار جوڻيجو 2004ع: 67)

پل پل پوءِ پچار، ملڪ ۾ ميثاق جي،
ڳڪ ٻن ڪن اقرار، اسين ٻانهن تون ڌڻي.

(جبار جوڻيجو 2004ع 65)

جي سو سُڃاتوءِ، سو سر سندو پاڻي،
وچ لهرين گڏيو ڪپڙ ڪي ته ڪندوءِ.

(دائودپوٽو 1978ع: 102)

سو ئي هيڏان، سو هوڏان، سو ئي سو وسي،
تهين سندي سوجهري، سو ئي سو پسي.

(دائودپوٽو 1978ع: 78)

قاضي قادن، ان فهم جي ڳالهه ڪئي آهي ته جڏهن اهو شعور اچي وڃي ته تلاءَ يا درياهه جو پاڻي ڪير آهي ته پوءِ ڪنهن به گمان، ڊپ يا پڇا جي ضرورت ناهي. هو هر طرف آهي، هر جاءِ تي آهي، هو ئي سڀ ڪجهه پسي به ٿو.

مورک مور نه ٻُجهڻا، هيڏانهن هوڏانهن ڪن،
ڪٿر جن اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن.

(عبدالمجيد ميمڻ، 2007ع: 194)

تو چئو الله هيڪڙو، وائي ٻه نه سک،
سچو اکر من ۾، سو ئي لکيو لک.

(عبدالمجيد ميمڻ، 2007ع: 187)

خدا شناسيءَ جو عرفان سڀ کي حاصل نٿو ٿئي. ان لاءِ اندر جي اوجر ۽ اکين جي پاڪائي ضروري آهي. ٻيءَ حالت ۾ اُهي هيڏنهن هوڏانهن پيا واجهائيندا. انهن کي اُهو مشاهدو نصيب نه ٿيندو. شاهه ڪريم پنهنجي پالڻهار جي وحدانيت ۾ ڪامل يقين رکڻ جي تلقين ڪري ٿو. چو ته ڪامل يقين کان سواءِ، اندر ۾ گنجائش رهجي ٿي وڃي ۽ دل ڪڏهن به گمراهه ٿي سگهي ٿي. انڪري من ۾ ان جو ئي ذڪر جاري رکڻو آهي، جيڪو حق آهي، سچ آهي، پالڻهار آهي.

سڪ روحاني سامهين، جسمي جاهلن،
ٻگهن مڇي من، پارس پسن ڪينڪي.

(جبار جوڻيجو 2004ع: 68)

شاهه ڪريم جي فڪري تسلسل ۾، ساڳيو ئي خيال خواجه صاحب به ڏنو آهي ته اندر جي پاڪائي اول شرط آهي. محبوب جي مشاهدي (خدا شناسي) لاءِ جيڪڏهن من ۾ خواهشون (مڇيون) هونديون ته انسان منزل ماڻي نه سگهندو.

پيالي پرينءَ جي، مون کي پُر ڪيو،
ساقي! ان شراب مان، پري ڏي پيو،
گهمان مست ٿيو، اڳيان درِ دوست جي.

(بلوچ، 1963ع: 11)

اسين بندا تنهنجا، تون اسانجو ڌڻي،
ڏنا ڏوهہ بخشين، خاڪين تان ڪڻي،
مڙيئي ٽول نهاريان، جي هينين ساڻ هڻي،
تان سپنئان ئي گهڻي، رحمت تنهنجي راڄيا!

(بلوچ، 1963ع: 3)

خودشناسيءَ کان خدا شناسيءَ جي سفر تائين، معرفت جي پيالي جي ضرورت رهي ٿي. اُهو ڪيف ۽ سُرور ويراڳيءَ کي دلبر جي در تائين رسائي ٿو. اِها مستي ۽ رندي، اندر جي آگهيءَ جو هڪ انداز آهي. پالڻهار جا ڪيئي نالا آهن، پر آهي سڀني جو. هو تہ سڀني جو مالڪ ۽ پالڻهار آهي. ويراڳيءَ جو مسلڪ، ڌرم، ذات، قبيلو ڇا بہ هجي، پر هُن جي ڪرم نوازي سڀني تي آهي. تجزيو ڪبو تہ سڀني کان احسان ان جا وڌيڪ آهن. ايتري ڪرم نوازي جنهن جو ڪو حساب ئي ڪونهي ۽ مالڪ وٽ حساب آهي ئي ڪونہ. بندو حساب ڪتاب رکي ٿو مالڪ وٽ ناهي.

خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ واري فڪر جي سلسلي ۾ سڀني کان وڏو ويراڳي شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح آهي، جنهن جي اظهار جو معيار ۽ مقدار ٻئي مٿانهان آهن. سسئيءَ جي جدوجهد، پنهونءَ لاءِ ڳولا، ويراڳي ڪلام ۾ خود شناسيءَ جو هڪ اعليٰ مثال آهي. شاهہ لطيف جهڙي آفاقي شاعر ان فلسفي کي اظهار جي اعليٰ مقام تي پهچايو آهي.

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئيءَ تان سُور هئا.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 162)

پنهون ٿيس پاڻهين، ويئي سسئيءَ جي سونهن،
"خلقَ آدم عليٰ صورته"، اِئن وٽن منجهہ وِرونهہ،
چريءَ منجهان چونَہ، ڪڻي هوتُ هنج ڪيو.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 163)

هوت تنهنجي هنج ۾، پُڇين ڪوهُ پهي،
"و في انفسڪم افلا تبصرون"، سوجهي ڪر سهي،
ڪڏهن ڪانہ وهي، هوت ڳولڻ هٿ تي.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 164)

وجين چو وڻڪار، هت نہ ڳولئين هوت کي،
لڪو ڪين لطيف چئي، ٻاروچو ٻئي پار،
نائي نيڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 158)

هَلُ هنئين سين هوت ڏي، پيرين ڪر مَ پنڌ،
رائي پُڇُ مَ رندُ، رڃهہ روحاني سسئي.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 158)

هِتان ڪٽي هُتِ، جن رکيو سي رسيون،
ساجن، سُونهن، سُرت، وکان ئي ويجهو گهڻو.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 156)

پاڻ سڃاڻڻ جو فلسفو گهڻو ڪري سڀني ويراڳي شاعرن وٽ ملي ٿو. هو تہ ڏار آهي ئي ڪونہ– ساجن سچ آهي، ساجن سُونهن ۽ سُرت آهي. جڏهن خود شناسيءَ جو ادراڪ ٿيندو تہ خدا شناسيءَ جون دريون پاڻ ئي کُلي ويندڙيون آهن. شاهہ لطيف وٽ ان ڪيفيت لاءِ سوين سِٽون آهن.

”اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي“ کان وٺي خدا شناسيءَ جو هڪ وڏو سلسلو آهي، جنهن جو اظهار شاهہ سائينءَ ڪيو آهي. هو ڌڻي (پالڻهار) جي وحدانيت جو قائل آهي ۽ ان ۾ ڪامل يقين رکي ٿو ڪنهن کي شريڪ نٿو ڪري.

وحدهٗ لا شريڪ لهٗ، اِيءَ هيڪڙائيءَ حَقُ،
ٻيائيءَ کي ٻَڪُ، جن وڌو سي ورسيا.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 43)

شاهہ لطيف، خدا شناس ويراڳيءَ جي روپ ۾، خدا ۾ ڪامل يقين رکندڙ آهي ۽ هو صرف ان کان ئي طلب ڪري ٿو. سندس دعا عالمگيريت جو درجو رکي ٿي.

صاحب! تنهنجي صاحبي، عجب ڏٺي سون،
پن ٻوڙين پاتالَ ۾، پھڻ تارين تون،
جيڪر اچين مون، تہ ميريائي مانَ لهان.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 420)

جيڏو تنهنجو نانءُ، پاجهہ بہ اڏويائي مڱان،
ريءَ ٽنيين، ريءَ ٽوٽيين، تون ڇپر تون ڇانءَ،

ڪجاڙو ڪهاڻ، توکي معلوم سيڪا.

(ڪلياتِ آڏواڻي،1997ع: 420)

”سنڌي سماج ۾ شروع کان مذهب کي وڏي اهميت حاصل آهي. اها شاهه لطيف جي دؤر ۾ به هئي ته اڄ به آهي. هوئنئن به سرمايه داري ۽ مشيني دؤر کان اڳ، مذهب ئي سماجي، اقتصادي توڙي سياسي شعبن تي حاوي رهيو آهي. شاهه لطيف وٽ پڻ اسلام جا مکيه عقيدا، وحدانيت ۽ رسالت پنهنجي اهميت سان موجود آهن.“ (تنوير عباسي، 1995ع، 70)

شاهه لطيف کان پوءِ، سچل سرمست اهڙو شاعر آهي، جنهن وٽ خود شناسيءَ جا ويچار وڏي پئماني تي موجود آهن. رنديءَ ۽ مستيءَ جي سرشاريءَ ۾ سرمست شاعر پنهنجي ڪلام ۾ بيباڪيءَ سان ويراڳي فڪر جو اظهار ڪيو آهي. هو مذهب جي بنيادي ڪردار جو معترف آهي ۽ ان جي پوئواري ڪري ٿو باقي ڌرمي ۽ مذهبي پنڊتن ۽ مُلن جي ڪردارن مان مطمئن ناهي. انهن کي ڌرمي فسادن ۽ ويڇن جو ذميوار قرار ڏئي ٿو. هُو قرآن شريف جو حافظ هو اسلامي تعليمات جي ڪيس وڏي چاهڻ هئي. هو خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ تائين پهچڻ جو قائل آهي.

رام رحيم هڪو هڪ سمجهين، مؤج محبت ماڻين.

(انصاري،1997ع، 10)

”ايجها ڪم ڪريجي، جنهن وچ الله آپ ٻڌيجي. اهو ئي طريقو آهي، خدا کي محبوب سمجهڻ جو ۽ اهڙيءَ ريت ئي انسان پنهنجي ڪارڪردگيءَ کي محض انساني ڀلائيءَ لاءِ وقف ڪري سگهي ٿو. هر ڪم لاءِ خدا جو روپ اختيار ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان جو هر عمل هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي قائم هجي.“ (سڏايو 2015ع، ص 40)

مون ۾ آهين تون، تو ۾ آهيان مان،
بجلي بادل سان، آهي جيئن سپرين.

(انصاري،1997ع)

پنهون پنهون تي ڪريان، آءٌ پڻ پنهون پاڻ،
اديون ٿيس آڇاڻ، جو ڪين پروڙيم پاڻ کي.

(انصاري،1997ع)

محبوب ڳولي ڏس من ۾
من ۾ تون، ڏس دل ۾ تون.

واھہ ڪاريگر ساز بڻايئہ، ”ڪُن فيڪون“ جي ڪُنَ ۾،
سچل سائين صحي ڪري ڄاتم، يار گڏيو ڪکَ پَنَ ۾.

(انصاري،1997ع: 61)

صورت سڀ سلطان،
پاڻ ڏسڻ آيو پنھنجو تماشو.

(انصاري،1997ع: 60)

ٻانھون ٻانءِ مَ پاڻ،
توھين مالڪ مُلڪ جو.
پاڻ پنھنجو پاڻھين، صورت منجھ سڃاڻ،
”سچو“ سائين ھڪڙو، ناھي شڪ گمانُ.

(انصاري،1997ع: 60)

مون سان تون آھين آھين،
ڪڏھن ڪيئن ڪڏھن ڪيئن.
حاضر ناظر آھين اسان سان، ڪيئن چوان تان ناھين ناھين.

(انصاري،1997ع: 60)

جي مڃن ٿا آدمي، سي نہ مڃان مان،
ڪوئي آھيان آن، جو ٻانھو ڪنھن جو نہ ٿيان.

(انصاري،1997ع: 56)

ناھي ٻاروچو ڪو ٻيو
آھي اُھو جو مان روز ڏسان ٿي.

(انصاري،1997ع: 58)

”عينيت جي فسلفي سان مذھب، تصوف، عشق، حُسن ۽ خيال ملي ٿو تہ تصور جو ھڪ رنگين جھان وجود ۾ اچي ٿو ۽ اھو جھان سچل جي ڪلام ۾ پنھنجي پوري شان سان موجود آھي. سچل جيڪي ڏٺو سو عيني مشاھدي ڪان پوءِ چيائين.“ (مفتي، 2015ع، 67)

ويراڳي شاعرن ۽ صوفين جي هڪ ڏار منزل آهي. جتان ويهي اندر جي اڪ سان پنهنجو مشاهدو ڪندا آهن. هو جيڪو اظهار ڪندا، اِهو ان مشاهدي جي آڌار تي هوندو آهي. جيئن لطيف سائينءَ ان عينيت جو اظهار ڪيو آهي:

پتنگ چايئين پاڻ کي، ته اچي آڳ اُجهاءِ،
پچڻ گهٽا پچائيا، تون پچڻ کي پچاءِ،
واقف ٿي وساءِ، آڳ نه ڏجي عام کي.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 60)

ان منزل جو انت ڪهڙو آهي. پچڻ کي پچائڻ جي ڳالهه ڪئي ويئي آهي. ان جو انت عام کي ناهي ڏيکڻو چاهي ان جو شعور حاصل ٿي به وڃي.

عاشقن الله، ويروتار نه وسري،
آه ڪريندي ساهه، ڪڏهن ويندو نڪري.

(ڪلياڻ آڏواڻي، 1997ع: 74)

ويراڳي صوفي، مذهب يا ڌرم جي بنياد تي ڌار رهڻ جا قائل ناهن. هرڪو پنهنجي رستي کان پالڻهار تائين پهچي ٿو. ڪو الله سڏي ان تائين رسائي حاصل ڪري ٿو ته ڪو پڳوان کي ٻاڏائي، خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ وارو سفر طئه ڪري ٿو.

مومن مسلمان، ڪوڙن ۾ ڪو هڪڙو،
جو واصل وحدت ۾، ڪيِي غير گمان،
نور محل جي نيوَ تي، سيل ڪري سبحان،
تنهن کي سڀ جهان، ڄاڻي دوس خُداءِ جو.

(ابراهيم جويو، 2015ع: 360)

ويدانتي وڏيڪ، ڪنهن سان ٻولن ڪينڪي،
جنهن کي ڏني ستگروءَ، سامي سڀ توفيق،
چڙهيا چيتن چٽ تي، لنگهي لوڪان ليڪ،
نئنن ڪون نزديڪ، سُته ڏسن سپرين.

(ابراهيم جويو 2015ع: 313)

شاهه ۽ سچل سنڌ کي قرآن شريف جي آيتن، حديثن مولانا روميءَ جي مثنوي، منصور ۽ عطار جي گفتن کان واقف ڪيو. هندو ساميءَ فلسفي جي اونهي اڀياس ۽ ڏيان

بعد، پنهنجي ڏيان غفا مان، وچن جوڙي چٽڪين تي گرمکيءَ ۾ لکي مٽڪين ۾ تي وڏا. هو اسان کي ويدن جي ساک، ڇٽ درشنن جو سار ۽ 18 پراڻن جو تت ٻڌائي ٿو:

ڇهہ، اٺارهن، چار ڳالهہ چون ٿا هڪڙي،
يڳت ڪر يڳوان جي نانا پرم نواز.

(ناگراڻي، 2015ع، 698)

ويراڳي ويدانتي ساميءَ بہ پنهنجن سلوڪن ۾ روحانيت جو ڏڳ ڏسيو آهي ۽ يڳوان جي يڳت جي تلقين ڪئي آهي. هو تہ سامهون آهي، پر اسان کي اها نظر هجي. جڏهن اندر مان غير جو گمان نڪري ويندو تہ محبوب جي سڃاڻپ ٿيندي. سامي بہ اُها ئي ڳالهہ ڪري ٿو جيڪا شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست ڪئي آهي. ٻوليءَ ۾ اظهار جو انداز سيني جو پنهنجو آهي. فقير قادر بخش بيدل بہ سچل سرمست وانگر خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ وارو رستو ورتو آهي:

تون تہ ساڳيو سڄڻ آهين.
صورت انساني ڪيو ديرو، عرشين ڪين سمائين،
دين ڪُفر مستيءَ هستيءَ جا، پاڻ کي لقب لائين،
ڪاٿي ويس فقر جو پهري، بيدل نام سڏائين.

(اختر، 2011ع: 185)

معنيٰ وجودي ڪر صحيح، آهين سدا موجود تون،
ڪنهن جي عبادت ٿو ڪرين، ساڳيو آهين معبود تون.

(اختر، 2011ع: 195)

سر سُبحاني آهيان، صورت کيل کلايان،
بيدل صورت، ڪري بهانو چالان عجب چلايان،
ذات صفات کان آهيان نيارو، هِت هُت ناهہ نهايان.

(اختر، 2011ع: 196)

جاڏي ڪاڏي پاڻ، ڇڏ تون غير گُمان،
بيرنگيءَ مون رنگ بنائي، ٿي آيو انسان،
دين ڪُفر جي ويس ۾، سير ڪري سلطان.

(اختر2011ع: 204)

ظاهر بندو باطن مولا، برهہ جي بازي پُرجھي ڪير،
پاڻ ڳوليندڙ پاڻ کي ڳولي، عشق غيور وڃايو غير،
تان تون پنهنجو پاڻ سڃاڻين، وحدت وارو ٻيرج ٻيڙ.

(اختر، 2011ع: 219)

بيدل سائينءَ جي انهن ڪافين ۾ خدا شناسيءَ جون ڪيفيتون سمايل آهن. بندو جڏهن پاڻ کي سڃاڻي ٿو تہ خدا (پالڻهار) تائين پهچڻ آسان ٿيو وڃي. ”پاڻ ڳوليندڙ پاڻ کي ڳولي“ تي ويچار ڪرڻ سان پروڙ پوي ٿي تہ اُها ڳولا خود پنهنجي ڳولا آهي. اُهو سلطان، دين ڪفر جي حدن کان مٿي آهي. تون تہ اُهو ئي پاڻ آهي، پنهنجي عبادت چو ٿو ڪرين. اهي سڀ حڪمت جون ڳالهيون آهن ۽ عام رواجي ذهن انهن کي قبول نہ ڪندو. پنهنجي پروڙ پوڻ کان پوءِ فقير چوي ٿو ”سر سبحاني آهيان“ اها منزل اهو ويراڳي فقير ئي سمجهي ٿو جنهن پاڻ کي سڃاتو آهي.

روحل فقير بہ بيدل فقير وانگر ويراڳي صوفي هو. هن بہ خدا شناسيءَ لاءِ پهريان پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪئي تہ آخرڪار سندس تخليق جو مقصد ڇا آهي. تنهن لاءِ هن مراقبا ڪيا، جهوڪ شريف ۾ وڏو عرصو گذاريو. وڏي رياضت بعد هن تي رندي راز آشڪار ٿيا ۽ هُن پاڻ کي سڃاتو. پاڻ سڃاڻڻ پهرين منزل آهي ۽ ان بعد طالب پنهنجي رب کي سڃاڻي ٿو.

لوڪ آکي روحل ٻوليندا،
ڪوئي آکي هئي ذات زنگيجا،
نهين روحل نهين ذات زنگيجا،

اي ڪو سر الاهي هئي.
ڪامل مرشد راهہ بتايا،
”روحل“ وچن روح الله پايا.

آخر ذات ملي وچ ذاتين،
ڏيندا عشق اوگاهي هئي.

(لطف الله بدوي، 1964ع: 67)

”هن پنهنجي شاعريءَ ۾ توحيد ۽ تصوف جي نُڪتن کي نروار ڪيو آهي. تزڪيہ نفس، همہ اوست، توحيد، نفي و اثبات ۽ تصوف جي صفتن جي تبليغ ڪئي. سندس ڪلام ۾ هڪ صوفيءَ لاءِ مفصل پيغام آهي. روحاني رازن کان

سواءِ، سوز و گداز، رس ۽ ٻوليءَ جي سونهن سمايل آهي. سندس ڪلام مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ روحل فقير ڪيڏي وڏي درجي جو صوفي شاعر هو.“ (مانجهي، 2010ع، 252)

سڀني صوفين ويراڳين جي رندي ۽ عارفاڻي ڪلام جو جيڪڏهن تجزيو ڪبو تہ انهن سڀني ۾ فڪري هم آهنگي نمايان نظر ايندي، خاص طور تي پالڻهار کي سمجهڻ لاءِ يا ان تائين رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ، پهريان خود شناسيءَ جي منزل پار ڪرڻ، ان کان سواءِ خواهشن جو خاتمو، تڪبر ۽ وڏائي ختم ڪري، هيناهين اختيار ڪرڻ ضروري آهي. ان کان پوءِ خدا شناسيءَ واري حد تائين پهچڻ ممڪن ٿئي ٿو.

شاهہ لطف الله قادري وٽ بہ اهو ساڳيو ئي تصور آهي. پالڻهار بندي کان ڌار آهي ئي ڪونہ. ظاهر، باطن توڙي خيال ۾ سندس ئي ذات آهي.

سا ئي صورت، سيرت سڄڻين، سو ئي حُسن ڪمال،
سا ئي ذات ظرافت پرينءَ کي سو ئي سو جمال،
سو ئي ظاهر، باطن سو، سو ئي سو خيال،
سڀ سيوئي حالُ، اونهائي انت ناهِ ڪو.

(بلوچ، 1963ع: 44)

سو ئي رازق رَبُ سو، سو ئي سو جليل،
سو ئي عالم، علام سو، سو ئي سو خليل،
سو ئي هادي، هدايت سا، سو ئي سو دليل،
جي ڪثير جي قليل، تو سيوئي سپرين.

(بلوچ، 1963ع: 41)

جڏهن پالڻهار جي ذات ۾ ڪامل يقين ٿي ويندو آهي تہ سڀ ڪم ان ڏانهن منسوب ڪيا ويندا آهن يا ان جي حوالي ڪيا ويندا آهن. ويراڳي شاعر جڏهن خود شناسيءَ جي مقام تي پهتا تہ اُنهن کي پرينءَ جي صورت ۾ بہ هُوئي نظر آيو. ڪٿي ظاهر ڪٿي لڪل، هر هنڌ هن جو ئي جلوو هو. اونهائيءَ جو انت ناهي ڪو هو هر هنڌ آهي. صوفين وٽ سڀئي حوالا هن جا آهن، سڀئي ناﻻ هن جا آهن. جليل بہ هو خليل بہ هو، هادي ۽ هدايت بہ هو. ويراڳي صوفي، پالڻهار جي ذات ۾ ڪامل يقين رکن ٿا ۽ ڪڏهن بہ شرڪ جي ويجهو نٿا وڃن.

خواجہ فريد بہ ساڳي ٻولي آلاپي ٿو. هن ڪي بہ هر پاسي اُهو ئي محبوب نظر اچي ٿو جيڪو حاضر بہ آهي، غائب بہ آهي.

سب دي صورت وچ وسدا ڍولا ماهي،
دل اسا ڏي ڪسدا ڍولا ماهي.

رنگبرگي اُس دي ديري،
آپي رانجھا، هير تي ڪيڙي،
لڪ چپ پيد نہ ڏسدا.

(جاويد چانڊيو 1998ع: 228)

نانڪ يوسف کي بہ آدم جي صورت ۾ نظر اچي ٿو ڇو تہ هو ويراڳي شاعر بہ خود شناسيءَ واري لڪير اُڪري خدا شناسيءَ واري حد ۾ پهتو هو. اُتي ئي هن مشاهدو ماڻيو:

سرتيون سڀ ۾ پاڻ،
آهي رنگ رنگ ديد نظارو.
آدم صورت بني آيس، ورهي ڪيم وٿاڻ،
ڪارونڀار ۾ ٿي وچ گم، اچي منجھ سجاڻ،
ڏسي صورت معنيٰ مورت، چشمان چارئي چاڻ،
نانڪ يوسف يار تماشو پٽ پئي ڪن پاڻ.

(تنوير عباسي، 2014ع: 77)

نانڪ يوسف هجي يا عثمان فقير سانگي يا دريا خان فقير – هر صوفي ويراڳي شاعر وٽ ڪائنات جي خلقيندڙ پالڻهار جو تصور چِٽو ۽ واضح آهي. هو هر مظهر ۾ انهيءَ محبوب کي ڏسن ٿا ۽ پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن اهڙو اظهار ڪيو آهي.

جيڪڏهن ويراڳي شاعريءَ ۾ تفصيلي طور تي خود شناسيءَ کان خدا شناسيءَ جي موضوع تي لکجي تہ ان لاءِ هزارين صفحا بہ شايد گهٽ هجن. اهو ايترو ئي وسيع آهي، جيئن سمنڊ ۾ هڪ ڌار دنيا آهي ۽ ڪناري تي بيٺل ماڻهو ان جو شعور نٿو رکي. جڏهن تہ غواص اهو ڄاڻن ٿا. ويراڳي شاعر بہ اهڙا ئي غواص آهن. جيڪي سمنڊ جي انت تري جا راز آشڪار ڪن ٿا. فقير خوش خير محمد هيسباڻي بہ اهڙو ئي هڪ غواص آهي، جيڪو تصوف جي ويراڳي سمنڊ مان ڪيئي گوهر ڪڍي ظاهر ڪري ٿو:

هستيءَ كيئي حيران،
كيئن جسم كيئي اوٽ اسم كي.

ونحن اقرب پاڻ چيائين، اجا تڪين آسمان،
اوڳا چڙ ان ريت رسم كي.
ذات صفات ۾ آهي رلمل، صورت جو سلطان،
الف گم جيئن يچ بسم كي.

(تنوير عباسي، 1998ع: 68)

سومرن جي دؤر کان وٺي ٽالپرن جي دؤر تائين ڪيئي ويراڳي صوفي شاعر ٿي گذريا آهن، جن پنهنجي فڪر وسيلي انسانن جي رهنمائي ڪئي. مادي توڙي روحاني فيض ڏيڻ لاءِ اهڙن صوفين، ماڻهن کي حق جي راهه ڏيکاري، خدا شناسيءَ جو درس ڏيئي، پڪيل انسانن کي فلاح واري رستي تي آندو.

حوالا

1. آڏواڻي، ڪلياڻ، ”شاهه جو رسالو“، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2007ع.
2. انصاري، عثمان علي، ”سچل سرمست جو سنڌي ڪلام،“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1997ع.
3. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1999ع.
4. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”ميين شاهه عنات جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع.
5. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع.
6. بدوي، لطف الله، ”ڪنڊڙيءَ وارن جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1964ع.
7. جويو، محمد ابراهيم ”ساميءَ جا سلوڪ“، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور، 2015ع.
8. چانڊيو، جاويد، ”ديوان فريد“، سرائيڪي ادبي مجلس، بهاولپور، 1998ع.
9. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه ”مضمون ۽ مقالا“، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1978ع.
10. درگاهي، اختر، ”بيدل سائينءَ جو رسالو“، بيدل يادگار ڪاميٽي، روهڙي، 2011ع.

11. راءِ، شو موهن، ”قديم هندي فلسفه“، قومي ڪائونسل براءِ فروغ اردو، نئي دهلي، 1998ع.
12. عباسي، تنوير، ”شاهه لطيف جي شاعري“، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1995ع.
13. عباسي، تنوير، ”ڪلام خوش خير محمد هيسباڻي“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2008ع.
14. عباسي، تنوير، ”نانڪ يوسف جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2014ع.
15. مانجهي، محمد علي، ڊاڪٽر، ”صوفي شاهه عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر“، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2010ع.
16. مفتي، تهمينه، ”سچل سرمست ۽ ساميءَ جو فلسلفو“، ڪنول پبليڪيشن، قمبر، 2015ع.
17. ناگراڻي، پروفيسر، ”ساميءَ جا سلوڪ“، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور، 2015ع.
18. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر ”شاه ڪريم جو ڪلام“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2007.
19. جُوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ (جلد اول) سنڌي لئنگويج اٿارٽي 2004.

SINDHI BOLI

Research Journal

Editor:
Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY
HYDERABAD, SINDH

Editorial Board

Dr. Abdul Ghafoor Memon
Chairman
Sindhi Language Authority
agmemon@uok.edu.pk

Dr. Ghulam Ali Allana
Linguist & Scholar

Dr. Fahmida Hussain
Scholar
fahmida.memon@gmail.com

Dr. Adal Soomro
Scholar
dradalsoomro@yahoo.com

Dr. Ishaq Samejo
Scholar
ishaq_samejo@yahoo.com

Naseer Mirza
Scholar
naseermirza20755@gmail.com

ISSN: 2519-9765

SINDHI BOLI [Research Journal]

Editor:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon
Sub Editor:	Shoukat Chachar
Composing:	Sakhawat Ali Jatoi/M. Bux Thebo
Title:	Asadullah Bhutto
Volume:	9th - Edition: 2nd (December 2016)
Published by:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon, Chairman Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad - 71000
Price:	Rs.120/-
E- mail:	sindhiboli@sindhila.edu.pk
Online link:	www.library.sindhila.org
Printed by:	Pakeeza Printers Hyderabad

Reviewers Committee

- **Dr. Baldev Matlani**
  Chairman, Sindhi Department,
  Mumbai University (India)
  baldevmatlani@mail.com
- **Dr. Roshan Golani**
  Chairman, Board of Studies
  Gujrat University Ahmedabad,
  (India)
  roshangolani1@yahoo.com
- **Dr. Ravi Tekchandani**
  Asst: Professor
  Dehli University, (India)
  ravitekchandani@gmail.com
- **Dr. Syed Alam Shah**
  Research Scholar
  Dept. of Philosophy,
  University of Sheffield (UK)
  syed.shah@sheffield.ac.uk
- **Prof. Jennifer S.Cole**
  Associate Professor of
  Linguistics & Cognitive
  Science,
  University of Illinois at Urbana,
  Champaign 707, S. Mathews,
  Urbana IL-61801,U.S.A
  jcole@uchicago.edu
- **Dr. M. Anwar Figar Hakro**
  Chairman Sindh Department
  University of Sindh, Jamshoro
  sindhidepartment@yahoo.com
- **Dr. Inayat Hussain Laghari**
  Chairman, Sindhi Department
  Federal Urdu University,
  Karachi.
  dr.inayathussain@yahoo.com
- **Dr. Sajida Parveen**
  Asstt. Professor
  Sindhi Department, University of
  Karachi.
  sajida@uok.edu.pk
- **Dr. Hakim Ali Buriro**
  Asstt: Professor
  Department of Pakistani
  Languages Allama Iqbal Open
  University, Islamabad.
  hakimali79@yahoo.com
- **Dr. Manzoor Ali Veesrio**
  (NIPS)
  Quaid-e-Azam University,
  Islamabad.
  maveesrio.nips@yahoo.com
- **Mr. Aftab Ahmed Memon**
  Scholar
  Hyderabad, Sindh
  millionmemon@gmail.com